

Милош Црњански

Сеобе

Милош Црњански
СЕОБЕ
I

БЕСКРАЈНИ, ПЛАВИ КРУГ. У ЊЕМУ, ЗВЕЗДА

Магловити врбаци испаравају се још од прошлог дана, облаци се ковитлају све на ниже. Дубина, кроз коју протиче река, мутна је и непроходна. Земља је тамна, невидљива и кишовита.

Шуми и хуји баруштина иза мрака. Сјај месечине пође са ње, појави се над помрчином, прође и нестане у ноћи, што мокра улази и одлази, улази и одлази једнако, заобилазећи га и влажећи му огромне груди и трбух, врућ и подбуо, увијен овнујским кожама, на којима је руно пробио зној. Капље кроз трску, капље, и, мада је густа тмина, види како једна жаба скаче, све ближе и ближе.

Испрекидан лавез паса и испрекидан пој петлова, још од поноћи, али далек. Туп удар копита, међутим, као под земљом, чује се једнако, у близини, под сном. Често буђење што га обухвата, пролази као неко љуљање у тој помрчини, која му продире под плећа и ребра најезена од хладноће. Не разликује таму око себе и таму у себи, и широм отвореним очима, у мраку, не види ништа. Скакање жабе, чело главе, извесно је да је ослушнуо, али одмах затим загуши га сан, тако да опет све тоне у тежак задах овнујске коже, на којој му лежи горњи део тела, крај женине главе.

Ударен од коња више колена, пре неки дан, кад је почео да скупља делове пука, још се буди ноћу од бола, али тај бол умине брзо, као и страшна малаксалост и изнуреност у костима, од умора. Тако да, будећи се сваки час, застење и одмах затим опет заспи, шкргућући зубима.

При том, за тај тили час, док опет не усни, шта све не угледа у полусну! Реку што под брегом шуми, испунивши сву ноћ. По разливеним водама, у рупама и јаругама, месечине. Трску прозора и крова, са које капље небројено капљица, кап по кап. Облаке, што се ковитлају све на ниже. Непрегледне врхове врбака, пуне шибља.

А кад се заљуља, опет, у сан, запаљен и пун неких пламенова, тумба се у неком шаренилу у непрегледну даљину, у недогледну висину и бездану дубину, док га киша, што кроз трску прокишњава, не пробуди. Тада, помућеном свешћу, прво зачује лавез паса и пој петлова, да одмах затим широм, у мраку, отвори очи и не види ниш-

та, али да му се учини као да види, у висини, бескрајан, плави круг. И, у њему, звезду.

Једном заста у том љуљању и хујање му у глави преста, тако да осети да је будан. Лежао је у мраку широм отворених очију, зачућен, и дрхћући од хладноће. Није више сањао. Пој петлова и лавез паса чуо је. Жена, која му је била заспала на руци, дисала му је на груди. И шум што изазва, протегливи врат, чу, јер толика још тишина била је пред кућом. Кроз пукотину чамовине, међутим, примети танку светлост што је продирала и освети се сасвим. Било је време да иду.

То је горела ватра оних који су синоћ били полегали, неки сами, неки са женама и децом, испод надстрешнице једног обора, са оне стране утрине, где су биле његове штале. И као да је то прво, јасно сећање ума био неки нечујни поклич, њему се учини да му трче, један по један, својим страшним трчећим кораком, под шубарама, са својим дугим пушкама, и ханџарима у зубима, као при вежби. Свакоме је видео лик, сваког је познао, сваког се сетио где је који легао.

Тако му се и остало што је било тамо, напољу, на киши, јављаше у широм отвореним очима, у мраку: обронак брега и под њим Дунав, са чамцима шајкама, са којима ће се навести на воду. Непрегледни врбаци и ритови, модре ледине и црвени шибљак.

Тад зашкрипа ђерам и, у исти мах, залупаше на врата.

И као да се трже не само он, већ и све друго живо, у мраку, што је дотле било и невидљиво и нечујно, зачу се тутњава копита и залајаше промукло пси, сасвим близу.

Велико јато врана мора да је пролетело од некуда, јер њихово грактање испуни ноћ и поче да се диже у висине.

И тек што је, онако тргнут из сна, полубудан, покушавао да се, у мраку, ослободи неких чаршава у које се био заплео, и да се извуче испод кожа, ознојен и го, јер го је увек спавао, она се пробуди и скоро безумна од страха напипа огњиште, духну у пепео и нађе жар. Запалила је жижак, који осветли и њу, сву, и његову огромну сенку на зиду. И тек тад, када га угледа, врисну и поче да кука, павши на њега, грлећи га и љубећи му груди, раме, врат и уво.

Већ скоро две недеље дана, откад је дошла порука од маркиза Асканиа Гвадањи, заповедника града Осека, да опреми триста бираних војника за полазак у рат на Француску, она није престајала лелекати. Подбулих очију од плача, сва оронула од ужаса, у трећем

месецу бременитости, она се није дала одвојити од њега. Лепотица на гласу, пролепшала се још више, у првој години брака. Кожа њена и кост, смех и дах, као и њен поглед, имали су неки гладак сјај што је светлео у њој, док је носила чедо у себи. Тешка и пуна, лудо весела у тим месецима, она је после порођаја слабила и ружњала, постајала тиха, а округна према слугама и слушкињама. Пре две недеље, плачући, била је дошла за њим и на обалу Дунава да са њим проведе и последњу ноћ, пред полазак. Оставивши две своје ћерчице у селу, дошла је била да станује, последња два дана, у једном кућерку покривеном трском, код обора, на води, само да би могла да проведе ноћ крај њега. Лежећи сатима на његовим грудима, она му је, шапућући нешто неразумно и неразумљиво, љубила ребра, грло, очи, уста, уши.

Кривоног и тежак, он је тих последњих дана опремао своје људе, јашући цео дан. Псовао је њене загрљаје и пољупце. Била му је досадила.

Измучен, прекодан, свађом око одабирања људи, што су приситизали ненаоружани и напиту, морао је да проводи вечери са писарима, што су спремали спискове »Славонско-подунавског полка«. У ноћи, пак, чекао га је пакао. Њен загрљај, њени безумни напади, њени дуги, неуморни прсти. Њена лепота, крај ватре, надземаљска, њен поглед и њен плач. Огромних груди и огромног трбуха, клонуо, забринут за децу, он се њеном лудилу и крстио и чудило, па и грохотом смејао.

При слабој светлости жишка сад, он је виде, онако збуњену од сна, и схвати да ће овог јутра, при поласку, са њом бити најтеже. Њени пољупци, плахи и луди, који су му падали у лице и под грло, били су мокри од плача. Уставши да би га боље могла обухватити, јер се он набусито бранио, газећи по јастуцима, кожама и ћилимовима простртим по земљи, она је била нагазила голом ногом на жабу и страховито вриснула. Разљућен тада од све те помаме женске, он је одгурну, а дође му да је тресне о тле. Преваливши чанак освећене водице и босиљка, који је синоћ била спремила, да би могла ујутру, кад се пробуди, да га пошкропи, тетуратујући се, као да је дизао и носио празно буре, он стиже до врата и отргну их.

Киша ситна падала је и, за тренут, у свитању, видео је псе што појурише према њему, коње и слуге под дудовима, а на другом крају утрине, код обора, читаву ону гомилу што се синоћ ту била разместила. Ватре су још шарале по мраку велике сенке и причине, али

чим пуче прва пушка, све као да одскочи са земље и заигра. Запеваше неки, зарикаше, потрчаше до ђерма, на валове, да се умију; други носећи децу на рукама, увијаху их крпама, полазећи низбрдо, да оду до чамца. Ух, што се жене бусаху у груди, запеваху, витлаху својим белим платнима, повезима, обојцима! Иза обора, над стрмином, виде збиља непрегледне врбаке и ритине, у огромном, мутном, кишном свитању, али не бескрајни, плави круг. Ни у њему звезду, као у сну.

Трчећи крај коња и уплаканих жена, које нису пуштане доле до чамаца, људи су се окупљали, довикујући се. Неки, заостали, уплакани, праштаху се, крстећи се. Један му приђе са малим дететом у шубари, тражећи ватру у кући, да склони дете, већ помодрело. Пси, окупљени на ивици брега, око жена и стараца, скачући, прскајући по барама и блату, лајаху за онима што су силазили низбрдо, на воду.

Бос, на хладној, влажној земљи, заогрнут, онако како се дигао са постеље, са великим, црним клобуком, сребрних шара и кићанки, што га беше турио на главу при првом скоку из сна, он је пренеразио слуге. Притрчаше му, љубећи га у руку и приводећи му коња, који се пропињао.

Тада, кинувши громко неколико пута, заигравши по земљи тако да се све затресло, врати се у мрак и врућину крај огњишта, где га жена дочека још увек плачући. Облачећи га брзо, она му је љубила чохе, кајишеве и сребра, а кад се умио, она му својом косом убриса лице, љубећи га у образе. Жалећи је, помилова је по леђима, гунђајући, кад она бризну још јаче у плач.

А кад се појави на вратима, обучен, па му слуге приведоше коња, настаде такво ђипање, кукњава и дрека, на утрини, притрчавање његовој руци, лелекање и јаукање жена, да он од беса заурла на њих.

Док су га слуге са једне стране дизале у седло, на коња, који се вртео преплашен шаренилом, дотле су две слуге са друге стране притезале колане, да не откине узенгије, великим својим маљавим рукама, пењући се, стењући. Коњ се тресао под њим, као под буретом.

Прскајући блатом дрвеће, траву и псе око себе, нагнао је коња низбрдо, ка Дунаву. Измаче лелеку и дреци и прокаса кроз влагу дрвећа и грања. Киша је престајала да пада, али се земља ронила под коњем, кад почеше да се спуштају.

У недогледној влази облака и ритина, баруштина и трске, било је већ свануло. И као да је то био један други свет, тамо се није ништа догађало. Овде, над њим, грактале су вроне, доле, под њим, светлцуале су широке таме и светлости воде. Везани за старе врбе и стубове у блату, чамци су се црнили из далека, крај ватре. Кад подиже главу, виде потпуну тишину у сивом небу и вроне, у даљини, које се нису чуле. Дунавом је могао догледати врло далеко, дуж обала, од којих је једна била жута и висока, под небом, а друга разливена у поплавама и травуљинама, у дубини.

Избио је из жбуња, у बारे и тешко блато, до сапи, пред ватре, са којих су скидали печене јагањце. Сместивши се у широким чамцима, који су били прокисли, на слами и жутом, сухом лишћу, људи су били опет полегали, па су се дизали да чисте оружје, или да дочекају на нож, по комад бачене, рашчеречене јагњетине. Певаху вичући.

Кад стиже, сав упрскан, до ватре, међу врбама, јавише му се два официра и поп, који је био потегао заједно са његовим братом, чак из сребробогатога Земуна, да испрати сина и да их све благослови. Пошто му је било стало да их што пре крене, потеря коња до ужади и даде наређење шајкашима да крећу.

Настаде мала гунгула у чамцима, и људи поскакаше да још једном погледају своје. Док су шајкаши дрешили конопе и газећи до паса воду, вичући, отискивали чамце од обале, дотле су неки промрзли бедници, најмљени да вуку чамце цео дан, целу ноћ и још један дан, уз воду, већ почели да потежу ужад и да газе блато. Међу њима, два Циганина, скоро сасвим гола, са конопљем на грудима, покушаваху да оглођу неколико опрљених папака, које нико није хтео да понесе.

И док су старци, прозебли и мокри, стајали непомично, на блатњавом брегу, дотле су жене са децом, и пси, трчали дуж обронка стрме обале, јаучући и плачући, све дотле док се оба чамца не изгубише у густим врбама, из којих је допирала после промукла песма. Па и та песма, чим је нестало оних које су поустајали да виде, полако постаде тиша и развученија, док сасвим не замукну. Лелек се међутим, на брду, још дуго разлегао.

Чим пођоше, и он потеря коња дуж обале, и нагна га узбрдо, тако, да је животиња бесно фрктала и сва се пушила. Вратио се, да се и он опреми.

Око стаја и обора био се искупио свет, да види и његов полазак, а нарочито кочије и коње и слуге његовог брата Аранђела Исаковича, трговца познатог по целом Подунављу и Потисју, по богатству.

Брат му је, по договору, провео ноћ у селу, са децом, да у зору порани и дође да му се нађе, при расстанку са женом, чије су се плахе ћуди обојица бојали. И заиста, тек што се вратио са поласка војника, успевши се, тешко, узбрдо, указаше се, са друге стране, велика, шарена кола, која одмах опколише слуге.

Било је већ сасвим видно. Киша је била престала.

Ушав у кућу, ударивши, на прагу, главом у тршчани кров, затекао је жену обучену, свилену, умивену, дивну. Уморан од јахања и журбе, сад је погледа другим очима и, пришавши јој, поче да је љуби, кроз своје разбарушене брке. Ужурбан, он јој још једном, дахћући под њеним пољупцима, понови, без смисла и без реда, све оно што јој је већ синоћ и целу ноћ понављао: савете за њену сеобу к брату, у Земун, савете за купање младег детета, мање ћерчице, која је имала неку болест на кожи, уверавања о свом путу кроз Штајерску и Баварску, о кратком рату, у коме ће једва и бити бојева и, најпоследње, о својој верности и о свом повратку. Она је међутим, дрхћући сва, као луда, скидала са себе сребрне плетенице, дугмад, свилене пришивене цветове и чипке, вичући и понављајући, кроз плач, све исте речи, све иста преклињања. Отимајући се, тако, њеним рукама, вукући је нехотице за косу, својим везовима на клобуку, који се заплитаху и у њено одело, једнако је, љубећи је сад, за растанак, у уста, понављао слатке речи, на које је била навикла у првој години брака. У страху који је личио на лудило, она му је висила о врату, шкropoleћи га, већ бог зна који пут, освећеном водицом и молећи га да се тамо не жени, као што то други чине, да се тамо не истиче, да и њу после позове онамо, да тамо не погине. Љубећи га устима мокрим од плача, што више нису могла да се затворе на пољубац, већ су била отворена и опуштена, од дрхтања, гледала га је очима изврнутим, у којима се видела само беоњача, без њених модрих дужица и великих зеница. Пола у несвести, опуштена, она је грчевито понављала: »Умрећу, умрећу«.

Дотле је његов брат изишао из кола, сув, жут, у дугачком ћурку од курјачине, са бројаницама од ћилибара у руци, као крупним, зрелим грождем. Наредио је да окрену кола, растерао љубазно свет, даривајући скоро свакога ко му је пришао руци. Рекавши још неко-

лико речи слугама, Кир Аранђел је весело махао рукама девојчици, старијој ћерцици, коју је био довео да испрати оца, а коју слуга никако није спуштао на земљу.

Браћа су се била договорили да преваре жену при опроштају, јер старији није хтео да види оно што је била у стању да учини, у том последњем тренутку. Зато је требао млађи, са дететом, да дође, у колима, пред кућерак код обора. Ту је било последње преноћиште људи, пре укрцавања у чамце, из којих више није било изласка до Варадина. Ту је и она дошла да проведе последњу ноћ са мужем. У кућерку у ком су иначе становали, зими, пастири. Слуга је био обучен да, чим старији изиђе из куће и ускочи у кола, ошине коње.

И, тако, све се зби за тренут. Док је она намештала, полумртва, хаљину, да би изишла пред свет са мужем, он се, прекрстивши се тајно, отрже кроз врата, чим чу пуцање бича, и нађе лице у лице с братом. Пољубише се брзо, и, старији ускочи у кола, просувши млађем бројанице по блату.

Кад чу јурњаву коња и вику света, она, дотле не слутећи ништа, потрча на врата и виде кола како нестају у жбуњу, иза дудова, већ на другој страни утрине. Срозала се на руке млађем брату, као пијана, онесвешћена.

У великим и шареним колима, која су се тресла, са уплаканим дететом на руци, он се био придигао тек толико да је могао да види како она паде. Сагнувши главу над својом ћерцицом, ћутао је у том страховитом прскању блата и одскакању од грана, пањева и џомби, све дотле док, замакнувши крај једног шумарка ретких багремова, слуга, стојећи са ногама упртим у кљун гвоздених украса на колима, не успе да заузда сва три коња, уплашена и уздрхтала.

Тада, подвикнувши слугама и стискајући дете на груди, опипа оружје, гуњеве и чизме на дну кола, нове новцате амове, сребром оковане, и дукате и нож и сат, округлао као јаје, у пасу. Ништа није био заборавио.

Милујући ћерцицу, нареди да се вози лагано, и као неки оста- рео медвед, сав накинђурен, поче у колима пред дететом да скаче и мумла и игра. Дете поче да га милује рукама, хватајући га за сребр- не кићанке на клобуку, смејући се, кроз плач.

Над ритинама и врбацама почело је да се ведри и крај кола зачуше се прве шеве. Видик је био пун јата врана и све више светао од безмерних, равних поплава и бара. Путем, уз обалу, уз брда, која

су опет падала и спуштала се у мокре травуљине, кола су брзо стигла три велика, цма чамца, што су доле, на реци, лагано одмицала.

Загрљен топлим дечјим рукама, он је као настављао да спава. Кас копита, скрипу точкова, дечји глас, у који се спуштаху и клик шева и грактање врана, слушао је као кроз сан, који га је мешао са кишовитим облацима што су се све више испаравали, јер је иза њих било, негде, безмерно далеко, али огромно, Сунце.

Дете које није добијало на свако питање одговора, понављало их је, измучено, по сто пута, трзајући га за уши, за накит, за брке. Неиспавано и слабуњаво, било је после све тише. Он поче да тихо певуши и да је љуља, а ћерчица му леже на груди и заспа.

Спремао се топал, пролетњи дан, после кише. У баруштинама и врбацама, на другој страни, подиже се магла, млечна и тешка, што ускоро као дим испуни сву дубину над Дунавом, и поста густа. Песма оних у чамцима, кроз безмерну тишину, тамо доле, допирала је до њега једва чујно, као испод земље.

Над брдима и шумама међутим, што се љубичаста указаше, лево, могао је већ да наслути светлост сунчаног и чистог јутра. Задржа зато кола код једног реда високих јабланова. Изљубивши заспало дете, остави га у колима, и слуге га опет попеше на коња. Ујахавши у неко ниско жбуње, он је мирно дочекао да претоваре ствари, из кола на коње, уклонио се да могу да окрену кола и, отпустивши братовљеве слуге, дуго је стајао тако и гледао за колима што су се враћала натраг, кроз густу травуљину, из које су пред коњима излетале шеве.

Скинувши клобук, даде га слугама и појаха пред њима, тресући се опет као буре.

Све је био свршио. Чим је узјахао, вративши своју ћерчицу, сав умор од последњих непроспаваних ноћи, од спремања и јахања, седе му као за врат, на коња. Мокар мирис жбуња, загушљива топлота ниских и осунчаних облака, магла из дубина, густа као дим, све га је то гушило и успављивало. Несрећа као да је била остала иза њега, пред њим је била само та даљина, зарасла густом травуљином, од које се малаксава. Био је миран. Пошао је био рано и надао се да ће пре мрака стићи до Варадина, где су имали да му се прикључе остали делови пука. Пук се скупљао из разних села славонских и сремских, да би под његовим вођством пошао у град Печуј, где је имао да издржи преглед пре него што га упуте да стигне логоре Карла Лотариншкога, који је био иступио своје претход-

нице на Рајну, до Штукштата, под командом генерала фелдмаршала барона Јохана Леополда Беренклау.

Меланхолијом која се претвара у ћутање, све упорније што је бивао старији, и он је, као и отац му, кога је при свакој важнијој изреци спомињао, мирно ишао у рат. Сеобе му беху досадиле и немир који се ни у њему, као ни у свим тим његовим људима које је водио, није стишавао. Био је прошао са породицом, дуж Дунава и дуж Тисе, скоро сва већа места, тргујући заједно с братом, све док се није оженио и вратио у војску. Пошто је био много цењен у војсци, додељиваху му важне послове у народу. Премештаху га сваки час, да умирује тај свет, који се сваки час селио.

Знао је да ће га, одмах после прегледа, упутити на бојиште. Миран и самоуверен, предвиђао је цео пут, све догађаје који ће доћи, све људе, како ће се држати. Бојао се само да му један део пука, који је долазио са капетаном Пишчевичем, из Шида, не задоцни на окуп, под Варадином.

Сан и отежао, јахао је погнуте главе, кроз травуљину. Што је бивало топлије и јасније на небу, све му је било теже. Коњ га је одмерено клатио и то га потпуно ослаби. Оно што је оставио дође му као и да нема, и плач женин и поглед братовљев и топлота малог детета, помешаше се с маглом. Слуге иза њега беху заостале мало и он осети потпуну самоћу.

Јашући даље, размишљајући о расподели старешина и војника, које је све лично знао, он се потпуно успава. Ето, помисли, довољно је одселити се из једног места, па да све што остављаш буде као и да није било. И загледа се тада у далека брда иза којих се сад помањало Сунце. Кад на њему заблиста сребро, он се осети цио и лак, и као да нема тела. Осунчан, просијан, осети се топал, а не тежак, као и да не јаше, као и да не постоји, у том невидљивом ветру, који га је дочекивао с лица.

Затим потеря коња касом, кроз празнину.

Тако је, године 1744, у пролеће, Вук Исакович пошао на војну.

II

ОДОШЕ, И НЕ ОСТАДЕ ЗА ЊИМА НИШТА. НИШТА

Ушли су у Печуј тако разбарушени, неопрани, мокри, и побеснели, да су се деца расплакала, а жене које беху истрчале, пред куће, да их виде, разбежале вриштећи, у комшилук. Певаху вичући, а корачаху, уморни, и изгладнели, тако журним кораком да су се, опкољени сребром окићеним официрима, чинили као хајка гладних паса, које воде, притегнуте на ланцу, у лов.

Ударали су кундацима у плотове, пребијали псе, дизали стабла дрвећа пред кућама и бацали их, мало даље, у авлије. Читав један целеп волова, на који су, иза једног ћошка, наишли, натерали су, риком и шалом, у бег.

Загушише уске стазе доњег града, пењући се узбрдо, па се расуше и заосташе, крај вике квартир-мајстора што беху изјахали да их дочекају и сместе. Свирачи, који су били окупљени око велике заставе, што се од Варадина носила, а за којом су јахали официри, на преплашеним и запенушеним коњима, нису били у стању да надлармају певаче који су се дерали, све истим гласом, еј... еј... То се после ширило, као запевање и кукање, по целој гомили, све до оних заосталих и последњих, који су газили до колена блато и тукли се око првих бунара на које су наишли, трчећи после пустим улицама, за грајом пука што је одмицао, кроз град.

Комесар их беше видео, још код првих винограда, испод вртова бискупије, и решио се да их улогори изван града, крај гробља.

Удесио је тако да их примамише ватром, крај које су пекли овнове, над којом су без престанка свирали трубачи и ударали добошари. Кроз сутон који се почео да спушта, Исакович их је некако извео на пољану, испод неких плотова иза којих се назираху турски надгробни споменици, као заостали пањеви, у трави, са натакнутих, каменим турбанима. Чим су их, уосталом, извели ту на утрину, опколише их немачке тобџије, које су се после, крај својих топова, у мраку, видели како стоје, са запаљеним лунтама у руци.

Све се међутим сврши добро, чим стадоше и бацише товари и оружје.

Песма преста, настаде граја и брзо се искупише сви.

Смирише се кад официри одјашаше коње и кад се помешаше међу њих. При примању шатора, крај ватре, већ су се опет разликовали поједини делови пука, а, при делењу сламе и вина, већ су одговарали гласно ротмајсторима.

Запаливши мале ватрице, убрзо су поделили логор, као неко дуго село, правом путањом која је ишла унакрст, обележена буктањем пламенова сваке ватре, задимљене мокрим, младим травама. Копачу рупе да легну, као што беху навикли код својих кућа. Затим, под непрекидним ударањем добошара, започе тише, разапињање шатора.

Већина беше млада, први пут одабрана за рат, али је било међу њима и оних што су, последњих година, ратовали на све стране. Па и таквих који су се крвили код Београда и Гроцке, па чак и оних што су, пре скоро тридесет година, секли Турке, код Варадина, и Темишвара, под заставом принца Евгенија Савојског.

Смркавало се над њима и ту, под стрмим, старим стазама Печуја, испод запушеног гробља, на утрини, исто онако брзо као и код куће, у оном сивом, магловитом вечеру, што као киша пада у баруштине, али је овде пролетње вече растапало их у бескрајно плаветнило. Над вечерњом маглом појавише се модре падине брда и шуме, што су биле сухе и ретке, тако да им се на дну још црвенео дан. Над тим шумама што су се виделе са свих страна, затреперише звезде и зазричише небројени попци. Заљуљаше их на прва брда на која су се успели из равнице и узнемирише их.

Тако, пошто су у први мах скоро сви полегали, под шаторима, по рупама, на слами, све их је више било који су подизали главе.

Смркавало се у логору.

Угасише ватре, али је тишина, тишина за сан, изостала. Необичан и туђ звук звона дуго се сливао, са вароши, на њих. Из задњих улица града, које су светлукале под брегом, допирао је не само лавез паса, већ и свирка потмула и нека хука. Па и оно мало стражара, око логора и код топова, удеси те се поче дозивати. Са брда пак, и то највише осетише, допирао је мирис воћака, толиких воћака колико их, код њих дома, никада на једном месту не беше.

Што их се више стишало и примирило у логору, све их је мање желело да заспи.

Ма да беху измучени и болни у целом телу, од шест дана хода, под оружјем и теретом, заспаше само они који су већ давно били навикли на све то и којима више ништа није било чудно. Ни те ноћи

под ведрим и тамним небесима, ни ти воћњаци који се осете тако у мраку и миришу негде у близини, ни тај лавез пасе који је свуд исти, ни те ватре од којих засузе очи, загарави лице и угреје се једна страна, док друга прозебе.

Они који су први пут ишли, почеше се дизати на колена и дошаптавати, дозивати, пригушеним гласом, и скупљати иза шатора, као сенке.

После, када се појави Месец, постала је читава једна страна земље светла и, под мрачним брегом, читава непрегледна пољана видна. Видеше дрвеће што им се дотле чинило празан мрак, и кровове у граду што су се дотле чинили као утонули у земљу. Сасвим близу, иза плотова последњих сокака, учини им се да шећу безбројне, шарене сенке.

Чист, плав свод, засут понегде облацима, који су постајали приметни тек при брзом проласку кроз сазвежђа, био се наднео над њима. Траве бескрајне, што су по брдима и падинама, до дна видика, расле ту ноћ, поплавиле су логор неким шумом што је био нечујан, али присутан свуд, око сваког шатора, око којих је исто тако, нечујно и неопажено, никло безбројно много зрна земљиних, изривених од невидљивих кртица. Шапућући тихо, у тој тишини, све их је било више који су, пузећи четвороношке, са сенкама шатора на леђима, успели да се извуку из логора и изгубе под оближњим плотовима, у трави, у мраку, у јарковима, у жбуњу. Дозивајући се тихим звиждуком, они су се, пузећи и трчећи погурено и брзо, као текунице, од хумке до хумке, од дрвета до дрвета, пробијали, кроз ланац стражара, који су осећали да се нешто око њих догађа, али нису знали шта, напрежући вид да у месечини што сагледају, опаливши покаткад у потпун мрак.

Скоро половина њих, не могавши да заспи, разбегла се тако, по мраку, некуда према граду. Заситивши се, последњих дана, пред полазак, у општем плачу и кукању, својих жена, при оном метежу и мукама до миле воље их љубећи и тукући, они сад нису ишли да траже жене. Врућих удова и запаљених вратова од хода и терета, они су пошли у ноћ, задивљени и очарани близином вароши, велике и чудне, што је била прошла брзо пред очима њиховим, при заласку Сунца, кад су долазили. Знајући добро да не могу собом понети ствари од стакла, или злата, нити повести краву или теле, они су ипак видели безброј сјајних ствари што су трепериле у ноћи, красне и ванредне. Мада су знали да их понегде чека свега нека смежурана

баба, венац лука, улар, или каква сребрна копча на кајишу, били су раздрагано пошли у ноћ, да краду.

Сачекујући се, на дну, у јаругама, под логором, скупљаху се по троје и четворо, испитиваху се брзо: ко је из кога села, под којим официром, а после, јурнувши кроз жбуње, тражаху пут, под вођством онога који би пошао први. Већина их, у овом крају, дотле никад није ни била.

Доживеше тако читава чуда у ноћи. Сви који су прошли жбуње око логора, прођоше и вртове и зидине око града. Упали су у варош, као курјаци, кроз стрме ходнике, уске и влажне као олуци. И мада читави сокаци беху пусти, они су, по мраку, наслутили оно што су тражили. Не дирајући пилиће по гранама, и обилазећи гуске, накрали су се меких голубова. Крвавим прстима, за које се лепило перје, чупали су плаве главице, прибијени месечином уз зидове, осећајући како се мала, врућа тела трзају неколико тренутака, у шацци. Четвороношке, по месечини, они су плашили псе својим скоковима и сенкама и застајали дуго тамо где је још горела светиљка, загледани, кроз пукотине дасака, у непозната лица, да после, постојавши, уморно наставе своје тумарање.

Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа.

Понеки међутим упали су и у куће. Кад би се појавили, на разваљеним вратима, они би весело урлали нешто што нико није могао да разуме. Огромним корацима прилазили би домаћинима, премрлим од страха, па их миловали, умиривали и враћали пред огњиште, из кутова, својим шакама широким, као лопатама. И пошто им нису знали језик, они су им говорили мумлањем, јаукањем, рикањем и рзањем, каламбурима, састављеним од свакојакних гласова што су их чули по дану и по ноћи, код своје куће. Понављали су фијук ветра, кас коња, а особито пој петлова. Бог зна како су се после споразумевали и мешали са укућанима, тек они су причали, окупивши све живо у кући око ватре, и, мада им нико ни речи разумео није, сви су им одобравали главом. Тако, разбудивши све, никоме не дадоше да спава.

Ишли су од куће до куће, по мраку. И нехотице, мада то нису тражили, наилазили су и на жене. После пригушеног вриска и лома, нестајали су у помрчини, а растајали су се после нежно, у љубави, испод плотова обраслих трњем, под којима је, низ брдо, жуборила вода. Понека жена пратила их је, средином пута, месечином, чак доле, до пољана. Понека мрачна кућа, из које изиђоше, остаде тако

за њима, у тами, са светлошћу што је допирала из широм отворено остављених врата.

Свуд, међутим, није се баш све добро свршило. Постајали су понегде и опаки, а на два места, тако, без разлога, шуњајући се по мраку, потпалише кровове.

Месечина, јасна, бела као иње, попадала је била нарочито на воћке, које су се све више виделе што је ноћ била тамнија. Над широким падинама брега по којима су, по јаругама, међу кућама, тумарали коњаници са фењерима, хватајући оне који су се изгубили, уздизала се црква са које је одбијао огроман сат. Чело ње, дуж зида било је у мраку полегало неколико њих, бежећи од потера, избивши ту, на главни трг, обасјан цео месечином, празан и пуст.

Сат, огроман, са гвозденим сказаљкама, који је непрекидно скрипао, у ком се нешто међу ужетима, непрестано кидало, задржао их је задивљене, својим несхватљивим, великим бројевима, нафарбаним у белом кругу, на зиду цркве. Скривени у тами, они беху полегали дуж зида да виде како одбија, натежући два гвоздена ђулета што се љуљаху, над њиховим главама. Ћутаху, после тупог звука звона и ослушкиваху. Месечина је била осветлила велике куће пред црквом, кровове и зидове, доњи део града, па чак и шуме и брда у даљини, пред трепћућим, дубоким небом.

Ноћ је пролазила у некој белој светлости, која је сипала као ситна киша. Тужни, изударани, уморни, толико да су седали сваки час, почеше полако да се враћају, тетурајући се, полузаспали.

Шуњајући се пустим улицама, по којима су крстарице са фењером у руци, патроле кирасира, скоро сви су успели да се врате. Ухваћена, у граду, беху само двојица, обојица при тучи.

Тек ујутру, кад је свануло, похватани су многи, напиту, који су били легли по кућама и по шталама код коња, па су, пробуђени из пијаног сна, почели да вијају, ножем у руци, животиње и људе.

Последњег, Исаковичевог слугу Аркадија, ухватише тек усред бела дана, већ у близини логора. Био је потерао крмачу, везавши је за ногу. Мирно, тепајући јој и певајући кроз нос, штуцајући гласно целим путем. Дуго му је требало да превали пут, од једне крчме у доњој вароши где је био украо живинче, до последњих кућа близу логора.

Чињаше се трезан и спокојан, и свет, који је те ноћи дуго бдио иза замандаљених врата, пропуштао га је, у недоумици. Био је потпуно безбрижан и кад су стражари почели да га опкољавају. Нити је

викао, нит се освртао. Лењ, толико лењ да га је крмача трзала и вукла, гегао се за њом сатима, тепајући јој миле речи, док није нај-после сасвим ућутао.

Прошао је тако ћутке, а погнуте главе, добрих пола сата за крмачом, цео пут од великог студенца, код градске капије, до дрвеног крста, пред гробљем. Свет је ишао за њим, не усудив се да га заустави.

Тад, изненада, кад крмача застаде, он се стропшта на њу и претури. Није више био пијан, али беше заспао од лењости, у ходу.

Тај је једини дочекао да се сасвим раздани и да га обасја сунце.

Сутрашњи дан био је одређен за преглед пука.

У рану зору већ пробудише их трубачи и добошари. Ротмајстори, ударајући ногом оне који су имали тврд сан, обарали су често и шаторе. Делили су лој за чишћење пушака, пиштоља и ножева.

Запали се неколико стотина лула и намаза неколико стотина бркова.

Роса их је била све овлажила, а у чупавим косама понесоше из шатора сламке. На први поглед, на страшно запрепашћење официра, личили су на Цигане и циганске черге. И тек што започе мазање пушака, чутурица за барут, гвоздених набијача, шкљоцала, игала, наливача, цевчица и свих других проклетих, зарђалих ситница, које су додавали једно другом, уз грозне псовке, опет певачи залелекаше еј... еј, што се после разли по читавом логору, као кукање и запевање.

Мажући кајишеве, простирали су гуњеве по земљи и гребали рукама са њих блато, чешући затим шубаре као црне овце. Не приметивши врхове брда у магли, ни шуме запупеле, ни јутарњи мирис траве; нису видели како се муче први млазеви светлости, на Истоку, да прелију магловите долине. Убијеним, поднадулим ногама, и угушеном вољом и свешћу, потпуно заборавив своје на дому, без разговора и смеха, почеше да скачу, ређајући се један за другим, путем куд пројакхаше официри, са штапом у руци. Насред логора побесне коњ капетана Антоновича, и читава гомила сјури се на њега да га украти. Међутим се, код последњих кућа печујских, указаше кола, пуна перја и белих перика Комесарових официра.

Залупаше добоши и настаде права јурњава дуж редова гомилица пепела и жари што је још димила. Исправише се и испрсише.

Донесоше им три заставе. Међу њима једну врло велику, царску, надодољену, као и ти кирасири, ешарпама, свиленим подвезима, тракама и кићанкама.

Пред логором су, на дугом столу, поставили велике завежљаје спискова, из којих им прочиташе не само њихова имена, него и имена њихових очева, жена, деце, што их је, да се зна, сваки пут понова, зачудило и задивило и сневеселило.

Међутим се у кући Комесаровој, где је спавао предводител пука, сазнало за све што беху ноћас по Печују »пандури« починили. Двориште поплочано било је пуно слуга, који су спремали коње и велика, свечана кола. Трговаца и занатлија који су дошли да пријаве крађе, и читавих породица, из доњег предграђа, које су биле дотрчале да се жале. Жене су биле повеле децу уплакану, а људи своје старце, да говоре. По целој се кући већ знало за крађе, паљевине, туче и једно силовање.

Још необучен, Комесар, отворивши прозор на првом спрату, појави се, вичући. На другом прозору старог здања видео се Вук Исакович, у кошуљи, и војник који га је заливао водом и прао му главу.

Честејши Исакович пробудио се, зачуђен сликама над главом, сатом који му је, мада опсова, одсвирао један менует, безбројним, танконогим сточићима и свиленим покривачима, на којима су спавале две беле мачке.

Одабран да замени полковника, знао је да ће га овде учинити потполковником пука и било му је стало да данас све добро прође. Тим више што му, синоћ, Комесар није поменуо унапређење, него му је, напротив, до дубоко у ноћ, говорио о глупостима које је, путем, учинио потполковник Арсеније Вуич, и о нередима које починише приморски граничари, које је повео у рат Иван Хорват. Комесар био му је, уосталом, за време целе вечере досадан.

Опран и умивен, посматрајући шта се у двористу дешава, Исакович је стајао дуго пред великим огледалом и гледао широк ожиљак ране, на десном рамену, исто тако пажљиво, као и своје дебеле, опуштене образе. Мада је хтео, и требао, да пожуре, чинио је бесциљне покрете и прекидао облачење дугим посматрањем себе, у огледалу, какво код куће никад видео није. Велики комади његових груди и ногу, његове подбуле очи, жућкасте, пуне тачкица, а

нарочито његов трбух, дођоше му у огледалу и смешни и туђи. Навлачећи своје црвене чохе, њему се потпуно учини да се то облачи неко други, а не он, и да ће то неко други сад изићи, накинђурен, из те собе, а не он.

Пред зору, био је сањао о жени и мислио је на њу и сад, посматрајући кроз замагљено стакло свога коња коме су слуге прале ноге и танке чланке. Али, сетивши се деце, он зајеца полугласно, пред војником који га је облачио. Тај позив на војну, тако изненада, побркао је био сва његова решења. У свађи с братом, који се био населио у Земун, а решио да се купи једна велика кућа у Будим граду, он је желео да извуче седам стотина дуката и да се одсели у Русију. Русија му се чињаше као једна велика, непрегледна, зелена пољана, по којој ће јахати.

Деца му побољеваху – млађа је имала неке чиреве – а он цео такав, подбуо, тежак, као буре, постајао је лак као перце, стигне ли само заповест. Мотао се и пре на Рајни; мал не изгуби главу у једној сечи, при утоци Дунава; послаше га затим у Италију, мада га брат ожени, мада је имао децу, мада није ни желео, ни искао, да иде. Покушао је да оде из војске, али зар онда није ишао исто тако за житом? Населио се у Галцу, терао своје шлепове до Беча, па ипак изгубио све. Земља и његова стока, болест дечија, плач, све је било узалуд. Морао је сваки час да иде онамо куда није хтео.

Тако је било и кад се селио са читавом кућом. Понегде, уз воду, било је тихо, топло лето, сазрело воће, добри људи, али тек што прође зима, опет су ишли даље. Кад му је умро отац, хтео је да се смири. Некако чудно обухвати га та веза са мртвим оцем; био је то мир, спокојство, а све што око њега беше, на свету, шарено, лудо, безумно и бесмислено.

Ови живи за које се бринуо, ова жена, а још више деца коју је волео, премештаху се сваки час, из пролећа, у јесен, из лета, у зиму, из весеља, у плач, из дана, у ноћ. Нити је могао да их сачува, нити да им помогне, нити да их задржи. Кад их је први пут остављао, били су на високој обали Дунава, међу јаблановима, у једној огромној жутој, турској кући, око које су, доле, на води лежале лађе кријумчара. Кад их је по други пут остављао, остадоше у једној ниској, немачкој гостионици, испод Беча. Кад их је по трећи пут остављао, пре две године – и мања већ беше рођена – видео их је при растанку у кући једног Грка, у Славонском Броду, где су остали да презиме, до повратка братовљевог, који беше послом отишао у Млетке. Те

куће које је видео само на неколико часака, ноћу, није се уопште сећао више. Запамтио је био само неку крезубу бабу која се тресла од плача, док се он праштао са женом. Сад их је замишљао у братовљевом дому, великом здању од дрвених греда, испуњених набијеном земљом, на обали Земуна, пред којом су из воде стршиле лађе, шарене, офарбане, као неки дрвени лабудови, са превијеним гушама и широким трбухом. Није знао како ће им бити. Није знао ни да ли ће их икад више видети.

Изнурен од бола под коленом, на који се није обзирао, седео је, тако, клонуо, још дуго, без снаге да заврши облачење и припаше оружје.

И све друге ствари додоше му, изненада, у памет. Као са његовим најдражима, тако беше и са пуком и са црквама и читавим тим народом, што није знао ни куда ће, ни шта ће. Домаће свађе са свештенством, те зиме нарочито грдне, зидање цркве наспред села, коју беше започео, крчење шума, на острву, где су пањеви остајали у земљи, огромни као стене, све то није ишло ни по његовој жељи, ни по његовој вољи. Слали су га, баш пред позив на рат, у Беч, на царски двор, са неким калуђерима, и какву ужасну збрку и нискост не затече и тамо!

Само онај велики камен на брегу, над којим је био подигао кров, где му је отац лежао сахрањен, стајао је непомичан и видан, над травулинама и житом које је, последњих година, већ и у дољи ницало и узрело. Три тополе су трепериле тамо на ветру и он их је јасно видео, из свих даљина. Мудрост и спокојство, мир који је обузимао душу, полазио је отуда и стижао га, као да је, јашући ма куд, обилазио са својим хртовима све само та жита, из којих се, на брегу, тај гроб тако добро видео. И док се све друго вртело око њега и без реда и без смисла и збркано, те његове мисли на оца налазиле су га на обронцима брда, пред видним, пролетњим пределима, као и овде над градским крововима, па су све доводиле у ред, распоредиле, смириле.

Сав шарен и надувен, дотле, под перјем, као ћуран, црвен у лицу и зелен у потиљку, Комесар је, вичући на гомилу својих официра, по собама, по степеницама и по дворишту, спасавао што се спасти дало. Ослободио је оне што беху оковани; наредло је да пијане гурају, главачке, у бурад воде, ма се задавили; проценио је, заценио, преполовио и закинуо оштете које су имале да се плате, а са женама и старцима уопште није хтео да разговара. Рекао им је:

нека иду и нека се туже Богу. Што се пак тиче оног једног случаја силовања, није хтео да га поверује, пошто је таквих случајева предвиђао много више.

Брзо је рашчистио двориште, обрасло бршљаном, под великим прозорима мрке, барокне зграде. Прискочио је свечано опремљеним колима и вичући питао већ по трећи пут, где је заповедник пука, Исакович? Исакао је опет из кола и млатарао рукама, према прозору, над којим су седеле голе женске фигуре и опкољени неки полубогови, увијени гирландима, израђеним од печене глине, а пуни, препуни врабаца.

За све то време шиљбок, пред вратима, са пушком пред прси-ма, истурених груди, уплашен, стајаше укрупњен и непомичан, то јест љуљајући се лагано на петама.

Пошто му је у глави био непрестано говор који је имао да одржи, једнако је вадио из џепа велики омот упута за одашиљање војске, који му је, сав излепљен великим, црвеним печатима, био послао инспектор војске одређен за рат, ђенерал коњице граф Сербелони, а на којем беше, да се подсети, исписао прву реченицу свога говора, коју је, уосталом, једину и памтио. »Ви Срби најрадије бирате посао војнички, па зато...«

Узнемирен што је даљи ток свога говора потпуно заборавио, понављао је ову фразу, на немачком разуме се, свакоме, ко год му је то јутро дошао на очи. И никако није ишло даље.

Пошто је српски знао само псовке, он их је викао и пред официрима, дајући наредбе, а расправљао је ноћашње догађаје на немачком. Расејан међутим, он је, и после српских псовки, додавао, као иначе, своје ађутанту, који га је пратио у стопу и лево и десно, и напред и натраг: »Ауерсперг, кажите им то српски...«

Дотрча, сав задуван, Исакович, те седоше у кола, обојица осрамоћени и бесни, опкољени поворком јашућих официра.

Целим путем једва прозборише речи, сем што Комесар једном рече реченицу из говора, запрепастив се да се даљег, ни сад још, не може да сети. Исакович је био љут, јер је осетио страх пред том шареном бабетином у војничком оделу, а Комесар, јер је Исакович претегао кола на лево, тако да је он седео сав накривљен...

Дочекаше их пуцањем, махањем застава, урлајући команде, поздраве, рапорте...

Сунце није могло да пробије облаке. Било је мутно, али топло преподне.

Искочив из кола, Комесар се обазре да види хоће ли бити кише, па стаде пред њих. Они су дрхтали од страха, а и он је дрхтао од страха, узвикнувши: »Ви Срби најрадије бирате посао војнички, па зато...« Даље није могао.

Забашури све, брзо, прочитав рескрипт команданта града Осека, маркиза Гвадањи. Затим, великим корацима, притрча столу и отпоче преглед.

Опокољен гомилом својих немачких официра, кирасира, знојио се и прегледао лично пушку за пушком, човека за човеком, пиштољ за пиштољем, завлачећи мали прст у грлиће, тражећи да напипа прашину, одбијајући од себе цеви пушчане, уперене му у груди. Надгледао је сваки упис у књиге, и косе, ноге, ножеве. Отпасавши сабљу, окренут својим официрима, понављао је чешће, све боље и боље воље: »Какви људи, какви космати људи...«

Тако је стотине прегледао, опипао, испитивао; пропустио кроз шаке хиљаде кајишева, пиштоља, копчи, шаљући војнике ковачу, друге пушкарима, треће сарачу, задржавши крај себе оне које је хтео да награди. Био је задовољан, јер их је нашао више од стотину који су знали да лепо изговоре: »Марија Терезија...« и додаду: »виват«. Осим тога, нашао их је доста, који су умели да прођу и да у ходу поздрављају, не заставши. Сматрао је да је пук одличан и, пошто је добио упутства да буде мек, решио се да забашури оно што је ноћас било.

Његова је манија била да кажњава, кроз извештаје. Волео је да пропусти пук, па да пошље за њим пријаву, написану чистим и оштрим словима, шиљатим као игле, па нек му други онда деру кожу с леђа. Ипак, да би искалио жуч, окрете се, румен и ознојен, под белом периком, официрима, обесивши једну од својих великих рукавица за пас и одмеривши све, редом, укрупњене, гологлаве, непомичне. Па процеди кроз зубе, са погледом љубазним, мало сетним, изгубљеним негде изнад града, изнад црквених кула, око којих се витлало јато голубова: »Господине Исаковичу, честитам, особито на оружју – а и фураж је добар. Све казне опроштене за ноћас... то јест... онај један, за силовање, шибе, кроз цео пук.«

Тако је, ето, решено да се Славонско-подоунавском полку покаже крв, још пре но што стигне на Рајну, људска крв, и то његова крв.

После кратког, збуњеног ћутања, што као језа прође цео пук, падоше нове команде и пук остави оружје и би одведен у страну,

иза логора, да изврши казну и упамти ту ноћ крађа, непокорности, пијанке и блуди.

Издужен, као при свечаностима, у два реда, прими три стотине тврдих прUTOва, мокрих и модрих, што су фијукали у ваздуху.

Погнуте главе, одупреше тешке ноге о земљу и поставише се, ћутке, један до другог.

Кад, испод ока, погледаше десно или лево, видеше, као на крају света, два реда огромних ногу, све две по две, што нису могле да се помакну са тла.

Осуђени је био дотле везан, изнад чланака и лактова, донесен и бачен пред улаз у тај чудни дрворед, којим је имао без даха да пројури, а у ком су место стабала стајали непомично његови земљаци, из којих је израсло шибље. Везаних руку и ногу, запушених уста, дахћући, очекивао је да га понесу и трзао се с времена на време, као и они овнови који су ту, пре клања, лежали.

Док је над њим прочитана казна, са хартије са које су висили велики, црвени печати, под заставом, уз лупу добоша, осуђени је згрчених колена лежао на земљи, таман у лицу као земља.

Официри метнуше клобуке на главу и појახаше коње.

Исакович, сав надувен од немоћног беса, пошто је наредио да се позове фелчер и да приђу кола на која ће га после, као мрцину, натоварити, познаде свог војника, јер их је све лично знао.

Потресен мишљу да ће тај бедник, кроз неколико часака, можда бити слеп и узет, притера коња ближе. Сагнувши се из седла, тако да скоро превали коња, виде да је несрећник бивши црквењак из његовог села и да плаче. Тада му рече тихо, внутреним неким душе своје побуждением: »Прости мја Секула, у мому недоумениу што чинити! Разсуждај: најдох се у нужди! Не проливај слези! Обрести ли буду аз и полк пут к далшој благозрачној Деници? И мој долги живот пројде аки кратцје житие. И камо аз појду... горкост смрти вижу...«

Голог до паса, понесоше човека затим до тих двеју, живих, правих, обала узане реке, којом је његово тело требало да отплови до далеке, друге стране пољане, а над којом се наднело пруже, као гране врба...

Кад му одрешеше ноге и одвезаше уста, и кад га усправише, зајаука, предосећајући како га шибају већ, али то му ништа не поможе, у истом тренутку био је већ гурнут, одостраг, међу два реда војника.

Први га, невешто, ошину по глави. У коси је прут расцепио кожу, али врло кратко, тако да се на челу јави само танки млаз крви. Добошари почеше да лупају.

За тренут широм отворених очију, стаде, у том га други ошину по сред лица, тако да усне препукоше и да крв шикну. Тек тад поче да трчи под пљуском што га је шибао невешто, по глави, врату, грудима и леђима.

Урлајући од бола, а везаних руку, крвав, трчао је тешко, вијући се, савијајући се и љуљајући се, тако да је из далека, из кола, откуда га је Комесар, са својим кирасирима, посматрао, изгледао као неки велики цвет, сад бео, сад рујан, што се повија, на ветру.

Када је први пут пао, полише га водом и гурнуше даље. За тренут, вода што му је пљуснула у лице, на главу и груди, врати му вид и снагу и он као безуман, гурнут, понова потрча. Оба увета висила су му тада већ крвава и црвена као шкрге у рибе.

Обливен крвљу, још једном паде, опустивши везане руке међу ноге војника. Тада му већ и ноздрве беху препукле, и шаке и прсти разбијени и поцепани, тако да су висили као крпице са неког рукава.

Млатарајући везаним рукама и стискајући их на очи, које су биле обневидиле, није више трчао, већ је падао, тетуроа се и бауљао, пун танких поточића и извора крви.

У журби и гађењу да што пре ударе, два реда војника изударала су једно друго, помешавши се у клупче над њим, кад је пао.

Искидане коже на потиљку и плећима, где је, у малим комадићима, као залогаји, испало крваво месо, погнуте главе, обнезнанио се од бола, при крају. Долазећи неколико пута к себи, скакао је по трави од ужасних болова.

Све се то свршило за неколико тренутака и фелчер га је онако онесвеслог прао и везивао, не могавши да му нађе ни нос, ни уста, ни очи, ни уши.

Ни рођена мајка, да га је узела на крило, не би га била више познала.

После извршења казне, пук се врати у логор. Поставише појачане страже не само око логора, већ и по логору.

Кад се у граду дознало како је пук кажњен, обузе све живо нека луда стрепња. Затворише се то вече рано и замандалише врата, јаче још но иначе. Кад је Месец изашао на улицу, цео се град најезио од страха.

Вече је међутим пролазило мирно и пук је само цвилео и завијао целу ноћ, под градом, као пребијено псето.

Спремао се да у зору пође даље. Идуће логориште била је варош Радкерсбург.

Официри, међутим, беху то вече гости у дворцу печујског бискупа, који је знао језик пука, јер је у околини имао на хиљаде верних својих Славена, католика.

Пошто је Исакович цео дан провео у згради Комесара, заповедништво преузе најстарији капетан, Писчевич, из Шида. Чекаху, тако, пред црном зградом, на дну великог парка, пред вратима, над којима су анђели носили грб Бискупије.

Однекуда је допирао мирис јоргована и месечина једног фењера. Над њиним главама спуштао се, од једног анђела, огроман паук, са велике мреже, али га они не приметише под својим црним надодољеним клобучима.

Кад би време, уђоше у двор, дочекани слугама, да прво одстоје свечану мису што се у дворској капели Бискупије служила, за »дуг живот и победу оружја« Марије Терезије.

Стасити, црвени, у својој чоханој опреми, космати, пуни сребра, крстећи се са три прста, у недоумици, загледајући се при бискуповом благосиљању и певању кроз нос доминус вобисцум, присуствоваху миси, опијени, као буником, небесним песмама оргуља и хора, мирисом тамјана, збрком латинских речи и анђеоским изразом лепих дечака, који су помагали бискупу при служби.

Седећи у огромним клупама, звекећући при сваком покрету сабљама, погнути, обасјани шареном, мутном светлшћу прозора, падали су ничице пред том бујицом пријатности што их обузе. Посматраху одмерене покрете свештеника, често превијање колена пред златним путиром, плавокоса дечачка лица и ванредна окна, кроз која допираше светлост дана, као боја небесна.

Сетивши се својих чудних и дрвених цркава, у којима се у гомили певало и гласно пљувало, и својих дивљачких и обесних попова, они су, кријући то један од другога, све више малаксавали, и ражалашћени, и задивљени, удисали високе и светле католичке кантилене, свирку виолина, раскошну, римску игру попова, под скупоценим балдахином, око бискупа.

При крају службе били су потпуно уморни, невесели и као омађијани. Ћутаху и међу собом не говораху ни речи. Прођоше

парк до осветљених степеница дворца, као сабласти, пошто су, један за другим, били пришли бискуповој руци.

Крај свечане дворане, у којој беше разастрта трпеза, у једној соби са балконом, свој постављеној црвеном свилом, чекаху Исаковича, који се дуго није јављао.

Најпосле, кад је ушао, они се пренеразише. Лице му је било тамно и сиво као пепео.

Накинђурен, сав у плавим, свиленим тракама и ешарпама, и он под клобуком, закићеним белим пером и сребрним кићанкама, чињаше се као да је сламом испуњена наказа.

Чакшире му беху затегнуте, кад је седео, али су биле тако кројене да му висе као џак, кад би стајао. Под свом опремом, месо његово било је сасвим згужвано. Његова проседа, жућкаста коса, оштра као чекиња, и његови барусави брци још подрхтаваху. Очи су му биле преврнуте, исколачене, гледале су некуд у страну. Ко зна куд је хтео отићи, да нешто каже, болно искривљеним устима? У целом његовом подбулом лицу, у ком се још тресао бес и очај, био је миран и непомичан још само његов пљоснати, велики нос и на њему две крупне сузе.

Узалуд му притрчаше и покушаше да га умире, узалуд га положише на шез-лонг дуж зида, као кладу. Непрестано је тешко, бесно дахтао.

Знајући да пати од загуши и стомака, отпасаше му неколико кајишева и раздрљише му груди, где међу чипкама кошуље нађоше као траву, густе маље, обасуте крупним грашцима зноја. Грчевито се држећи за трбух, клатио се подигнут, као у несвести.

Кад слуге раскрилише врата трпезарије и показаше седишта за богатим столом, Исакович се трже и неком медвеђом снагом устаде на ноге. Очни капци беху му сасвим помодрели. Показа им руком да уђу и рече тихо: »Поједите и не будите што уврежени слабостјом мојом. Ум ваш не потребује от мене праздних речи. Отдавајте чест Императорки царствујушчој. Ничто менше, чувајте у души тиху нашу надежду: сладост православља«. И кад виде како га зачуђено гледају, показа им опет руком да улазе и понови још тише: »сладост православља«.

Јер благородни мајор и предводителј Славонско-подоунавског полка, Вук Исакович, завршио је дан у Печују, пред полазак на бојиште, тешко и зло, што остали нису знали. Стегнут међу огромне чиније од фајанса и стакла млетачка печујскога бискупа, које је

ваљало чувати да се не разбију, и између Комесара, већ прилично уморног и напитог, надодољеног још више но он, ешарпама и свиленим тракама и перјем, које је ваљало чувати да се на њега не седне, морао је да дискутује о стварима раја и пакла, о анђелима и арханђелима, јер су били, просто, увртели у главу да га покатоличе.

Комесар је имао манију писмених успеха. Увртео је био у главу да, по одласку бираног одреда Славонско-подоунавског пука на бојиште, јави, својим танким, оштрим словима, да се предводител пука Вук Исакович, један од најбољих официра са његовог подручја, просвећен дивним речима бискупа печујског, приклонио да пољуби папучу Светог Оца, и да тако пође као веран тј. још вернији херој, са »његовог војног подручја« у рат, на Рајну.

Не споменувши ништа о производству за потполковника, он је, од синоћ, понављао све исте речи о Царици, о Двору, о Бечу, што су требале Исаковичу да посведоче оно што беше и тако јасно као дан, а то је: да треба да буде католик.

Пред жутиим зидом собе, између два чирака, у којима је горело шест свећа, под сликом Св. Катарине Сијенске, стигматизоване и загладане у небо, Комесар је најпосле престао да виче. Викао је доста цео дан и мислио је да је време да то препусти бискупу. Уморан од вина и тешке перике, био је опустио доњу усну, избледео, као нека беба којој се смучило. У себи, он је већ састављао извештај о свом неуспеху, истим оштрим, чистим словима. Хтео је, нашироко, да при том опише православље у »свом војном округу«. Нашао је, мутан у глави, и прву реченицу: »Срби бирају најрадије посао војнички, па зато«... Било му је досадно да мисли, и Исакович, сав помодрео, полако постаде за њега као нека слика.

Комесар је постао скоро непомичан. Под периком, жмиркао је на оба ока.

Код куће је сад вече. Спавају обе мачке. Милујући кажипрстом свој кукасти нос, очекивао је да види шта ће моћи бискуп. Два акта имала су сутра да се пишу ђенералу, графу Сербелони. Вечерас добија чисту спаваћу кошуљу. То је врло пријатно.

Соба је била тапетирана жуто. Осим Катарине Сијенске, на зиду је била и Света Тереза. У једном ћошку пак, Марија, са голом, лепом ногом, ставши на змију и на Месец.

Колике жиле има на рукама. Рђаво вино. – Зинуо је да викне ађутанта: »Ауерсперг«, али ађутанта није било. – Из трпезарије је

допирала свирка. Кроз отворена врата, мирис јоргована. Вечерас добија чисту спаваћу кошуљу.

Почео је да броји свеће. Дотерао је до једанаест, даље није ишло.

Бискуп међутим благ и насмешен, уздао се у вољу Божију.

Био је наредио да се за њих троје постави у соби, изнад капеле, на јужном углу дворца, где је иначе смештао, да спава, своју сестру и неку тетку, кад су му долазиле у госте.

Та соба је била увукло, у себе неки нарочити мирис и у њој је било нарочито много анђела, на таваници. Са њених прозора био је диван изглед на околна брда, у пролеће.

Далеко од трпезарије, довео је Исаковича да вечера ту, заливајући све, обилно, ванредним вином, које је имало скоро толико година колико и дечаци његовог дворског хора.

Он је пустио да се заморе препирком што је беше приметно још синоћ, па је чекао да се истутње око црквених обреда, патријарха, причешћа, крштења, васкрсења, о чему обојица, заједно, нису рекли ни једне паметне речи. Какве све глупости нису говорили на рачун латинског клира!

Отворише широм врата, која су дозволила да уђу међу њих, из врта, и бокори јоргована, и багремови, и кестенови, а да се приближе плава брда и трепћуће звезде, бискуп је, слушајући свирку, мало налево нагнутом главом, доказивао, пре свега: да је католичка црква блага, нежна и увиђавна. Не спомињући јасно шта би тиме добили, он га је наговарао да размисли, са својим официрима, о томе, какве све непријатности очекују децу њину од злих људи, који мрзе православне шизматике, а он је налазио те зле људе и на Двору. С времена на време, спуштао је своју белу, меку руку, на којој је блистао прстен са великим црним каменом, на руку Исаковича, који је био већ прилично напит.

У једном троуглу старог здања, тако, на дну тамног парка, са великим осветљеним прозорима, у којима се црне крстови пречага и сенке на зиду, борили су се дуго, између свећа у сребрним чирацима.

Опкољени са три жута зида, нагнути над столом, пуним јела и вина, уморни и отежали, падали су све дубље са својим речима, шапатом, узвицима, у ноћ, кроз бела врата, кроз која се достизало до шума, брда, светлуцања изнад вароши, бескрајног, звезданог неба.

– Треба да буде католик. Зар је могуће да то не буде, кад је то и царица? Лепа Царица. Царица која је сјединила у себи два дивна имена, Марија и Терезија. Име Марија! Марија безгрешна, Марија чиста, ковчег белокосни, звезда јутарња. Марија дивна, Марија породиља. Поштује ли ико и зна ли, од његових, свету Терезију? Име Терезија! Жар, Сунчан колут што опасује тело. Пламен у коме се изгори, од жеље за једним даљим и лепшим и слађим жићем. Терезија. Мачем пробијене, беле, руком мушком нетакнуте груди! Па онда сјај. Свој народ треба да уведу у сјај. А сјај је у католицизму. Кад Сунце на Западу залази, на Истоку се, у исти час, јавља. У католицизму. И какви мисле да буду они војници, кад су шизматици у очима цара свога? Зар хоће да на себе натоваре патњу, којој никад краја бити неће, сеобу душа својих, не само деце своје, промену вечну, која ће као креч у гробу до века да им гризе месо с костију, догод буду у овој земљи, из које их више пустити неће?

Марија Терезија. М – прво слово њеног имена има тајанствено значење, јер значи: хиљаду. М – јер је Мати. А – јер је Анђеоска. Р – јер је Расадница. И – јер је Изабрана. Ј – јер је Једина. А – јер је Анђеоска још једном.

И Терезија је. Т – јер је Теодоичка. Е – јер је Евангелијска. Р – јер ће и по други пут бити Расадница. Е – јер је Екстатична. З – јер је Зенитална. И – јер је и Имакулата. Ј – јер је и Јерусалимска. А – јер је и Апостолска...

Исакович, који је, после вечере, осетио своје уобичајене болове у стомаку, био се очајно препао од говорљивости бискупове. Уплашен да неће моћи да избегне, а да га већ овде, у Печују не покрсте, у љутој тузи својој позва, у себи, тихо, у помоћ, крсног свеца свога, Св. Мрату.

И Св. Мрата му поможе, утолико што га међу тим многим вином, чашама и горућим свећама сети брата његовог Аранђела, који је имао обичај да при склапању трговачких послова по Влашкој, Турској и Мађарској опија људе. Сетивши се њега, честњеји Исакович се реши, по узору братовљевом, да напије себе.

Мишљаше, ако га и буду покрстили силом, нека га бар не добију трезног.

Зато поче страховито да пије, нашто бискуп ућута, зачуђен.

Све више модар у потиљку, Исакович тада прозбори, последњом свешћу, и показа да му није потребно дуго помоћ Св. Мрате, јер овако поче да говори:

– Поживе, моје православље слатко, многа љета у матери мојој, па ће во вјеки живет во вси моји потомци. Сладост јест и наша Русија. Богу творцу молим сја да узрју пут свој и Русији појду. Име Русије! Р – јер је Рождество. У – јер је Ускрсеније... С – јер је Славјанска. И – јер је Исусова. Ј – јер је Јединосушна. А – јер је...

Не заврши, јер мада беше отежао као буре, од вина, промисли да говори што не треба говорити. Уплашен и ражалошћен, клону, и покуша да забашури све на тај начин, да је порицао све... јер узалудно је све, прах, смрт, суета суетства... праздне речи... а кад се умире, умире се као пас и коњ. При том покуша да устане и да пође. Душе нема... као што ни Бога нема... живимо узалуд... прах... смрт... праздне речи.

Тада бискуп скиде са њега своје хладне очи и најежен погледа у ноћ. Поноћ је била одавно прошла.

»А кад се погледа овако у ноч? Кад се стане, ево овде, у мрак, на вратима? Кад се погледају сва поља у месечини? Сва она брда у даљини... град, кровови... тамо облаци... сазвежђа... то небо пуно светлости? Кад се пред свим тим ућути? Је ли и онда као да пролазимо безумно... без смисла... је ли могуће да је све то једна бездана празнина?«

Тада честњејши Исакович поче будити Комесара и, већ сасвим напит, блену у ноћ, пуну звезда, прешав погледом сва месечином обасјана поља... све шуме у даљини... брда... и облаке... па, уневши се бискупу у лице, прошапута... »тамо аз појду...« и заплака.

III

ДАН И НОЋ, ПРОТИЦАЛА ЈЕ ШИРОКА, УСТАЈАЛА РЕКА, И У ЊОЈ, ЊЕНА СЕН

Кућа Аранђела Исаковича, велико здање, на води, на крају сребрнастога Земуна, била је у пролеће 1744. понова лепљена. Офарбана плаво и жуто, дижући се над околним, сламним крововима, испод неких згаришта и шанчева, на којима се населише роде, она се видела из далека, међу врбама, па су је сви рибари и лађари знали.

Под брегом, разривеним пролећем, првим биљкама и кртицама, та се кућа беше зарила у обалу Духава, међу многим дрвеним, шареним лабудовима, шајкама са извијеним вратом. Својим кровом од греда, што беше скинут са једне велике житарице, набијена земљом, надвисила је била све стаје и оборе у околини, па се чињаше као нека препотопска лађа. Из ње је допирао мукли рик волова и крава, топот коња и камила, глас јараца и овнова, блејање оваца и јагањаца.

Иза плотова те куће, где су кроз дубоко блато товарили лађе, од јутра до мрака, склонио је Аранђел Исакович последњи остатак блага што га дотераше са љубичастих падина Шара и пашњака крај Бистрице.

Са једне стране видик је био пун воде и мокрих острва, над којима су белели се минарети и бедеми Београда, у бледоплавом небу. Са друге стране разиливала се вода у море блата, које се простирало бескрајно, са тамно плавим небом на себи, до дна света.

Кућа беше опкољена дубоким јарковима, оборима и пластовима сена, чији се мирис, на сунчању предвечерја, топио и пролазио не само кроз блистав ваздух, већ и кроз врући, спарни набој. У непрекидној вреви и галами пастира и лађара, у свакодневној граји стоке и говедара, кућа је ипак остајала тиха. Затворена са свих страна, олепљена, имала је свега један улаз, низак и пун голубова, испод греда са којих су висиле коже. Пред ноћ, када би око ње пошли чамци и запалиле се многе ватре, чинила се збиља лађа, велика и застала у блату.

У ту кућу братовљеву склонио је био Вук Исакович жену и две своје девојчице, које су довезли у колима, пуним зубуна, ћурдија, ћилимова, срме, бисерних игала и сребрних дугмади, кроз плач читаве гомиле жена и оматорелих слугу.

Млађи од брата, Аранђел Исакович понашао се према старијем брату, као што се понаша према млађем. Ако је стајао крај њега, гледао га је некако сажаливо, ако је седео крај њега, препуштао му је благоданно место, мада је он био сув као штап, а онај тежак као буре. Кад му је брат говорио штогод, није му гледао у очи, већ смешећи се, преко рамена. Никад му није одговарао одмах.

Још док му је брат био на служби код принца Александра Виртенбершког, у Београду, био је навикао да га спасава дугова, затвора, после туча, и рана и болести, после ратова. Потуцајући се за оцем који је ишао уз војску, до Цариграда и Беча, тргујући житом, стоком, дуваном и све више сребром, он је почео да узјамљује новац свима и свакоме, тако да кроз коју годину, мрмљајући дремљиво, пре но што заспи, никада није успевао да изброји шта му све дугују. Брат му је у тим бригаама био тако лак. На путу, он би га се сетио као неког неочекиваног дужника, чудног, под војничким клубуком, међу оним светом одевеним у антерије, са фесом и бројаницама, са којима се Аранђел Исакович млатио, по Влашкој и Турској, и то је било све.

Покушао је да га одврати од војске и да га научи трговати, али се онај убрзо зајеле својих коња и сабаља. По смрти очевој, кад се на дуже састадоше, водио га је за собом као праву муку Божју. Вук је био постао и пијаница и блудник и кавгација страшна, а беше отежао као неко буре.

Тако га и ожени, мољакајући за њега све команде до Беча, подмитивши скоро цео Осечки град, откуда га је једва извукао у сватове. Девојку му је нашао случајно, при послу, у Трсту, у кући неких Христодула, којима је дуговао осам хиљада сребра. Брзо се споразумеше. Допаде му се девојка, јер беше млада, висока, здрава и јер је упорно ћутала, својим великим, модрим очима.

Венчао их је, успут, у Броду, журећи послом, у кући једног свога пријатеља, Грка. Слао их је после, о свом трошку, по Дунаву, тамо амо, као и своје целепе. Тек кад чу да ће снаха да му роди, поносит на своје Вуковиче и Исаковиче, као и његови стари, пође да их види, изнурен, од путовања, трговања и подлости, на које беше

навикао. Тад, када је први пут наде бремениту, Аранђел Исакович виде кога је привео своме брату.

Права и снажна, као што су анђели, високих колена, са крилом и грудима што су, при сваком кораку, дрхтали, она проде крај њега, излазећи из лађе, као да хтеде да му покаже како се, мада је тврда као камен, ипак лако вијуга и љуља. Учини му се да никада није овакве жене видео.

Отпутовао је из дома братовљевог, кроз неколико дана, на врат на нос. И није се лако враћао. Бежао је од њих, као ђаво од крста, шаљући после поклоне, сребро, свилу, мерџане. Кад је морао да им дође, долазио им је са натегом и одлазио пресамитивши се. Живећи далеко од њих, Аранђел Исакович постао је човек пре времена сув, жут, са изнуреним коленима. Најрадије трговаше на води. Желео је да свуда прође лађама, непомичан и замишљен. За неколико година, плећа му се погурише и прсти му постадоше дрхтави.

Сањаше је, у мукама, скоро сваку ноћ.

Виде је у сваком мраку, ма где био. Чинило му се да га обавија њена коса, са тешким мирисом ораха, лака као свила. Додирнула га је косом, више пута, када му је прилазила руци. И он је каткад додирнуо њену косу. Затим би брзо зарио своје нокте у дуван, који је сушио на сунцу и крај ватре.

И кад није била присутна, седео је често замишљен, загладан у њено високо чело и обрве, које су, и браћа, и њени, називали пијавицама. Кад би била присутна, заборавио би се и загледао у њу, увек бледу, са уснама мало повијеним, и дугим трепавицама, под којима је била тама. Био је у стању да чека сатима, ма под каквим изговором, да је види како полази да спава, уморна од дима и каве. Тада се она исправљала, стегнула у пасу, високих, правих рамена, да извади два крупна бисера из ушију. При том њеном покрету сав би дрхтао.

И кад би затворио очи, видео би бледу њену кожу и груди њене и очи крупне и модре, боје зимског, чистог, вечерњег неба, које га никад не погледаше мутно.

Бежећи прве године од ње, он је бежао као што се бежи од напасти, мрмљајући у љутини: иди, бедо. Као што се клонио бесних коња, тешких вина, као што је једном кришом побегао из једног хана, у Бруси, уплашивши се, тако је напустио и братовљев дом. Да брату отме жену, о томе није било ни говора. Чинило му се просто, изненада, да он ту жену није довео. Те ванредне, снажне ноге, то

љуљање, тај смех. У први мах, он се препаде за брата. Виде да му је у кућу довео ђавола. То дрхтање на грудима, та висока колена у ходу, то дубоко дисање при пушењу. Приметивши мекоте њеног крила, таласање под њеним свиленим венецијаном, док је лежала, он је са запрепашћењем упореди, у сећању, са свима оним Влахињама, Талијанкама и Јерменкама што му падоше шака, по свету, док је трговао. Уплаши се да она не пристане на грех ма где, у кући, ноћу, крај брата, за те поклоне, ђинђуве, бисере које поче да доноси. Уплаши се да је не ухвати са неким слугом, лађарем, ма с ким било, и побеже.

Но кад се по други пут врати и виде је са малим дететом, мал не заплака. Толико беше ведро, небесног погледа, чистих руку и грла. Сажалевајући себе, он јој у шали, несвесно, исприча, како би јој било да је његова. Рече, како би је чувао, како би је свуд са собом водио, како би је одевао. Чинило му се да је људски живот леп и да би са њом, и њеним дететом, пролазио весело, па ишли ма куд. Љубећи њено дете, у сећању његовом заиграше му на глави стотину и стотину малих Влашића, Немчића, Мађарчића, чијим је оцевима дерао кожу с леђа. Мучећи људе до сада, са насладом, реши се да их од сада остави на миру, осетив да и они седе овако уз жене и децу. Тад, први пут, усуди се и да је додирне. Кришом упозна њену косу, и расплетену; пољуби је једном у образ, загледан дуго у њу; стискаше јој тврда рамена, несвесно, помажући јој једном да се закопча, мада га она није звала. Сатима је седео код ње, играјући се с дететом, или псима, али гутајући очима њу. Ни за час му не паде на памет да би могао пожелети жену свога брата. Напротив, брат му се чинио срећан човек, а његова љубав према тој жени нешто несхватљиво другима, а њему саме сасвим јасно. Живео је за њих и занемарио своју трговину, бринући се да их већ једном насели стално на једно место.

Увиде да је срећа братовљева сасвим случајна, али да тако мора бити. И он је могао, случајно, наићи на ту жену, али кад није, значи да није за њега. Без горчине и очаја остаде тако крај њих дуго и дочека и прве дане пролећа. Возио се колима по поплављеној земљи, прегледао зидање цркве, коју је брат био започео да диже, у селу које им је отац населио. Путовао је црквеним пословима у које га брат беше умешао, враћајући се увек, пољупцем, тој жени и детету, као да су његови. Сав задовољан, посећиваше жито, што поче и у

долини, у блату, да ниче, и мислећи на њу, сву, посматраше лет тица, сунчајући се на лађи, при честим одласцима у Будим.

Па ипак, после тих мирних дана, под белим облацима багрема, мада он то не примети, поче чинити, у кући братовљевој, зло. Све чешће додириваше јој руке, косу, плећа, па и пас. Све чешће се приближаваше да удахне дах из њених чипака под грлом, или да јој се нађе, крај толиких слушкиња, при успављивању детета увече, или при облачењу, ујутру. Његов брат, одлазећи често под Варадин, да вежба своје људе у ископавању апроша, шанчева за опсаду градова, или, на коњу, чак у Митровицу, у коваоницу оружја, није приметио ништа. А шта је она приметила, и мислила, то се није видело ни на њеном лицу, ни у њеним очима. Тек кад једно вече, у Цветној недељи, наиђе када се она купала, у изби са великом земљаном пећи, у којој се иначе пекао хлеб, и, помисли да уђе тамо, поче дрхтати, осетио је шта жели и шта чека. И оде, не опростив се, и дуго, на све молбе братовљеве, није се враћао, ни јављао.

Тек кад се и друга ћерчица беше родила и кад се на детету отворише неки чиреви, он се јави брату, који је полазио са војницима у Италију. Дошао им је у Беч, где се беху сместили у једној ниској малој гостиони, иза једног воћњака. Брат му је био огроман и још леп, мада беше отежао и сасвим проседео. А она га је волела жаром, који му се учини животињски и блутов. Љубили су се и пред њим, а стискали су се и стезали сваки час. Целу ноћ он је чуо њино шапутање и гукање, док се болесно дете сваки час будило и плакало. И мада сад беше још лепша, снаха га више није опијала својим ходом, превијањем и грудима, као пре. Тако му се бар, у први мах, учини. Пред растанок са мужем, беше сва поднадула од непрекидних љубавних ноћи, непреспаваних и немирних. Сва уплакана и уплашена да јој се неће вратити, љубила је мужа, без стида и несито. Била је постала љубоморна. Сумњала је да ће се свезати са свима Фриулкама и Венецијанкама. Покушавала је да му тако заслади растанак, да сваки дан зажели повратак.

Покушавала је то на сваки начин. Облачила је своје тршћанске и млетачке хаљине, пуне провидних чипака, затезала своје свилене чарапе и превезе на грудима, па их је после опет свлачила. Мада јој није било до песме, и мада беше уплакана, пила је и певала. Скривала се са мужем и љубила му врат, груди, уста, уши.

Аранђел Исакович, сасушен и жут, проживео је то неколико недеља као у паклу. Велики, царски град учини му се права лудница,

по којој трче војници, коњи, матори кавалџери и полуголишаве жене, дворски официри и занатлије, нит знаш зашто, ни кроз што. Зарадивши око хиљаду талира, на продаји сребра, једном своме пријатељу, Грку, Димитрију Копши, није био баш незадовољан, али му је било неизрециво досадно. Његов брат Вук, кога је неизмерно волео док беше дете, јер је био јачи од њега и јер је знао да говори цигански, био му је мио и после, као аманет очев и као луда, пуста војничина која се само њега бојала. Узевши му све благо, преваром, после очеве смрти, при равнању, он се после сажали и помагаше га, сваким даном све богатији, усрдно и братски. Сад му се, први пут, учини то човек сасвим туђ.

Одлазећи сваки дан у Команде, у Двор, његов брат беше обукао килоте и упртио на главу перику, скинувши и брке, надодоливши се ордењем и плавим тракама, широким као шака, и једном спадом, танком као прст. Носећи писмо патријарха Шакабенте у Двор, а радећи са графом Гаисруком на попису војничких села славонских, био је постао брижан и ћутљив, али и надмен. Свакако, Аранђелу Исаковичу све то било је досадно. Ничег братског није осећао, нити је схватао зашто би требао баш да осећа, за тај нос, те закрвављене очи, жућкасте, пуне тачкица, за целог тог великог клипана, одевеног као страшило. Пушећи све више, бројећи, без краја и без свести, бројанице, Аранђел Исакович живео је то неколико недеља сасвим узалуд. Нити га је било жао што му брат опет одлази, ороную, рањаван, преживео, да можда умре, нити га је било жао што ће он кроз коју недељу дана можда већ бити сам, без оца и без брата, без иког на свету. Исто ће тако пролазити људи, пролазити лађе, исто ће тако трговати, јести, бројати бројанице. Баш га се ништа није тицао тај брат. Ни његов нос, ни његов трбух са којим је побољевао, ни његови послови са калуђерима, о којима му је сваки час говорио. Нису га се тицала управо ни та његова деца, коју је хтео да му натовари на врат. И он му то и рече.

Што се тиче снахе, и она је Аранђелу Исаковичу била сад досадна. То није била она дивна жена са малим дететом, коју је био пољубио сав дрхћући од грешне жудње, задивљен и тужан. Ова жена му је била просто отужна. Ујутру је виде како лежи, сва врућа, разрогачених очију од љубавног напора. Увече је чу, кроз зид, како говори и тепа мужу, одвлаћи га рано у постељу. Прекодан је виде, непрекидно, у сузама и циктању, у загрљајима и облачењу, о врату мужевљевом. Истина, она је тек сад била лепа, упаљена, при том

угојена, бестидна, али зар нису такве и све друге са којима је он имао посла? И зар та деца, болесна и уплакана, и та жена, увече помало и напита, треба да буде оно на чему завиди, као и на ожиљцима рана, на ордењу, слави? Нек скрха врат са коњем тамо негде у Италији, али при том уопште нек не мисли да се то њега, као брата, нешто тиче. То му је рекао.

И кад му се брат после опет вратио, Аранђел Исакович избегавао је да му оде, носећи у себи, крај свега, подмуклу жудњу за телом своје снахе.

Тек када Вук Исакович мораде поћи и по четврти пут у рат, пристао је да му дође и да се са њим опрости.

Путујући тамо, он пође прво у Земун да види кућу коју је био купио, да би могао лакше трговати са Турцима. Затим, не надајући се злу, дође брату онакав какав се био растао, зловољан, пакостан и жут. И брат га дочека невољно – остарео, измењен.

Но када снаху угледа, стаде као громом поражен.

То није била она рано удата, висока девојка, ни она дивна млада са главом своје ћерчице на дојци, ни она пуна, грудата жена, коју је чуо кроз зид како се целу ноћ цмаче и како мумла. То беше жена какву никада нигде није видео.

Бледило њено било је потпуно и уоквирено косом, што је сад била још тамнија, као и обрве. Над челом и носем она је имала неки сјај, од трептања светлости, што му се каткад чинио као бела, свилена, млетачка образина. У ноздрвама само имала је румени и таме, а уста јој беху мања и друкчија но пре, блеђа и сасвим тиха, под једним, непрестаним, чудноватим осмехом, који се није губио ни онда када га тужно погледа. А погледала га је широм отвореним очима, да му се учини: стиже на обалу дубоког, модрог мора.

Чинила се као да јој је потпуно непознат и питала га је ствари које га пре никад није питала. О, ако му сад брат погине у рату – помисли и згрози се, па му дође да се прекрсти. Није више ишла онако помамно, само је радо, висока, права, пред њим стајала. Тешка и красна, не знајући можда да он дрхти. Била је лепша него пре икада. Тиха и друкчија, она га ником често додирну, а једно вече, при отвореним вратима, тако да је могао да гледа, пресвукла је своју нову, млетачку хаљину.

Лагала је. Ухвати је у лажи већ првих дана, мирну и лепу, и при томе. Лагала је, пред мужем, са једним светлим, белим осмехом. И господарила је у кући и на пољима која су те године, већ и у

дољи, крај воде, почели орати, па и код стада, над слугама и пастирима, над целим насељем. Мрзели су је и страшили је се. Њеног осмеха.

Децу је била дала слушкињама; само пред мужем држала их је на крилу. Са осмехом. Једно јутро запита девера, да ли му се брат не чини нагло остарео? Тог дана, Аранђел Исакович понуди брату своју кућу у Земуну и предложи му да жену и децу склони код њега.

Госпожа Дафина била се преселила у кућу свога девера. Требала је ту да преживи, са својим ћерчицама, неколико месеци, па можда и година, док јој се муж не врати из рата. Требала је ту да дочека и свој трећи порођај, јер беше у трећем месецу благословеног стања, што признаде мужу тек пред полазак.

Са двоје кола пуних хаљина, она је дошла у кућу скоро неопажена, од целог оног Земуна што се у плавим антеријама, црним шубарама и чизмама, швапским официрским шеширима, жутиим, свиленим алагијасима и бајадерама, утегнутим фистанима, био искупио око куће Аранђела Исаковича, да је види.

Сместивши децу, са својим слушкињама, у један троугласти ћошак куће, под таваницу која се повијаше под тежином брашна, пуна мишева, она за себе одабра, одмах, једну велику и ниску одају пуну ћилимова, патосану и подупрту гредама, у којој беше сазидана и велика, земљана пећ. Ушавши ту, прво је прегледала оба излаза, па затим наредила нов распоред по кући. Дуго се задржа код великог прозора са решетком, који је гледао на реку. То место одабра првих дана да се исплаче. Дан и ноћ протицала је ту широка, устајала река. И, у њој, њена сен.

Но мада је сваки дан имала своје време за плач, за неколико дана стигла је да пропусти, кроз ту одају, пола Земуна. Жене официра, Немице, трговачке кћери, много млађе од ње, Гркиње, затим све жене пријатеља свога девера и мужа и све њихове кћери; једну дебелу Туркињу којој су висили очни капци и која беше при заузећу Београда пребегла, па чак и две Влахиње, сестре, за које нико није знао ни чије су, ни шта су.

Нудећи их кавом, шербетом и наргилама, она од њих дознаде шта зна Земун, а Земун од њих шта зна она. Ускоро она је знала да су куће у Земуну жуте, плаве, високе и ниже и која је чија. Затим, ко је умро у оној на ћошку, и ко се поболео од повраћања, у оној са великим дудом. Који трговац жели да ожени свог сина, а који да уда своју кћер. Којег са којом и коју за којег. Кад се говорило о порођа-

ју, чула је колико их има које ће да роде овог месеца, а колико их има за идући. Па како је умрла једна, узимајући куван пепео са сирћетом, да не би рађала више, јер их је већ имала шесторо. Па како се ноћу јавља сад, летећи на белом чаршаву. Па како је Димче Диаманти уз прву, венчану, жену довео и другу, па како сад сви, утроје, живе. Затим, како се прича да је њен муж, оберкапетан Вук Исакович, одведен из Печуја, везан, у Темишварску тврђаву. Тамо га је барон Енгелсхофен једног дана нашао, пољубио, ослободио, тако да ће ускоро да се врати и неће ни ићи у рат. Како ће са њим вратити се и она седморица што су отишли из Земуна. Најпоследње, како је кћи Николе Панајота донела из Беча неке кошуље што допиру само до колена. И да је она хрома на леву ногу.

Земун опет дознао је од ње: да је против повраћања жучи одличан лек зејтин са куваним шећером и да у Београду, преко, има једна бабица, Туркиња, што справља неку ракију која се пије у врућем купатилу, месечно једанпут, па о рађању не може бити ни говора. Па да је рат у Немачкој већ увелико започео и да њен муж са војском и није у Печују, већ се јавио брату, прошле недеље, из неке вароши која се зове Радкерсбург. Па онда, да је она видела у Венецији не само кошуље што допиру тек до колена, као што кажу да их је из Беча донела кћи Николе Панајота, него и хаљине, истина само с преда, док остраг и допиру до земље и чак се по њој вуку.

Затим је Земун дознао још и то да је она била сироче, кад су је удали за Исаковича, и да је мислила да ће јој он годину дана бити као отац, док се не роди прво дете, па ће јој тек онда постати муж. Осим тога, да је она и овако скоро увек била сама и да је много проплакала. Затим је Земун дознао још и то да је Исакович много живео са женама, злим и opakим, Влахињама, Мађарицама и Немицама, као уосталом и његов брат Аранђел, у чију се кућу склонила, али о коме зна да је исто тако много живео са Гркињама, Јерменкама и Венецијанкама, чији говор разуме. Затим и то, да је њенога мужа волела жена принца Виртемберга, који је становао ено у оној великој згради, у Београду, где је сад Паша. Па и то, да она плаче сад, сваке ноћи, јер има зле снове, и сада да јој се муж јавља, као мртавац, у страшном облику жаба, звери и пацова. А што се тиче брбљања да је она хрома на левој нози, она им показа обе ноге спреда и натраг, да виде.

Тако се госпожа Дафина Исакович упознала са Земуном и Земун са њом. Никуда није излазила и много је плакала.

Иако је њен однос према свету био тако прост и обичан, земаљски, однос њен према деверу, као и према мужу, није био ни тако обичан, ни тако прост, већ прилично надземаљски. Тако она са девером није говорила. Њему то све није рекла. Пред њим, уопште није била таква.

Пред њим, пре свега, ћутала је, исплакана, са једним тајанственим осмехом. Кад је говорила са њим, говорила је сасвим друге ствари. Говорила му је о ноћи, које се боји, о мраку, у ком је хватају страх и привиђења. О младости, која је прошла. О животу, који је за њу тако тежак. И, сузним очима, о мужу који је више, изгледа, не воли и који је, можда, никад није ни волео.

Пред Аранђелом Исаковичем госпожа Дафина стајала је често, уздигнутих груди и руку, очајно, над главом склопљених. Пред Аранђелом Исаковичем госпожа Дафина није ни викала, ни лењовала, лежећи на ћилиму простром по патосу, нити је пред њим седела међу тим женама. Дан је био за њих, а вече је било за њега. За њега није био онај кикот, ни та ћеретања, ни све то. За њега је она имала и други глас, и други поглед, цело једно друго биће. И не само она, већ и њене слушкиње, без нарочите наредбе, мењале су се, кад би он долазио. Стишала би се кућа, жишци покрили стаклетом, пред њим би све постајало пријатно.

Не мислећи, као Аранђел Исакович, да је лепа као нико, она је знала шта вреди. Стопалом својим, које се њему чинило као у снажног анђела, она није била нимало задовољна. Крила га је под свилену своју одећу, показујући само врх својих финих папуча. Што се тиче цеваница и колена, она се поносила њима и била ту са њим истог мишљења, показујући их, скрстивши ноге, кад год је могла. Обилазила га је ходом својим снажним, корачањем правим, из кукова. Руке своје, које никада није спустила још на његов врат, пуштала је да му се крај врата провлаче, клизе, превијају као змије. Груди своје приносила му је тако близу као што се у љубави приносе образи. Највише пак надала се од својих очију. Гледала га је тужно.

Аранђел Исакович, као добар трговац, видео је о чему се ради. Разумео је да је та жена, као девојка, била сирота, плашљива, навикла на самоћу и неиспуњене жеље. И да то више није. Разумео је да је та жена после била постала крупна и једра животиња, која је са оним медведом јурила по мраку, као бесомучна. Но шта јој би сад, то више није могао да разуме.

Њему није било до чекања. Згрозивши се, због оног што је хтео да учини, он је журио. Није хтео да мисли на оно што ће после доћи. Решивши да се упусти са снахом, он није хтео да мисли на брата. Тај брат, огроман, тежак, у колима, сав у плавом сребру, са белим пером, ипак му је једнако био пред очима. Измучен несаницом и грижом савести, не говорећи ником ни речи, чувајући се да се не ода ни једним погледом, покретом, дахом, он се једнако надао да ће се то десити некако без ичијег знања, скривено, као у сну. И, нарочито, без икакве несреће. Сасушен од жуди, сањајући сваке ноћи, у бестидним сновима, ту жену, он је никако није желео на дуго. Није му било стало да је преотме, нити да живи, после, са њом, још неколико година. Погнуте главе по цео дан, он је чак имао луде мисли при томе, да после обавести брата, па да је отерају, па да се помире, да опросте, та браћа су.

Желећи да што пре добије њен пристанак, он је обасу поклонима, покушав двосмисленим речима и љубазношћу, да му она да као неки знак. Али му тај знак не дође.

Она га гледаше својим лепим, модрим очима боје чистог, зимског, вечерњег неба, мирно, као да су се над њима сјале звезде. Подмукле његове речи чинила је срдачним, извитоперена његова ласкања обичним. Говорећи цео дан глупости, постајала је увече мудра и проницљива, пред девером.

Мучећи се око ње, пожутео, од надања и чекања, сав бедан у свом дугом, плавом кафтану, Аранђел Исакович се реши на додире. Хваташе је за руку и миловаше је по коси, све чешће. Подижући је једном, уплакану, са постеље болесне ћерчице, он је узео испод пазуха и пољуби, дршћући целим телом.

Но и то, што беше јасно, она учини нејасним и рођачким. Тако је и његове предлоге, речима, извртала у бригу родачку. Лаке његове руке скидала је са себе мирно, не приметивши пожуду. Гледала га је модрим очима, хладним и дивним и тада, у којима није било ни трунка жари. Па ипак, Аранђел Исакович је тим више лудео, што је и тада, у том хладном погледу, назирао њену вољу: да све то тако има да буде.

Као сребром тргујући, он је хтео да мери њен пристанак, али га она није дала мерити. Ни једну једину малу реч, ни један једини мали знак. Била је као недирнута, као одсутна, као смрзнута. Изгледало је, као да му се никад на овом свету неће дати. Хтела је, просто, да је узме силом.

Јер госпожа Дафина, дете читаве једне лађе пуне трговаца и среброљубаца, знала је врло добро о чему се ради. Њој се није журило. Нити је желела да се да, том младом, сувом и жутом деверу, који је сећаше њене куће и браће, нити је волела његове руке са жутим ноктима, нити његове калуђерске брке и браду, црне и ретке, нити његове бледе, жуте очи, пљоснат, танки нос, а најмање његове пожутеле зубе, увек лепљиве од слаткиша. Чинио се као сасушена слика и прилика њеног мужа, скоро нечујног хода и корака. Ако је икада, при тој неприлици са девером, осетила пожуду, осетила је за мужем. За мужем својим огромним и тешким, кога је госпожа Дафина волела некад неизмерно и који је сад био тешко оронуро, остарео, мада се каткад још чињаше, на коњу, снажан као медвед.

Вруће крви, и чулна толико да су је хватале главобоље, она је остала потпуно хладна у овој кући, где је муж остави да га чека, преваривши је при растанку и осрамотивши је пред целим светом, бојећи се њених суза, дреке и несвестице, чега ипак, при растанку, мора да буде. Никада досад она није била изложена појуди, нити је ико, осим њеног мужа, био тако крај ње, у близини. Да јој се ово десило друге, или треће године, она би била умрла од стида и срама, скочила свакако у ту жуту, разливену, устајалу реку, што протиче под њеним прозором. А да јој се то десило прошле године, она би била својим плачем, молбама, пољупцима, успела да Аранђела умири, да га освести, да га одврати, да то не чини, да је не вуче за собом у пакао.

Али сад, сад је мирно осећала његов дах на себи, и видела је крај себе његову сенку, предвече, у полутами, док се чинио да нешто безначајно говори. Тако је и своју сенку, код прозора, гледала, у муљу, који је дан и ноћ протицао.

Осећала је да је сама. Никакве извесности, да ће јој се муж вратити. Са својим дивљим људима, коњима и псима, са својим великим трбухом, био је отишао далеко, тако далеко. Језа је пређе само кад наслути, колико се сад, свакако, брине за своје ћерчице.

Желела је да види шта ће јој девер учинити, кад једног дана потпуно полуди. Желела је да се то догоди, просто, од досаде, због празнине у којој, безданој, чињаше јој се каткад да виси главачке. И као што је она превијала се у грчевима, од жуди за мужем, љубећи му груди, врат и уши, безумно и покорно, желела је сад да види како ће њу љубити његов брат, савијајући се над њеним рукама, коленима и крилом. Осећала је колико је уплашен и нерешљив, али и то да

само једна ситница још треба, па да се, са те, на изглед мирне, површине стрмоглаве у ту мутну реку, урликом и силом.

Смешећи се, ужаснуто, без жуди, згрозила се и осећала је да је тај дан близу. Била је већ три недеље у тој кући.

Једног дана, као што се то често дешава у тој земљи, кроз пролетну топлоту и процветале воћке, удари мраз и ледени пљусак. На ветру, који повија кишу, по рекама, лађа Аранђела Исаковича, пуна коња, што беше на путу, преко, к Турцима, би захваћена водом и преврнута. Једва га извукоше, већ укоченог.

Кад су га донели дома, настаде такав врисак и лелек по кући, да се нико и не зачуди кад она тихо, помодрелим уснама, нареди да га пренесу у њену одају, на велику пећ, крај које беше постављена широка, млетачка постеља. Она је врискала од страха, да не умре и да је не остави, без заштите, са малом децом, ту, међу том послугом његовом циганском, што је личила на разбојнике.

Тог дана је Вук Исакович прелазио са пуком, цело пре подне, преко једног уског брвна, код вароши Кремсминстера, у Аустрији. Био се начинио неред међу војницима.

Један зец претрча му преко пута.

– Ух, да се мост не сруши – помисли, или да му пртљаг можда не оде у реку? Па затим, упивши погледом влажно небо што се било наоблачило, заузда, брижан, коња и упита капетана Писчевича, који је јахао крај њега: »Что значи при заходу Солнца ово знамение Писчевичу? Дојдосмо здраво и у спокоју. На путу прах развеја ветар, аки неку завесу. Тело дшери моје мале, прворождене, сие в минуту може бит разболесја?...«

Не паде му ни на ум да помисли да га жена, код куће, вара.

IV

ОДЕ ВУК ИСАКОВИЧ, АЛИ ЗА ЊИМ ОДЕ И ФРУШКА ГОРА

Аранђел Исакович био је почео да се дави, у хладној води, заједно са једним коњем, што је предњим копитама прскао у вис муљ, а задњим замутио сву воду околу, жутиим песком.

Кад се преврну чун, зидине Београдскога града, над водом, извртоше се и, за часак, у очима му остаде само небо. Затим, један трен, протицала му је под очима река, али невероватно широка, какву је никад не виде са лађа, са обалама што му се учинише скоро на два три сата хода. Одмах потом утону главачке у неку бездан жуту, зелену, тамну, па сасвим мрачну и ледену, што се склопи над њим.

Кад се опет појави, у светлости над водом, међу коњима побеснелим од страха, није могао да виче, јер су му гркљан и уста били пуни песка и воде. Дубина под њим, међутим, постаде клизава и бездана и он осети како ће пропасти кроз њу, прво ногама, затим и рукама и главом, као кроз неку празнину, по којој је, узалуд, покушао да се пентра, да гази, да пузи четвороношке. Са прстима и ноктима пуним коњске длаке, којом му се напунише и уста, он се дохвати трске, затим пања, на који га извукоше, свег улепљеног блатом што му је цурило са очију, из ушију, из носа.

Дрхћући као у бунилу, при преносу кући, он је осећао, победоносно, како се, у гужви коњских сапи, ногу и њушки, појавила, над водом, и његова глава. Но више пута још, тог дана, њему се чињаше да опет млатара рукама и да се опет тиска, давећи се, у страшном метежу коњског меса, длака и ледених таласа. Чинило му се да тоне, узалуд се напрежући да застане у паду главачке, четвороношке, пузећи, ваљајући се опет, кроз таму.

Скинут го, истрљан песком, па затим завијен у овнујске коже, Аранђел Исакович је донет пред своју кућу као мртвац, али са очима које беху широм отворене. Сав модар, он је дрхтао, али лак од неких хладних тица које су хтеле да му излете из тела. Чинило му се, простртом на једном ћилиму, да не треба да се миче, јер по њему још теку обе обале, тршчаци, небо и његова кућа, што као да се разлива.

Док га пронесоше кроз јаук и плач и лепршање голубова, трчећи са њим кроз блато и преко балвана, он изненада осети луду жељу да га унесу у њену одају. Као да је трговао, наслути, да је дошло време да је купи.

Тако је, на земљаној пећи, крај њене постеље, осетио као да се узноси на небо. Ни за тренутак није се сетио брата, ни за тренутак не изађоше му пред очи њена деца. Био је сам, у некој пријатној, високој хладовини. Ни најмање није мешао себе са братом. Сам самцит, он је имао да добије ту жену без икакве везе са ма ким. Истрљан ракијом, спасен од воде и муља, чињаше му се да лебди над пожаром у тој широкој, земљаној пећи. Са таваницом изнад главе и постељом белом своје снахе испод себе, затворен у четири жута зида, осети се потпуно одељен од света. Друго би било да је био негде напољу, у Земуну. Овде, унутра, у својој кући, чинило му се да је потпуно безбедан. Нико то неће сазнати. Био је уверен да ће и она ћутати. А све ће се догодити некако као у сну. Обоје, између та четири зида, могу мирно да чине што хоће. Као и те њихове црне сенке што се виде на зиду, они су међу овим зидовима слободни и невидљиви. Унутра је било топло. Ватра је хуктала. Напољу је завијао ветар.

Упаљен од врућине, лежао је на пећи, са пуном свешћу оног што је спремао. Наредио је да га пресвуку још једном и обуку. Она, од стида, оде до прозора и не смеде да слугама погледа у очи, али не изиде. Ни онда, кад га положише у њену постељу.

А он, као узнесен, осети да лебди својим још кат-кад укоченим удовима. Себе, и никога више сем ње, осећао је у близини, у топлом полумраку ватре. Друго би било да је ма ко прошао кроз ту избу, споља, из Земунa. Овако, он јасно наслути да неће пропустити ово вече.

Пламен жишка са пећи осветљавао је велику избу, као са брега. Сенке ствари биле су зато огромне. На белој постељи, у тами, Аранђел Исакович, мада је био потпуно при свести, опран, умивен, ван сваке опасности, чињаше се жут и помодрео, као да се бори с душом. Велике сенке постеље, стола и једног црног сандука за оде-ло, падале су на врућ зид, као лети хладовина дрвећа. У потпуној тишини и полумраку, госпожа Дафина била се приближила уз решетку прозора, под којим је непрекидно пролазио шум воде, што је отицала.

Лежећи, са очима толико склопљеним да је осећао како му се горње трепавице спуштају на доње, Аранђел Исакович послушкивао је како по кући бива све тише. Бојећи се да заиште ма шта, да се не би звале слуге, скоро се није ни мицао, под црвеним душеком, из чијих се таласа, што се њему чињаху сад бескрајни као море, једва видео. Срце га је тукло, као неким чекићем изнутра, по глави. Скоро непомичан, са укоченим и прикривеним погледом, чекао је да догоди жижак, па да буде мрак.

Госпожа Дафина, на једној високој столици, под којом су се виделе њене снажне ноге, у неранцастим чарапама и златним папучама, седела је наслоњена о прозор. У белој хаљини, сашивеној све од самих комадића свиле, тако да се чињаше као цвеће багремова, са меким, округлим таласом трбуха, клонуле главе, насмешена у полумраку, узвијеним уснама.

Била се скаменила, видевши да ће јој девер провести ноћ у њеној постељи, али је слушкиње ипак отпустила. Обавијајући му главу пешкиром, натопљеним сирћетом, она му на груди, под кошуљу, смести малу икону Св. Мрате, голицајући га нехотице, неподношљиво, при томе, својим дугим прстима.

Аранђел Исакович храбрио се, и по стоти пут, мислима да то нико неће сазнати. Био је уверен да ће и она ћутати и, пошто јој је годинама лизао, у сновима, руке, понизно као куче, горео је сад од жуди, у себи, да је смрви, разгризе, раскида брзо. Није ни мислио да ће овако изненада, после тако дугог ценкања, да се реши. При томе, пре увек плашљив, беше сад потпуно самопоуздан. Између ова четири жута зида, све оно чега се напољу бојао, није ни постојало. Између ова четири жута зида, смео је да чини што хоће. Изгледало му је сасвим смешно да је она братовљева жена, кад му брат није овде, и још смешније, да не би могла бити и његова жена. Изгледало му је потпуно чудновато да би неко могао да му се умеша у овај посао и да што пита. Најеживши се, при помисли: како би вриснуо ма ко да их види кад буду заједно заспали овде, он осети, како је тих полумрак око њих и како их нико не види, између ова четири зида.

Напољу је завијао ветар, пун лавежа паса, и шумила је вода, коју је и он чуо, непрестано, под прозором. Унутра је било топло и тако тихо, под сенкама на зиду, се чуше мишеви како трчкају.

Београдски град и шарени, турски трг, коњи што се у води даве, велика и плава његова кућа, блато и мреже, лађе и врела,

окречена пећ, ковитлаху се више пута око његове главе, али су сваки пут нестајали у потпуној тишини топле избе и у полумраку, у ком се она видела јасно, код прозора. Гушио се од напора да проговори нешто што би је довело до постеље.

Осећао је већ како му прилази. Брат, тај брат који му се већ три недеље чинио само једна хрпа одора, плетеница, чоха и перја, у даљини, као да и није више био жив. Замишљао га је, хтео је да га замисли крај ове жене, али узалуд; није био ту. Чак и та деца за коју је знао да су ту, негде, иза зида, па плачу и дрече, буде се у мраку и дозивају инатер, као да нису постојала. Нису била видљива.

Та жена код решетке прозора била је припала њему. Био је у то потпуно уверен. Лежећи са њим, љубиће њега и изговараће његово име, тепајући. Умирала она од пожуде за оним, или не, не може га стићи. Овамо он не може доћи, као ни та вода што непрестано шуми под прозором, као ни тај ветар. Овамо не може ући, као ни његов слуга, матори Ананије, који му спава увек на прагу. Брат му је далеко и, као тај муж, далеко је и њен очух, ћосави Христовуло, који му још увек дугује за неки дуван. Ни поп, ни његов ортак Димче Диаманти, неће моћи да му сметају, својим саветима и бенетањем. Све што је напољу. остаће напољу, а она, ту, остаће ту, крај њега. Нико то неће сазнати. Био је уверен да ће и она ћутати.

Опојна нека радост се јави у њему. Вода, тршчак, песак, небо, све је то било далеко. Па и тај Земун, који је желео да све сазна, и њен муж који се можда неће ни вратити.

Она је била ту, близу. У кучи све легло. Заспало. Ништа се није више чуло, сем ветра и лавежа паса. И непрекидан шум воде што је отицала.

Подиже руку и велика се црна сенка начини на зиду. Хтео је тихо да је позове, да је намами, у постељу. Да се свуче. Да се не замара, седећи тако ћутке, обучена. Хтео је да јој предложи да он легне на тле, а она на постељу, тако обучена, да се не боји. Или да он угаси жижак, док се она свлачи, па да легне крај ње, тек кад она буде заспала. Да се не боји.

Но баш кад је хтео да проговори, она се пресамити преко столице, вриснувши грозно. Тресла је рукама, бледа у лицу као креч, разрогачених очију и разјапљених уста, из којих ипак нису могле да излете речи.

Изнемоглој од бдења, уморној и бедној, уплашеној и замишљеној, учинило јој се да је заспала, баш када угледа, под прозором

како јој иде по води муж, сав обливен крвљу и мокар; необучени и неочешљани Вук Исакович, са огромном батином у руци, која је допирала до таванице.

Пробудила се, кад јој је девер тихо одшкринуо врата. За један тренутак она га виде, као да је био закорачио у вис, у вратима, која постадоше видна. Плав кафтан, жут лик, са пљоснатим носем, брадица, ретка коса, за часак стајаху, као у продужењу сна, у светлости зоре, у вратима. За један трен, она виде, бледо, јутарње небо напољу, део крова и једну грану, затим се узана светлост одшкринутих врата, на зиду, опет сузи и затвори у мраку.

Ознојена и разголићена, при том изненадном подизању тела са постеље, она мал не цикну. Разгрнувши косу која јој беше просула се по лицу, она виде, у потпуној тами, белину пећи и застрог прозора, затим црни облик великог сандука њених хаљина и чу непрекидни шум воде, под кућом. Схвати оно што се десило, стиснувши своја колена и заривши руке у замршену косу.

Била је провела ноћ са девером.

У први мах реши се да то ни сама себи не верује. Ништа од свега тога што јој се у памети јави, није осећала; није била уморна, није била сана, чак није била ни задовољна. Спавала је као и иначе и, у први мах, учини јој се да је збиља била сама. Испруживши се, она осети на телу трагове прошле љубавне ноћи и згади се. Изненада, са мржњом, мада је био мрак, виде крај себе, на постељи, и руке и зубе свога девера, и његову ретку браду, чу његов смех и обухвати рукама уплашеним његов танак врат.

Поскочивши скоро по постељи, од ужаса покри длановима лице, видевши кроз своје прсте и кроз мрак, у сећању, све оно што беше са њом чинио, све гадости, страхоте и чуда. Чинило јој се да још једном осећа, како јој он лиже руке и колена и она се уплашено покри душеком, као да јој на постељу беше скочио пас. Треснувши главом о земљану пећ, крај постеље, дође јој да виче, од страха, у тај зид, видевши шта је учинила. Тим пре, што је Аранђел био те ноћи тако неисказано одвратан, слаб и смешан.

Заплака, заплака тако јако да јој се скоро учини да плаче са уживањем. Да јој је дошао муж, она би му била рекла зашто је то учинила. Рекла би му била да је то учинила зато што је онако орамоти пред светом, при расстанку, не опростив се у реду од ње. Рекла би му била да је то учинила и зато што је увек оставља саму и што

одлази и што се сваки час сели као Циганин. И зато што је хтела да се спасе из тих вечитих бара, острва, блатишта.

Плачући на јастуку осећала је да свањива и да се поједине ствари већ јасније појављују из мрака. Под вратима је продирала светлост, а прозор у мрачној соби светлео се већ као нека отворена, а застрта врата, под решеткама.

Бацивши се на плећа, пусти да јој сузе роне низ образе и ражалости се све више. Није чула безбројне животињске гласове, у блату, око куће, што су је иначе мучили у зору и не примети ни да се пећ била расхладила.

Плакала је над самом собом, као што је то, уосталом, од неког времена, откад јој је муж био нагло оронуо, често чинила. Жалила је себе неизмерно. Девојачки њен живот учини јој се сасвим бедан, као живот неке слушкиње. А и тај муж, који је сад беше оставио, и живот са њим, чинио јој се као једна дубока несрећа, у којој се она узалуд трудила да некуд оде.

Плачући још јаче, она се сети мужевљевог лика и, спустивши главу на јастук, поче у мислима, да га љуби. Беше леп Вук Исакович кад је узе, хладне и глатке коже, која је за њу била најдубљи извор уживања, јер је била необично чиста и пријатна. Поглед његов жут, са тачкицама црним, тада још није био згаснуо и она је памтила још ту светлост под дугим, при крају широким трепавицама, као што се не заборавља златна киша вечерњег сунчања, виђена негде, на рубу младе шуме. И косу меку и свилену, што је била почела да седи, није могла да заборави, ни румену горњу усну његову, што му се трзала, при осмеху. Од других је слушала како бије људе и коње песницом по глави, како прескаче столове кад се напије и све оне гадости о његовим Влахињама и Мађарицама. Она га је знала сасвим другог. Са њом је он живео свој тајанствени живот, од почетка. Пошто су их венчали сасвим изненада и без љубави, он се, скоро две године, понашао према њој као туђ човек, учтиво, љубећи је нежно и пажљиво као да ће да је разбије и скрха, онако високу, лепу и слабу. Прескачући, прекодан, са својим младим официрима јаркове, и учећи нове војнике да бацају читава мала бурад барута у ровове, ознојен и барусав, он је долазио тек пред вече да поведе жену ма куда, јашући са њом, каткад по целу ноћ, кроз поља, шумарке, брегове и звезде.

Не знајући првих месеци са женом ни да говори јер, она није знала немачки, а он ни грчки ни млетачки, испомагао се песмом,

игранком, погледима и пољупцима. Пошто је ређе могао да је води на балове у Брод и Осечки град, водио је чешће жену у лов, на лисице. То му је, уосталом, било једино занимање, месецима.

Са мекошћу влажне земље и траве, са шипрагом који је у априлу почео да пупи и мирише, са зеленим падинама брда и светлих, пролетних небеса, удисала је тада млада жена, први пут, свог мужа, као отрована. Ни за каква блага овог света, ни под каквим бичевима и змијама, не би се била одрекла тог човека и његовог чудног осмеха, који није видела никад пре, на лицу свога очуха, или браће, својих Грка.

Наслоњеног уз неко стабло на врху брда, лежећег полећушке у високој трави, уморног од љубави под густим грањем, беше га запамтила чистог лика, мада беше изнурен од живота који није разумела, ни знала, док јој га Аранђел Исакович није испричао и протумачио. Тако је било довољно да госпожа Дафина помисли на прве године свог брака, па да се пред њом подигну брда, гране што пупе, широке славонске долине и над њима игра облака. Ноћи пуне трава, таме у шуми, жбуње са дивљим, црвеним плодом, жубор вода, а нарочито светлост неба, звезда и сазвежђа, пролазили су над њом, кад се сећала на прве године са мужем. И тако јој се, кроз плач, чинио Вук Исакович и његова кожа и његове очи, уста, као неко биље и сазвежђе које није могла да заборави све док јој се, у мислима, не појави онакав какав је сад: кривоног, подбуо и тежак, као буре.

Преста да плаче и сва задрхта, кад се сети како брзо прођоше те лепе године, чим он први пут оде у рат, а она први пут роди. Из рата се био вратио угојен и ћудљив. Нису више ишли на игранке у тврђаву, нити је више онако често јахао са њом. Читаво једно село беше населио, под градом Варадином, са оцем, и цело пролеће ходао је бос, по блату до колена, водећи своје нове људе у баруштинне, да ору. У неизмерној досади те године, док је дојила дете, она први пут осети да је он гледа као и неку ствар у кући, као постељу, пећ, њен сандук са хаљинама, својим жутим, светлим очима. Свему је био крив његов отац. Тај га је водио за собом свуд.

Када оде из војске, као бајаги болестан, и поче трговати, њен живот постаде сасвим узалудан. Остављаше је свуд саму, на води, од Галца до Беча, већином без новаца, у немаштини; нити је питао што кад би се враћао. После поновног његовог уласка у војску, поживеше кратко време врло весело, али је затим остави, одлазећи

и по други пут. Тада је био почео да се дружи са калуђерима и још више се променио. Вратио се ћутљив, сасвим туђ и дебео.

Кад је по трећи пут одлазио, она више и није покушавала искрено да га задржи. Неискрена и лажљива, чинила се да га страшно љуби, али тај плач којим је заливала своје пољупце није више био горак. Као ни његове очи што нису више биле светле.

Па ипак, љубоморна и једра, покушала је да га се наљуби што више, да га се наужива, зажмутивши пред јавом. Имала је у себи дубоку слутњу да је он више не воли и да се неће жив вратити. А када се вратио, беше сасвим измењен, оронуо нагло и чудан. Зидео је цркву напред села. И по изгледу, и по годинама, могао је да јој буде не муж, него отац.

Па ипак, и тада још, трајала је међу њима нека веза тајанствене сласти, што беше невидљива и недокучива. Чудан и тужан, он је за њу имао поглед којим није гледао ниједно друго биће. Слост са њим, крај свих непријатности, била је за њу још увек неупоредива и дивна. Његов лик, глас, име, мисао на њега, додир са њим синули би још увек, у њој, као ватра. Иза њих, све је било само једна непрегледна равна бескрајног, прљавог снега.

Тако је мислила о мужу госпожа Дафина, изнемогла од плача, умало не заспавши опет.

Трзала се тек од студени што јој се увлачила у постељу. Кад, најпослед, отвори исплакране очи, виде да је свануло и да је напољу свакако хладан, кишовит, тмуран дан.

У животу госпоже Дафине Исакович било је доста несретних и тужних дана, као, уосталом, у животу свих жена, али ниједан није био тако тужан и тежак, као тај први дан њеног браколомства, дан влажан, хладан, са сивим небом.

Госпожа Дафина осетила је и пре, неколико пута, колико је жена бедан створ, играчка, ствар у кући и гледала свој живот сасвим празан, али јој се никад није чинило све оно што Бог са људима ради, тако страшно, као у кући свога девера, тога дана. Очева кућа, наслаге дувана, чохе и друге робе, теткина соба, пуна икона и кандила, у којој се испросила, па све остале куће и одаје, у којима је живела са мужем, прођоше јој кроз сећање, тужне и празне, без икаквог смисла. Ипак су оне биле пријатне донекле, али ова четири жута зида, шум реке, сенка постеље и пећи, били су ужасни у својој непрекидности, непомићности, скамењености.

Без кајања, усталом, зашто и да се каје, она увиде шта је учинила. Није много мислила о томе како ће то да сакрије. Било јој је равнодушно да ли ће то, на неки начин, дознати чак и муж, тамо, негде, далеко, у свету. Заплака само при помисли да ће опет да роди.

Најпосле, тај муж је то и хтео. То није било први пут да је одлазио и остављао је, остављао је као и своје коње и слушкиње. Без нежности, без нарочите жалости, без смисла. Одлазио је у рат, у нешто потпуно несхватљиво и ужасно за мозак госпоже Дафине, коју је, при самој помисли на онај његов страшни ожиљак од сабље, препадала мука. И иначе, каквог је то уопште имало смисла што му беше жена? Зар није више бринуо за своје цркве, војнике и коње, него за њу? Па и ту своју децу волео је, њу и не рачунајући уз њих. Осим тога, колико све жена није имао, осим ње?

Тако, размишљајући, би јој мало лакше. Овај други учини јој се, ипак, утолико бољи што је знала да ће живети у богатству, господству и без сеоба. Муж, мислила је, не може се вратити. Не, овога пута, неће се више вратити. Каткад, у њеним успоменама, он ће јој се јављати на неком брду, у некој шуми, у сну леп као јелен у пролетном сутону, али биће дана кад ће јој бити одвратан, као неки медвед у смрадној пећини. И она заплака опет. Пошто је љубав тако бедна, она ће живети без љубави уз овог, сухог, жутог човека, што на кантару мери сребро и што јој лиже руке, понизно као псетанце. Живот ће јој проћи тако, мимо и пријатно, без оне ужасне лупе, вике и немира, који је увек настајао чим би јој се муж вратио.

При помисли на Аранђела Исаковича, он јој се учини мање одвратан ноћас, чак се, сетивши се понечег што је са њом чинио, пријатно замисли, и раскалашно насмеја. У први мах, извесне ствари, које са мужем никад није доживела, биле су јој се учиниле много више бљутаве, него сад, кад их се опет сетила. Девер јој није био баш сасвим недорастао, како је испрва мислила. Најпосле, можда је после оног првог, страшног и обесног, и требао да дође овај који јој се сад учини ако не и драг, али свакако врло умешан да јој се додвори и омили. Решила се да му ништа не пребацује, али да га присили да је узме за жену.

Кад јој слушкиње дођоше, она се, у први мах, опет пренерази и препаде, сетивши се шта је учинила, али се после, под мирним погледом тих жена, смири и сама. Оставивши своје нануле код врата, оне јој приђоше, не говорећи ништа о себи. Тако се онда и она

начини, као да и она однекуд улази, не причајући о себи, кријући чак и очи. Рече да ће цео дан остати у постељи, јер је боли глава. А кад јој оне рекоше да је кир Аранђел отишао Турцима, у Београд, да превезе продате коње, она се мало трже и изјави жељу да јој спреме воду да се опере и измије.

У безначајним догађајима, тако, прошао јој беше тај дан и не даде да опазе на њој што јој се догодило. Приметише само да је јако уплакана и то се после по кући рашчу. Матори Ананије, који је спавао сваке ноћи на прагу, под главом са великим и зарђалим ханџаром, причао је да чу једанпут да је цикала и врискала. После се рашчу по кући да се брат брату и жени јавља, сав крвав, расеченог лица и одсечене главе, јашући на великој жаби и ходајући по води. Зато су, помислише тада, тако страшно урлали прошле ноћи пси. Уосталом тако се и, главом сам, покојни Лазар Исакович јављао, као да је трговао оружјем по ваздуху, целу јесен, пре осам година, а све зато што му син није, по смрти, пробушио срце иглом.

Први дан њеног браколомства учинио се госпожи Дафини Исакович, збиља, безначајан. Предвече, она се осети изнемогла од ишчекивања да се нешто необично догоди.

Преподне јој беше прошло у плачу, размишљању и кинђурењу, а после подне у чекању кир Аранђела, који беше отишао, преко, у Београд, да преда Турцима коње, са којима се беше мал не удавио у Дунав.

Но и то слепоподне прође, у великој жутој кући, пуној брашна као каква воденица, тако равномерно, праћено шумом воде што је протичала, да је госпожи Дафини дошло да виче, само да би прекинула својим гласом тишину, која је, у мирису и прабини устајале пшенице и ражи, била загушљива.

Жао јој није било што је мужа изневерила, али јој се смучило, видевши како се, при томе, ништа не мења. Ноћ је била провела са рођеним девером, али то не мрдну ни једно зрно зоби на тавану, изнад њиних глава. Осетивши и пре, крај све своје власти, да лежи по кући као нека ствар, око које мимо обилазе, била је жељна сад да се кућа око ње преврне, а мртве ствари, непомичне и увек исте, раздражише је и узнемирише. Била је зажелела девера, да би јој обећао, пре свега, брак и да ће је одвести одавде, у ону нову кућу, у Будим.

Наредила је слушкињама да јој доведу децу, али ни то не поможе.

Мања девојчица, сва крастава, лежала је повијена и повезана као одојче. Својим жутим очима, сишући палац, буљила је у таваницу, преплићући ногама. Била је упрла очи, пуне црних тачкица, у таван, и не приметивши да је пренесена из једног краја куће у други. Старија паде, у први мах, плаховитом радосћу матери у крило, али је исто тако брзо и остави, играјући жмурке међу шареним хаљинама што су висиле иза пећи. Госпожа Дафина убрзо увиде да нема шта тој деци да говори, нити има зашто да их гледа. Посматрајући их, учинише јој се блесава и туђа. За све време њу деца и не приметише. Висеће шарене крпе, решетка на прозору, а особито заложена пећ са својим црвеним пожаром, привлачиле су детиње погледе, и али њен јад и уплакране очи ни најмање. Чак и са њеног крила, њене су ћерчице пружале руке према даљим стварима, као према некој другој обали, за коју се отимаху вриштећи, као из руку неког цина. Тако их, најпосле, заједно са слушкињама и кучићима, отера.

Даде звати жену Димче Диамантиа, ону закониту; једну дугачку црну метлу, која је по цео дан пајала по кући, одевена увек са много превеза. Та жена је знала да гледа у карте, а волела је и да прича, чупајући при том, замишљено, увек исту своју брадавицу. Но и то беше узалуд. Госпожа Финка Диаманти исприча свега како је један коњ, од оних што су се давили, насрнуо, на обали, на њеног мужа, који је био истрчао да спасава дављенике, а нарочито свог ортака Аранђела Исаковича, о чему је цео Земун причао. Одмах затим оде.

Тако, кад се беше смркло, госпожа Дафина опет остаде сама. Обузео је беше ужас од тог досадног, мокрог дана, од којег је, још недавно, толико очекивала.

Све јој се чињаше некако бесмислено. И то што је учинила, али и да није учинила. Све оно што је беше девер Аранђел недељама говорио, учини јој се сада право. Мада се јасно сећала још целе те љубавне ноћи, осети да би могла за час и да је заборави, тако да јој више никад ни на памет не би пала. Особито ако би јој се муж изненада вратио. Осетила је и то да јој прељуба неће доносити неке радости. Могла је то учинити исто тако, ма с ким другим, сутра опет, а да јој не изгледа баш нарочито нешто важно. Зато поче да размишља и да се теши богатством у коме ће од сада живети, ако се преуда за девера. Промисли, какве ће нове хаљине да поручи, и, као да их је већ имала, осети свилене комаде на свом телу. При тој помис-

ли, ипак, не само да није осећала неко нарочито задовољство, него је наслутила чак и неку жалост. Чињаше јој се свеједно да ли припада једном брату, или другом, а што се ње тиче, учини јој се, то после подне, да би пристала да припада обојици. Шта више, и другоме, ма коме.

Цео огроман сутон видео се кроз прозор, и, на водама разливеним, хладно, сиво небо. Река је била мутна и жута, пуна блата, а врбаци, што беху већ кренули да пупе, били су премрзли последњих, изненада хладних дана. Над острвима, међутим, на дну неба, било се отворило велико плаветнило, у ком се јасно појавише, из светле и влажне вечери, минарети и бедеми Београда. Крекет жаба, око куће, започе да хуји и брекће.

Велики, светао комад неба био је осветлио и један зид у изби, у којој се превртала од досаде и очаја, скоро плачући, госпожа Дафина, изгубивши иза пећи једну своју златом везену папучу, а другу код врата. Лежећи под великом и старом иконом Христа, дође јој жеља да угаси жижак, али, неочекивано, она осети страх од мрака што се спуштао. Не усудивши се да дохвати своје папуче, она се једва и мицала, лежећи полећушке на јастуцима, у неиздржљивом диму од њеног непрестаног пушења. Отежале главе, она тек сад примети да је у одаји скоро мрак.

Зидове и ствари била је већ обухватила помрчина, само према пећи, на један зид, падала је сива светлост последњег, вечерњег осветљења, са реке, и губила се, иза завесе, код постеље. Мрачан, велики сандук њених хаљина дизао се црн са тла, као неки високо затрпан гроб.

У диму турског дувана, госпожа Дафина гледала је светлост прозора, као што се у мрачној ноћи загледа у светао Месец. Лежећи уморна, од мисли, госпожа Дафина чу, нагло, иза себе, трчкање мишева. Тек тада осети да је мрачно у изби и хтеде да викне, али јој глас застаде у гркљану.

Отворивши широм очи, она тек сад виде да се није за времена спасла из мрака, који је беше опколио, а којег се тако ужасно плашила. Сем беле пећи, на којој се сушио један чаршав, као авет, и светле рупе прозора, све остало у великој мрачној изби беше пропало у дубоку помрчину, са шумом воде. Ни столови, ни постеља, ни врата више се нису видели и она, ужаснута, примети да не може на ћилиму да спази више ни своје папуче. Пси су урликали напољу.

Загушена од мрака, није могла да викне, а, премрла од страха, није могла да се макне. Тресла се од језе и осећала је како је, с ногу, обузима ледена зима. Осетивши све прсте на ноzi како јој се коче, она ипак није могла да ногу покрене, а желећи да се дигне и побегне, она осети како се, напротив, све више у јастуке зарива.

Учини јој се да се чаршав, на пећи, подиже и да кроз завесу, код постеље, душе хладан дах. Згрчена, разрогачених очију, дрхћући сва, она виде како из црног великог сандука, у коме су биле њене хаљине, куљају и гмижу мишеви. Са вриском у грлу, пресамитивши се преко колена, примети око тог сандука жабе, змије, пужеве, у блату, увијене у клупче, како се гњече, газе, како врве.

Са очима које су хтеле да јој испадну из очних капака, она примети како јој се бео чаршав, са пећи, приближује све ближе. У исти мах, осети да неко стоји иза завесе, у мраку, и, разбарушивши дрхћућим рукама своју косу, тресући се од зиме, као у леду, виде како се из помрчине појављује једна рука.

Прсти су јој, бели као креч, пузили сваки засебно, грчећи се, све ближе. Била је сишла са осветљеног зида као нека бела мачка, пузећи по стварима и по пећи. У тај мах госпожа Дафина примети и другу, која јој беше заобишла са леђа и која је хватала и гњечила њене хаљине на зиду, разбацивши их по тлу. Вриснувши најпоследње пригушено, она пред завесом спази и трбух, огроман трбух свога мужа, његова уста и очи и нос, цео његов лик на белом чаршаву, крвав, са прекланим гркљаном, и црни клобук, што је лебдео над том главом.

Кад се заљуља зид, иза тог привиђења, она још виде неко златно класје и брда што се просуше кроз зид, заједно са таласима жита, ражи и зоби, са таванице. Затим синуше пред очима њеним читави колупови звезда, плавих, љубичастих и жутих, и прелише је ванредне млаке воде, над којима су текла и небеса. Цикнувши грозно и скочивши у вис, она се нађе, лице у лице, с мужем, крвавим и ужасним и угледа пред собом Вука Исаковича, који се распадао. Тако се угледа, у сну, страшни неки медвед, кад се бежећи из шуме, од вукова, изненада, истрчи пред неку стену.

Тако паде и госпожа Дафина, треснувши рукама у мрак, одмах првог дана прељубе, повредивши у себи пород.

Тако су врућине мозга и страх, празнине и обмане вечерње, мрак и луда привиђења госпоже Датине, упропастили мир куће

Аранђела Исаковича, у том пролећу што је, после тих задоцнелих и чудних мразева, синило топло и необуздано.

Госпожа Дафина нађена је, онесвесла у мраку, лежећи у локви крви. Од ње је две недеље отицала крв и никакве јој бабице не помогоше. Погурена, жута и сува, сама кожа и кост, једва је могла да учини она четири корака од постеље до прозора са решеткама, где су је намештали на јастуке.

Отуда, она је могла да гледа од јутра до мрака ток реке, цветање острва и промене небеса.

Изузев час ујутру, кад јој је долазио један стари хећим из Београда, кога је доводио на својој лађи сам кир Аранђел, а који је лечио неким травама што их је морала пити у топлом купатилу, и вечери, средом, кад јој је долазио лекар чак из Осека, који је сваки пут добијао дукат, а који је лечио неким гвозденим цевима, положивши је, пун сат, тако да је лежала скоро главачке, она иначе беше слободна и сви је остављаху на миру, то јест сви је напуштаху.

Слушкиње од страха, комшије, јер се чињаше тако жута да је изгледала самртница, а кир Аранђел, кир Аранђел, јер се гадио.

Болесница беше усталом мирна и нечујна. Од оне страшне вечери остадоше јој очи разрогачене, велике, модре, иначе се беше сва променила, сасушила, збабала. У руци са марамом од млетачких чипака, сеђаше скоро непомично код свог прозора. За страшним вриском, којим је врискала сву ноћ кад је из несвести повратише, настала је у њој потпуна тишина.

Промена је била тако брза и ужасна да јој скоро помути мозак. Богатство, шарен живот у Будиму, понизна љубав њеног жутог девера; младост коју беше тек зажелела да проживи, све је то отицало у грчевима, у њеној крви. Схватила је за час да ће поружнети, збабити се, да ће се кроз који дан вући као сенка. Није се зачудила ни кад послуга поче да је занемарује, ни кад јој девер поче од куће да бежи. Ћутала је упорно, проводећи дан за даном код прозора, над водом.

Ту, сем ретких, шарених лађа што су одлазиле и долазиле, није се ништа мењало и сем рогова лађарских дубоког, потмулог гласа, није се ништа чуло. Ласте су, те године, тек много доцније почеле да стижу и да се изврћу, у ниском лету, над реком.

Сваки дан она је налазила, на истом месту, над прозором, рој мушица, сјајних као узвитлан песак, стабла рибарских мрежа што су вирила из блата, врбаке што су дан за даном били све гушћи и све

тамнији, зелена острва и лелујаве тршчаке, а над њима, земљан, жути брег тврђава. Широке воде знала је већ, као и беле минарете што су, у подне, лебдели у топлом ваздуху над градом.

Тако се навикну да примети ситне промене у свему томе видљивом, па и невидљивом. Кроз неколико дана већ, она је знала, по боји воде и врбака, који је час дана. Увече, знала је по боји неба и облику облака да тачно наслути време за сутрашњи дан. Приметила је спруд који се беше пред острвом појавио из реке, и који се, ускоро, сав насели птицама, међу којима препознаде роде са дугим, црвеним ногама.

Ускоро, слутила је сасвим до краја, како се догађа залазак Сунца, а исто тако и све појаве свитања, које је приметила, као кроз сан, пришавши свом прозору, каткад, одмах после поноћи, мучена несаницом, уплашивши слушкиње које нису више смеле да је ноћу остављају саму.

Гадећи се сама себе, она никако није веровала да јој се ближи смрт и да је то њено седење код прозора, лагано умирање. Пружајући руку у топал ваздух, кроз решетку, осетивши као да може да је провуче кроз млаку површину реке што је протицала, она је својим телом наслутила и песак и трске острва и грање врба што беше велико запупело, и топлоту по врховима брда, а увече, при свлачењу и легању, велико, недогледно плаветнило неба, између разних звезда и сазвежђа, која су редом долазила у четворокут њеног прозора и тамо једно време стајала и треперила.

Са упорним ћутањем веровала је да ће је лекари спасти и да ће се опоравити. Наслутивши да више неће бити онако лепа и да ће јој, усред тела, остати та ужасна, отворена рана.

Не без много плача, искамчила је од кир-Аранђела обећање, да ће отићи до патријарха Шакабенте и да ће измолити, некако, свештеника, који ће је од једног брата одрешити, а за другог привенчати.

За децу није много марила и није желела често да их види. Беше јој жао само да су обе девојчице и да ће и оне, кад буду као и она, жене, толико патити.

Јер основно осећање госпоже Дафине, тих дана, када је седела као узета, беше једна безгранична завист према обојици мушкараца, које је волела и мрзела, а једно неизмемо презирање себе саме.

Немаштина, самоћа, болештина, све јој се то учини женска судбина, као и то бедно остајање и чекање сад на једног, сад на другог. Сети се, одједном, куће својих у Трсту, где је била или лутка одевена шарено, или слушкиња која је увече и ујутру свлачила, и облачила, браћу и маторог очуха, рибајући сваке суботе кантаре и камене клупе, око тезге. Сети се и брака у коме је била тако сретна.

Рађала је децу, сељакала се, али не знајући никад ни куда ће, ни зашто. Радости њене и жалости долазиле су потпуно случајно, а најмање по вољи њеној. И ова прељуба, и ово уживање са једним новим и друкчијим мушкарцем, кришом, дошло је без њене воље, по њиној вољи, неумитно. Ствар, ствар је била, као што ће то и њене кћери бити, узимане и остављане, исцмакане и одбачене, лизане и ударане, без реда, без смисла. Сва та љубав према њој, зар није била као нека разонода те двојице?

Ипак, да је Вук Исакович био код куће, он се не би био гадио ње. Ова топлота пролећа и ове воде сетиле би га њене младости. И ако је сва жута, ружна, збабана, њему би још увек била лепа. Носио би је на рукама од постеље до прозора. Волео је децу, па би љубио децу. Њу би положио ту, под настрешницу, у заветрину, на сунце. Затворила би очи и видела сребрне, месечином поливене шуме, још једном, снежна поља иза осечког града, траг лисица, јахања, дах њин, као маглу, прошлост. Не би је можда више ни оставио. Положио би јој широку своју руку на трбух. Болови би уминули.

Сузећи, међутим, госпожа Дафина, крај свега тога, слутила је да јој је више стало да осети овог другог, са којим беше провела само једну ноћ, испрва тако безначајну, грозну, одвратну, као и та његова глатка жута рука, тврда као ћилибар, испрва тако бојажљива, у мраку.

Вук Исакович беше отишао, а за њим нестајаху и слике њеног прошлог живота, већ мутне, и сва она брда што их виде последњи пут, на растанку са њиме.

Аранђел Исакович остаде јој једино, са својим чудним рукама, којима се први пут предаде као од досаде, али којих се сад радо сећаше, сваким даном све више. Осећала је да је све узалуд. Као ствар је донеше у кућу, као ствар ће је и изнети, да би се начинило места другој, коју ће исто тако миловати речима, обасути сребрним новцима, молити понизно и љубити дрхћући. Зажеле зато да буде опет, што пре, бар венчана.

Што се Аранђела Исаковича тиче, њему се, збиља, чинило да ће померити памећу.

Нико му ово није прорекао, никако то није предвидео. Цела једна лепо замишљена кула, пуна ванредних трговачких успеха, беше му се на главу срушила. У животињској жељи, која му је живот годинама мутила и која га је ноћу обухватала, у чаробним сновима, био се навикао да крај своје љубави, према рођеној снахи, види сасвим другаче. У пожуди коју је годинама гушио и са којом се тако дуго тетурео, био је навикао да крај те своје болести, и тог свог посла, замишља пријатним, без икакве несреће.

И, кад је каткад, узнемирен, раширених ноздрва, помишљао и на то да ће та грешна страст бити загушена, чим са својом снахом проживи неколико ноћи; и, ако је, кат-кад, огорчен, помишљао чак и на то да је затим одбаци, као што је своје употребљене, младе слушкиње одбацивао, он је ипак на дну свога бића осећао да тако неће бити и да у својој снахи жели да се смири, дуго, дуго.

У непрекидном сељакању, још за живота очевог, мучећи се са својим обесним братом, Аранђелу Исаковичу чинио се живот његове породице и родбине, па и тог осталог света што се беше са њима доселио из Србије, и селио опет натраг у Србију, као право лудило. Видевши око себе, свуд, баруштине и блато, људе што су се упокојавали у земљу и живели по земунцама, да би се у пролеће, или пред снегом, опет одселили даље, Аранђел Исакович осетио је дивљу потребу да свему томе стане на пут, да се негде задржи, и да и друге присили да стану.

У непрекидној свађи са оцем, који је ишао за војском, и братом, који је нагло успевао у тој војсци, Аранђел Исакович омрзнуо је и остале, што су се са њима селили. Тргујући, својим шареним лађама, кроз обале и градове, још шареније, био се навикао да све оставља и да све презире. Промене предела, кућа и лица, људи, са којима се сретао, начинише га самопоузданим и охолим, јер он, жут, црн, са својим сувим рукама, иако слабији од њих, није се мењао и остајао је исти.

Моћ неку натприродну осетио је и у својим талирима, јер где је њих истресао из кесе, ту су застајале лађе и куће су постајале непомичне и његове. Кретаху се по његовој жељи и његовим замислима и ускоро му се чинило да и кише на њих падају, и пролећа око њих настају, кад он хоће и како он хоће. Омрзнув нарочито војнике, што су по наредби маторих и надодољених официра ишли да се

кољу са Турцима, Французима, Прусима и Мађарима, он је чинио зла уопште свакоме ко се селио. Кад му брат и неки његови другови почеше говорити о Русији и одласку у Русију, он их први поче пријављивати војним властима и подметати им лажне оптужбе, код католичких бискупа.

Аранђел Исакович је желео сав тај свет, који се беше навикао на цигански живот, да свеже трговином. Мрзео је особито капетане, што су му одводили људе на војну, а још више те људе за којима се често селила и породица. Новац је давао само трговцима и занатлијама, који се беху населили и којима више није било стало до повратка у Турску, кад је он залазио и даље, тргујући.

Новцем, сребром, он је, у непрекидне сеобе своје породице и својих рођака, унео кврге, и присиљавао их да се скрасе у варошима дуж река, које је он изабрао. У непрекидном покрету, са својим целепима и кесама сребра, које је остављао на зајам, он је одабрао себи места, где је упорно куповао куће, већином око цркве, па оборе, баште и гостионе, за које је давао зајмове, буд зашто.

Тако је био недавно купио кућу и у Пожуну, и у граду Будиму. Велику, огромну зграду од камена, са магазима и подрумима, у брегу, над водом. Није хтео више ни да чује о повратку у Турску, још мање о некој сеоби у Русију.

Са жељом за непомичним и непролазним, изненада, даде му се да испуни и своју жељу за телом своје снахе, коју је сањао и волео, крај свих безбројних жена које су му доводили, кад би зановио, или застао дан два, тргујући.

На дну његовог живота, већ толико година, као на дну реке по којој је путовао, било је то тело, као тешки камен, које је задржавало и његове лађе, и његова блага, и његове послове и мисли; дивно, бело тело, на ком је хтео да се задржи дуго, дуго.

Бог му га даде.

И ето, као да оде за Вуком Исаковичем, као да ће отићи, оставивши њему само тај грозни ток, помешан крвљу, што тече непрекидно, већ две недеље, на његов мозак.

V

ОДЛАСЦИ И СЕОБЕ НАЧИНИШЕ ИХ МУТНИМА И ПРОЛАЗНИМА, КАО ДИМ, ПОСЛЕ БИТАКА

Док је госпожа Дафина пала шака своје деверу, дотле је Вук Исакович, са својим људима, био почео да се пење у Штајерску.

Славонско-подунавски полк беше отишао на војну, после смотре у Печују, као пребијено псето, понизан и тих. У развученим, искривљеним, двојним редовима, дизао је прашину као стока, обилазећи села и баруштине, газећи од јутра до мрака песак, ливаде и блато. Спавајући на мрачним, великим сенкама шума, на трави, пук се будио зором као пијан, прозебао, са ињем на перчинима и брцима, па је започињао да урла и да пева отегнуто... еј, еј... да одмах затим замукне, пашући оружје, видевши да више не зна где се налази, ни куда га воде.

Био је стигао до границе земљишта о коме се причало по селима и земуницама његовим, и свет, који се настављао после, био је непознати, неизвесни свет, из којег је знао да ће се вратити са гомилом мртвих.

Збијен, све више, кретао се даље као стадо, све ниже опуштених глава, прелазећи њиве и насеља, и не погледавши их. При прелазу преко мостова настајале су гужве и гунгуле, огорчене и бесмислене. Дуге пушке, оковане бакром и сребром, што их је пук носио као батине, после неколико дана убрзаног хода, раздирале су кожу, на десном рамену. Кубуре, ножеви, фишеци, у превезима на трбуху отембесише се о шије људске, тако да је пук ходио сав раскречен, као да су му чворнате пањеве привезали за тур.

Прашина, зној и ситне, црне мушице беху му се залепиле на ноздрве и очне капке. Међу зубима су шкргутали песак.

Певачи, што беху истерани на чело пука, умукосе. За ловачким псима официра, који су јахали пред пуком, димећи из лула, било је потрчало мноштво сељачких паса, који су после, изгубивши траг за повратак, ишли повијених репова и испалих језика, међу ногама војника. Цео пук је смрдео на лој, издалека.

После неколико дана већ, беше сасвим затупео мозгом, у напору непрекидног хода, ношен, као бујицом, све даље, не знајући куд иде.

Зато, не гледајући око себе, погледао је каткад у вис, као да је одлазио са земље. Обузимао га је страх од туђине и нечег сасвим лудог.

Застајкујући сред непознатих села, тискајући се преко необичних му мостова, заноћивши више пута крај бунара, невидљивих у мраку, пук никако није могао да схвати како је тако, лудо, уопште могао и поћи.

У околини Печуја још су га стизали кумови из напуштених села, носећи за њим хлебове. Понека жена ишла је за братом по четрнаест дана хода, пре него што се вратила. Гладан увече и прозебао јутром, крај запаљених стогова, тек сад поче да увиђа шта је учинио. Оставив своја села, остављао је и све што му беше разумљиво и видљиво, да зађе у тај свет неразумљив и недокучив.

Сељаци, које видеше при пролазу, на пољима, орали су јашући. Једино још овце, сећаху их на њихове овце на дому и понеки коњ, мрков, на понеког њиховог мркова.

Иначе, поверова се, најпосле, у целом полку да не иду на Турке, као пре, те им се земља којој су ишли, учини, збиља, тајанствена и незнана. Наступила је тада дубока потиштеност.

Оно што је остало код куће, поче, у сећању њиховом, као и у души Исаковичевој, да се разлива и да нестаје као дим. Гледајући пред собом све више брда, равница баровита са које пођоше, дође им као сан, са свим својим бунарима и оборима. Као и магле што су лебделе ниско, над пољанама и нестајале иза њих, раскидаше се, у њиховим мислима, и слике њихових жена и деце.

Кад се измени дрвеће, прво на обронку видика, па затим и у околини, кад им се промени и земља под ногама и ваздух, који је постајао зрачан, хладан, они се снуждише сасвим. Велике промене на небесима дешаваху се пред њима; дуж реке се продужише густе шуме, у којима су ломили жбуње и рили по кишници дивљи вепрови; копци кружаху над њиховим главама и испраћаху их до подножја брда, на која почеше да се, изнемогли, успињу.

Као и у души Исаковичевој, и у њиховим душама настаде празнина. Куће и кућишта заборавише, на жену и децу више нису мислили, а своју муку и зној осећаху све јаче. Би им мрско да живе и мрско да се сећају својих на дому. Натраг, нису веровали да ће се

икад вратити. Мозгови им затупеше и ни лик својих најмилијих више нису умели да сагледају, у затвореним својим очима, под склопљеним, зажареним очним капцима, са лицем измученим од тих унутрашњих болова и патња, више него од хода и замора. Нежењени су им се смејали, а они који су и пре већ учествовали у ратовима, распричаше се по тишини, у полку, отимајући, ноћу, успут, све што им је до руку дошло.

После одмора у вароши Радкерсбургу, Исакович поче да их ломи вежбама, при ходу. Учио их је да трче са пиштољима у рукама и ножевима у зубима. Тако су пуцали, јурећи у гомили, у стабла дрвећа и ударали ножевима по грању, урлајући при том, у глас, име Марије Терезије, отегнуто и по такту. Чим би се дохватио са њима неке узвишице, задржао би их и распоредио да трче, пуцајући, у долину, а чим би стигао са њима у долину, задржао би их и распоредио да трче, пуцајући у брег, куда би се пред њима, брзо, износила застава.

Код мостова их је делио у два табора и лично их водио једне против других, тако да их на мосту помеша и збрка, вртећи се бесно на коњу, међу бљештећим ханџарима, у диму од барута, међу њиним збуњеним гомилама, што су урлале раздражене и крволочне.

При логоровању, мучио их је копањем јарака, крај којих морадоше остати лежећи, док су под земљом паљена бурад пуна барута.

Изнемогли од тих вежбања, они су се непрекидно пели кроз шумовита брда. Било је дана кад су пет пута на дан прелазили Муру, која је кривудала, газећи воду. Беху као излудели од промена.

Ходали су брдом, у чијој сенци, доле, остадоше оранице, села, цркве, виногради које су видели са висине, као тице, а не као људи. Пролазили су испод огромних стена што су им висиле над главом. Чисти и безбројни потоци жуборили су са тих стена, и ваздух што је продирао у груди као нож. Поразбољеваху се многи.

Пренеразивши се кад видеше вароши од камена, чудне мостове, справе чију употребу нису знали, читава брда наслаганих коса, које беху продане руским трговцима. Слушаху свирку за коју не могаху да нађу разлога, јер је допирала из зидова. На врху једне куће, једног понедеоника, на крову, угледаше, као живог, једног ковача од гвожђа, који је гвозденим рукама дизао чекић и ударао по наковњу. Неки се прекрстише и забезекнуше, док су други, изва-

дивши луле из зуба, пљуцкали огорчено, дубоко уверени да је то нека превара.

Беху се опили од ваздуха.

Земља у којој су становали, широка, баровита, са маглама и врућим испаравањем, са непрегледним шумом и таласањем трске и врбака, са њеним земуницама и оборима у блату, дрвеним црквицама, нестајала је сасвим из њиног сећања. Ова нова земља, сва зелена и хладна, тамних шума, са пропланцима над којима је небо треперило као дубоко, провидно језеро, била је са свих страна пробијена ваздухом, и привремено, сасвим истисла из душе њихове ону другу, ветровиту. Дисаху, удисаху, погнуте главе, ванредне планине, на којима, у даљини, угледаше снег, не верујући својим очима. Прљави и бедни, прођоше каменита сеоска дворишта, наденута сеном, пуна стоке и осетише колико је сиротиња њина сиротиња бескрајна и блаштиште, у ком су се населили, безмерно блаштиште.

Наслутише огромну разлику између њине непрекидне патње и весеља туђега, кад их по селима дочекаше гозбе, печени јарићи, ударање у звона црквена и читави котлови вина. Земља њина, као из сна, јављаше им се све ређе у мислима са својим тромим, мутним, устајалим рекама, острвима зараслим буником, зовом и турчинком, са јаблановима и крекетом жаба, као подземним хујањем. Блатним и грозним сликама сећања, јавише им се они које оставише на дому и, први пут, изрекоше неки да не мисле да се кући врате.

Обилазећи села, продоше крај огромних пећи и ливница гвожђа, из којих су истрчавали радници да их виде, одевени у коже, гарави и опаљени, црни као врагови. Веиики пожари топионица, који су вечером осветљавали читава брда, обасјаше и њих, на ноћишту, тако да су сањали чудне, црвене звери, запаљене воде, горуће волове и биволе и пакао.

Обесни и разјарени при поласку, постадоше снуждени и понизни кад су одмицали у туђину. Нису више имали снаге да ломе и крхају и не усуђиваху се више да дирају жене. Збијени у гомилу, стајаху насред села, стидљиви. Братимили су се и спријатељили са сваким ко им је пришао, бојажљиво и снисходљиво. Никад питомији војници не прођоше туда.

Сваки дан, уз то, замараху их вежбама по шумама и ливадама. Изгладнели, после наглих ручкова и пијанки, изубијаних ногу, уђоше у варош Грац, пожутели, сасушени, закрвављених очију и мутног погледа. Задивише становнике својим бљештећим, нарочито

очишћеним оружјем, својим страшним, трчећим кораком и својим узвицима, у један глас. Царици је послат улак, при њиховом одласку из Граца.

Уморан од вежбања војника, Исакович је ушао са њима у Аустрију, побољевајући од грчева у цревима. Све чешће се зато скидао из седла. Напуштао је официре који су, певајући, јахали пред војском и седао је у кола, што су га као лешину возила и тресла, за облаком прашине, коју је за собом дизао пук.

Возећи се за пуком, као неки огромни мех, пун вина, Вук Исакович је пропуштао крај кола свет, као неки сан.

Ратујући годинама, он је био давно навикао да се вози у битке, тако, у колима, без смисла и без разлога, у неком неизбежном реду, по вољи туђој, крај земаља туђих.

Ма да није имао никога и ничега свога у туђини, ипак је наилазио на трагове својих војника, па и на своје. На градове у којима је већ једном био, где је дочекивао зору, или отпочинуо у вечери, у којима је, и пре неколико година, пролазио међу зидинама и месечином обасјаним путевима, као сен.

Познавао је кријумчаре и скелације и наилазио на заборављене женетине своје и својих другова, на успомене својих пијанки и несрећа. Тако, док је пролазио кроз сасвим други крај, кроз сунчан дан, дремајући, изнемогао од болова у стомаку, јављаху му се, као причине, штале, болештинама заражени редови кућа, лелечући рањеници и кишовите ноћи, у којима је живео некад.

Није више био брижан, јер је био пресвиснуо од беса и очајања. Не само зато што су га у Печују онако вређали и мучили, већ и зато што му нису дали за потполковника, чему се, овако матор, свакако надао и што му беше, још у Варадину, обећано.

Осећао је да је раскид његов са породицом потпун, крај свег размишљања и сећања на њу. Да му је неко дошапнуо да жену и децу и нема више, он би и то био поверовао, у својој самоћи, у тим колима, у којима је једва могао да се испружи од клобука, гајтана, котлова и седала. Сетивши се својих, осетио је колико припада другоме, некоме што га овако шареног и надодољеног води тамо амо, заједно са том војском, којој је само ноге видео, у облаку прашине, како иду, у корак.

Пропуштајући, крај кола, шумарке, долине и пропланке, тресући се у колима, Вуку Исаковичу се најпоследње учини као да свет стоји, али да он пролази возећи се бесциљно и безумно. Издалека, пред собом, чуо је ритам трчећег корака, лупу оружја и гласно понављање слогова, у један глас: Ма-ри-ја, Ма-ри-ја, Те-ре-зи-ја, Те-ре-зи-ја.

Топли млаз ваздуха засипао га је, при преласку путева, а пријатна хладовина при уласку под шуму. Доле, на падинама и обронцима, видели су се засеоци, а по бреговима звоници цркава, у светлости, коју је ветар разносио као пљусак.

Ма да је тачно био предвидео све што ће му до бојишта требати, ипак му је почело недостајати и хране и новаца, а људи му се почеше разбољевати, од воде. Завидео је својим официрима који су путовали безбрижно, а још више својим војницима који нису знали ни куд иду. Био је поверовао плачу и лелеку, при поласку, и слутио да ће му ово бити последњи одлазак и да ће у овом рату умрети.

Нагло је мењао расположење и ћуд, тих дана. Јахао је пред пуком са официрима, димећи из луле, да се изненада баци у кола што су се труцкала за пуком. Накривљеним клобуком мрдао је весело уз песму, да, после, опет одјаше и ућути, ударивши коња чизмом под сапи. Стењући од бола у колима, чинило му се као да већ неколико дана пада нека киша, којој нема краја, у којој се сливају са њега не само жена и деца, већ и бивши његов живот и све што је видео. Видевши из кола, над високим брдима, како пролазе облаци, учини му се да се сливају доле, као и огромни потоци камења са врхова, под којима су белила се читава поља дубоког снега и великих, тамних сенки стена.

Кроз јеловину, он се пео за пуком, изгубив после уопште из вида земљу и села, доле. Цврчање левчи, паоца и главчина успављивало га је као и непрекидни шум, под колима, опалих гранчица и игала, што су биле посуле планину, меке као маховина, тако да је точак западао читав педаљ.

У тишини, коју ни пролаз пука није могао да поремети, врхунци планина остадоше непомични и јасно видни, тако да Исакович, цео дан, не скидаше са њих ока. Као безмерни таласи приближаваху се све више, са завејаним урвинама, рушећи се у долине, у велике, мрачне осенчене падине, где су се разливале у јелове шуме, под којима је као вода, кад поплави, ширила се висока трава, растући преко пањева, камења, потока.

Наслутивши, овога пута, своју смрт, Вук Исакович, као обично сви дебели и здрави људи, био се ни за шта растужио. Као од брега одвањеном, дошло му је да је ипак слабачак и оронuo, и, лежећи у колима, што су га лагано возила за пуком, он се све више подаде жалости што се све то догађа, тако, улудо.

Загледан у горостасне врхове, под којима се сенке модриле у снегу, он се возио кроз топал, пролетни дан и мирис јелових шума, прошав, у сећању, скоро кроз цео свој живот. Крај све ужасне тежине околних планина, међу јелама чије су гране, издалека, једнако се причињавале као раширена крила, са дубоким стрминама под собом, чинило му се све то врло лако и готово да полебди у ваздуху.

Тако је, уобразивши да је изнемогао, задржавао кола и полегивао крај пута, међу старе пањеве, сунчајући свој оболео трбух, посматрајући сатима, са клобуком набијеним на очи, мраве што су крај његове главе врвели.

Ражалoшћен, и у колима, он је толико се био занео својим мислима да му се чинило, каткад, да види самог себе како лежи на сену и како га возе. Чињаше му се да седи сам себи до ногу, под високим јелама, и види своје огромне чизме и утегнуте бутине, као и раздрљене, космате груди, чипке кошуље и сребрне гајтане, као и висеће, дебеле образе и пљоснат нос. Чинило му се да гледа у своје велике, подбуле жућкасте очи, са тачкицама крај зеница и да види и црни свој огртач којим је био загрнут. Чинило му се као да самог себе разговара.

Младост му се више не само није јављала у памети, него и кад је желео да је се сети, тамнила му је у сећању и нестајала, пред увек истим сликама жене и деце. Ни златно доба, што га беше проживео у турским ратовима, није хтелo да му се изређа у памћењу, него се једнако мешало са успоменама на разна места у којима је живео са женом и у којима му се родише деца. А све то било је тако бесмислено, овако, издалека.

Као нека сенка пратили су га та жена, која му беше досадила, и та деца, што су била његова, али увек негде у даљини. Вратио се он, не вратио, осећај да је раскинуо са породицом потпуно, знао је да ће му остати на души. И нашто ће му све то, кад није имао ни толико моћи да им чини оно што он хоће, већ је са њима, и без њих, морао да се врти, по вољи других, као неки чекрк на ветру? Надољен и глават, овако, зар није припадао другоме, а не тој жени, ни тој деци што су за њим плакала; другоме, што је требао само да дух-

не, па да он потрчи без обзира, преко брда и река, на све стране, не питајући ни колико бола тиме себи наноси, ни какав ужас за собом оставља, ни у какво лудило пред собом залази.

Живећи тим страшним животом, по вољи туђој, зар није, као рашчеречен, остављао комаде свога бића, натакнуте на разне куће, у крајевима куд му нога никад више неће крочити? Зар се није навикао да гледа тако, као да је видљиво невидљиво, а невидљиво видљиво и да прође тамо где би био радо остао, а да остаје тамо откуда би био радо пошао? Не само после смрти што неће више моћи долазити тамо где му је било добро и где га чекају радо, него већ ни сада, за живота, није могао да се врати у места где је проживео по десетину година, па је хтео и да остане. Осетио он, не осетио, најнежније буђење пролећа, пре двадесет година, кад је пребивао под тврђавом Осека, или најтишу тишину вечери, под градом Варадином, где се беше населио, нико га за то није питао. Ни тамо, ни онамо више не води његов пут, него на сасвим другу страну, по туђој вољи. Са оном страшном раном што му се протезала од гркљана до десног рамена, зар није узалуд, месецима, лежао непомичан, над утоком Дунава, лебдећи између живота и смрти, у оку са жутом светлошћу разливене воде, песка и врхова јабланова? Кроз три године, када је онуда пролазио, нису му се више сећали ни имена, а једна Влахиња, коју је нарочито волео, и плаћао, није га познала.

Лежећи под јеламом, у трави, успаван ретким и хладним ваздухом, са великим долинама и тамним шумама под собом, Вук Исакович се тако, изнемогао, мучио да се сети ма чега у своме животу што би га утешило у том чудноватом замору и слутњи своје смрти, што га беше обузела.

Достижући тешким својим колима пук, сто се одмараше по селима и код мостова, или официре своје, који су тражили разоноде у лову и хајкама паса, одлазећи ноћу на игранке које су приређиване у њихову част, Вук Исакович је обично одабирао преноћиште на некој висоравни, пропустивши војску у долину, тако да је пук ноћио недалеко пред њим, растурен око многих ватара у шуми, крај којих се, обасјани пламеном, људи у трави причињавахау као звери.

Тада обично нестаде пута, у мраку што је све више лебдео према врховима који су још дуго били осветљени.

Село, у које би могао сићи, назирао је ускоро, у долини, само као збрку камена у неком исушеном кориту потока. Са густом шумом што се спуштала на њега, предвођена појединим, ражбару-

шеним дрвећем, које је бацало велике сенке у траву, при изласку из шуме.

Над селом се раширише пољане, што су дуже остајале видне, испресецане редовима дрвећа и потока. У тим пољанама, пред шумом, приметио је још по коју усамљену кућу, као пањ, и по које дрво што је изишло на пропланак, крупно и тешко, као неки медвед. Затим је опет настајала густа шума, горе у планини, а за њом, као огромне камените завесе, стење, врхови, врлетне зидине. Небо је над њима дуго, скоро до поноћи, остајало светло, засуто бледим, али крупним звездама, што су пред зору постајале ситне, али сјајне и устрептале.

Заноћивши крај неке јеле, обично најкрупније, Вук Исакович је чешће седео дуго, међу својим псима, гунђајући, док је све око њега већ давно спавало. Окренут леђима ватри, грејао би се будан, у пролетњој ноћи, покушавајући, већ неколико дана, да излечи стомак глађу, вином и ракијом, заогрћући га овнујским кожама, по савету свога слуге.

По разабацаном сену лежали су му људи, крај коња који су ударали, тупо, копитом у земљу, у сну. Пси, окупљени зачуђено и задивљено око њега, јер је бдио, дахтали су од жеђи и глади, вијајући се преко дана, чак на другој страни планине. Уморан од труцкања кола и изнемогао од непрекидног размишљања, о свом прошлом животу и жени и деци, посматрао је пажљиво, дремљив, како се на путу који се видео свега једно парче, беле, као пужеви, каменице, све једним истим правцем, недалеко једна од друге. Тако су се и коци неког плетеног плота, исповезиваног шибљикама, ређали све даље, истим правцем, недалеко један од другог. Велика једна јела, са једном малом крај себе, мрачно му се приближавала кроз високу траву, по којој се, остајући на површини, ширио неки хладан, невидљиви ветар. У шуми, која му је, с десна, била на неколико корачаји, био је потпун мрак, али и на њеној површини он је видео безбројне гранчице, као перје. Изнад дубоких провалија таме, поглед му се опет заустави у великим наслагама снега што се спуштао по урвинама у белим потоцима, пуним камења, изнад којих висови више као да нису били пред њим, већ у сну.

Чист сјај плавог неба укочио му је очи, тако да је остајао дуго, непомично, загледан.

Тад, као и његовим људима, први пут му дође мисао и нека нејасна жудња да се више не врати. Уз скитњу смрти коју је осетио

сада први пут и коју на својим одласцима у рат, до сада, никад, није осећао, придружи му се и она непрестана досада, коју је већ добро знао, што га је пратила, увек, до првих битака. Пребројавајући, у памети, болеснике и обангавеле коње, он је са бескрајним презирањем мислио и на остале, здраве, и орне за даљи пут и за битке. Миран и самопоуздан, ипак је првим псовкама обасипао себе у памети, па затим друге. Непрекидно вежбање и стални ратови били су учинили од њега таквог мајстора одвођења људи у рат, да је предвиђао сваки, и најмањи, догађај који ће се десити и могао, унапред, да прориче и ситнице. Ако му се десило да се преварио у понеком дурашном, влашком коњу, или каквој тешкој, немачкој кобили, што имају недокучиве болести и ћуди, никад му се није десило да погреши у избору кола, точкова, или људи. Несташица хране ни сад га није бунила, мада су сами имали да се хране и оружају, али су му били досаднији него икад. Знао је да је главно довести их тамо, где ће први преврнути се погођен, али презирање, помешано сажаљењем, појави му се у души горе, него иначе. Не вратити се више и не мучити се више са њима, изгледало му је, изнемоглом, као нешто ванредно и немогуће, што никад неће дочекати. Престати једном исправљати те огромне ноге што никако нису хтеле, ни умеле, да ступе у корак, престати једном ударати их у леђа и трбухе, да би се усправили кад узму пушку пред прси. Не тући их више. Не тући их кад блесаво гледају у буре барута које треба да потпале. Не тући их више по лицу, по глави, по коленима. И нарочито не вратити се са њима. Не видети ону дреку, плач, скакање, као полуделих, баба, лелек и запевање, кукање за мртвима.

За Вука Исаковича, цео онај крај откуда су дошли, у ком је оставио породицу, био је постао отужан. Са заповешћу да учи људе копању опсадних јаркова, примао је и заповести да их учи како ће исушити баруштине, и колико их је учио пуцању из пушака у исти мах, чему их никада није могао научити, толико их је учио и набијању зидова крај баруштина и врбака, где су они радије становали у грању и шибљу, под дрвећем, па и по земуницама и колибама, где су умирали чућећи. Глуп тај крај, глуп, воден, баровит, раван, био му је досадио и, да је могао, најрадије би био отишао, већ давно, да се никад не врати.

Навикнувши се на војни посао, испекавши свој занат, он га је и презирао, а још више те људе што су му на дому личили на Цигане, као и њихова насеља на черге. И то не на черге по Влашкој, које је

честењејши Исакович задржао у памети миришући их каткад, у сећању, као руже, мислећи на мале Циганчице, него на черге протачке, бедне, фукарске, по Турској, око ђубрењака. У љутњи својој, сав тај крај којим га је провео отац и брат, тргујући, он би био најрадије спалио или продао, заједно са оним светом који беше, баш он, лично, населио око Варадина, а који га је обожавао.

Уосталом, и кад би га обузело сажаљење, а сажаљење га је обузимало исто тако плахо, после љутње, и онда би желео да са њима оде некуд, даље од оног живота и од оног краја.

У очајној збрци мисли, мада му беше захвалан што му чува жену и децу, сећао се тада брата, свег ситног, бесом који се осећа према оном који није присутан. Сав његов крпеж, ситничарење и трговање чињаху му се тако смешни. У свађи, морао је, пред полазак, да се мири са њим, не добивши свој новац, ни талире своје жене, слушајући при томе, стално, подсмех братовљев што се носи мишљу да се одсели некуд, можда у Русију.

Живот, онај на дому, за Вука Исаковича не беше живот, прави живот био је за њега негде другде, диван и значајан. Код куће је било само блаштиште и јад, вечито то трговање тамо амо, гурање по прљавим местима која су Аранђелу Исаковичу изгледала вредна пуних кеса, љубазних осмејака и трговачких разговора којима не беше краја. Вук Исакович, да је могао, не би све то удостојио ниједног погледа, још мање Турску, куда су се неки селили натраг. Турску, коју је Вук Исакович мрзео, не запазив никад њене поплочане авлије, шедрване, лепе мостове и не марећи за њене минарете, дивне, као висока, столетна копља.

Отићи некуд и живети безбрижно, одвести и њих да живе негде лако, пријатно, чинило се Вуку Исаковичу тако могуће. Негде је морало бити нешто светло, значајно, па треба отићи тамо. Видећи их доле, у трави, мрачне њине гомиле, како леже око кола, осветљене ватром, њему се чинило, наслоњеном на точак, да их треба одвести некуд даље. Заборавив за тренутак и где је и куд иду, загладан у високе зидове стена, над којима се сјало небо сасвим бистро и сасвим бледоплаво, Вук Исакович се беше смирио, заједно са људима свога Славонско–подонавског полка.

Они су спавали. Кад му уминуше боли у цревима, задрема и он, милујући каткад своје псе, који му се умиљавашу и подвлачашу под овнујске коже, што се беху угрејале на њему. Под јелама, иза

кола, чуо је прежвакавање телади што су поведена од Граца за њега и његове официре, а ван шуме безбројни зрик попаца.

Показати да се може ићи до Баварске путем који је предлагао он, а не оним, који је био наредио граф Сербелони, ђенерал коњице, била је Вуку Исаковичу ипак главна брига. Зато је, у зору, чим му се болови у стомаку потпуно успаваше, разбудио пре времена, пук и ужурбано наставио путовање до Дунава.

Спустивши се у долине, воћњаке и плодне равни Горње Аустрије, пук је ишао врло радо, боље храњен, а нарочито, због журбе, мање вежбан.

Дани су протицали непрестано у ходу, отегнутим, двојним редовима, а ноћу у хркању. У част Срба који су пролазили, приређиване су по селима игранке, а код богатијих поседника балови са маскама. Повративши се мало од ћутања и зловоље, пук је опет почињао да пева, нарочито откад поче да пролази кроз варошице у којима је било, у изобиљу, доброг вина. Вратише се многи болесници што се беху дали натоварити на кола. Пошавши код Кремсминстера уз Дунав који им свима беше драг, пук је опет почео да јури као од Срема до Печуја, вичући и ломећи на многим местима плотове.

Но и та друга олуја бесова брзо се стишала, кад зађоше у Баварску, осиромашену и изгладнелу.

Вук Исакович их је опет водио јашући пред њима, са својим лењим, гојазним слугом Аркадијем, који је био познат у целом пуку као пијаница и певач, и са официрима што су сви димили из лула и певали, док је пук за њима брндао, подвикивао, упадао гласом у сто разлика, трудећи се да што више отегне и што дубље спусти, на крају, два гласа е... еј... е... еј...

Једва извлачећи ноге из лепљиве слатине, пук се некако докопурао цео, са свим својим колима до Енгелштата, крај Дунава, где је имао да се састане са већим масама аустријске војске, која се спремаше на Рајну, па и са својим земљацима, са Граница.

Стигавши у зору, са југа, пред варош на другој страни Дунава, пук застаде у баруштинама, да се издува, пре но што буде прешао да се покаже. Но тек што беше свануло, са друге стране реке почеше да му довикују напитки гласови, да млатарају неке руке и да се чују псовке и речи, иначе нечувене у том свету, довикиване од милоште, братски. То беху, тек пробуђени, у гаћама, људи потпол-

ковника Арсенија Вуича, који са своја два пука беше стигао главнину. Учини им се као да су на дому и развеселише се.

Граничари из приморија, које је доводио оберкапетан Иван Хорват, нису били још стигли. О њима се само чуло да чине чуда и покре, још негде у Доњој Баварској.

Две недеље логоровао је Исакович под Енгелштатом, крај пукова Вуичевих што су били гори од његових. После две недеље одмора, заповедници пукова пођоше сваки засебно, али по напред одређеном путу, на Рајну.

Исакович се беше решио да их све пропусти, па да их, на последњем комаду пута, престигне. Ломећи пук, који беше опет раздражен, јер је ишао последњи, вежбама преласка преко реке, успео је да војнике прибере за онај последњи час, за који их је брижљиво припремао. За сечу и покољ. Леђима у леђа, у облику четири угла, поједини делови пука пуцали су и наступали као омађијани његовом виком, све круће, све тврђе, све ужасније. Последња два дана, зајмио је код својих комшија у логору коњицу и пуштао је на свој пук, са исуканим сабљама, побеснелим коњима, тако да се земља тресла од копита. Батином у руци јахао је онамо, где би међу војницима настао метеж и одступање.

Пошав најпосле и он, прошао је кроз варош поносит, без и једног болесника и без и једних покварених кола. Изашав из Баварске, коју су сматрали непријатељском земљом, ушао је у Виртемберг, сав у процвалом дрвећу, мирисним шумама и брдима, тражећи згодно место за зимовање, где би стоварио све оне коже, кабанице, ћебета, што их је пук вукао и пртио од куће. Пролеће је било грануло свом снагом и топло лето на прагу.

Ноћивајући у трави, која више није била мокра, мада је зором увек било дивне, пролетне магле над расцветаним ливадама, пук је сада пешачио без прекида, цео дан, ручајући на трговима у малим, стрмим варошицама, а вечерао већ далеко, у неком мрачном брђанском селу, где се крај свег замора играло на месечини. Багремови су мирисали и бубе зујале сву ноћ.

Исакович, сломивши их сасвим, пуштао им је сад, пред смрт, помало на вољу. Страже ноћу нису више биле онако строге, па и кад би зором понеки изостао, прошао би са неколико батина. Тек када и ветеране из турских ратова почеше сељаци доносити мртве пијане, и кад и његове слуге Аркадија, једне ноћи нешта, те га нађоше тек

трећи дан, обученог у безброј сукања, Исакович се опет предомисли. Спавао је дању, а маршовао ноћу, при пуном Месецу.

Две недеље проведене у Енгелштату, крај Вуичевих логора, биле су довољне да га и иначе сневеселе. Чуо је да од његовог потполковничког чина нема ни говора, да су уопште врло незадовољни са њима и да је било речи у Ратном Савету чак и о расподели њиховој, у редовне пукове. Оклопници, који су сви носили перику, примали су их врло хладно, а један од његових официра, капетан Антонович, само је сабљом успео да сачува своје место у једној гостионици, у коју су кирасири довели две италијанске глумице, да начине театар.

Нација њихова била је у очима свих тих накинђурених, надођених, царских војника згодна за сваку шегу, и иначе неизвесна, непојамна, за коју се није морало веровати чак ни да постоји, па ма колико они доказивали да је привилегована од ћесара.

Храна коју им сад почеше делити, била је најгора од све хране која се војсци доносила. Вуич је узалуд претио тужбама у Бечу, једног дана одузеше му све коње, па чак и кола са барутом, купљена новцем што су га пукови били донели са Границе. При томе, док се од њих захтевало да постављају страже око целог логора, тако да је често више од половине људи стајало шиљбок, дан и ноћ, дотле остали уопште нису морали да постављају страже, а ишли су у град слободно.

Исаковић је, шкргућући зубима, осећао као и остали, и сам, да је преварен. Имао је своје мишљење о тој војсци, у коју су били нагрнули, а којој су они, сви, што су дошли из онога блата, били шеста брига, заједно са њиховим молбама, калуђерима, саборима и јадиковкама и »слатким православљем«. Исакович је, осим тога, приближавајући се, по четврти пут, бојишту, слутио да никад боље бити неће и да ће их не само поделити међу редовне пукове, него да ће их поделити и код куће, на дому, разделивши их спахијама и градовима као робље, као слуге, као паоре. Неће им дати да остану војници, неће им дати ни да имају своје цркве, као што им не дају ни да свој крај називају Новом Србиом.

Зато је, изненада, на последњем делу пута, и постао мекши према својим војницима. Не говорећи им ништа, он је гледао њин ход, њина лица, њину гомилу као прах што се дигао путем, али који ће се ускоро распасти и расути. Ћутећи данима, он их је посматрао,

штедео, знајући да их ускоро неће бити, да ће нестати, као дим после битака.

Измучен и иначе, својим мислима и жалостима сад када се нашао међу већим гомилама исто таквих људи, као што су били и они које је он у смрт водио, Вук Исакович мислио је и жалостио се не само за своје људе, већ и за Вуичеве, покупљене и биране из Посавља, из Подравља и са Пакре. Празнина његовог живота, узалудност породице, жене и деце, куће и кућишта, повратка, свега тога што чине, расла је откада их је гледао многе, тако далеко од њине земље, у туђини, кроз коју су ишли као глуви и мутави, не знајући куда их воде. Оронуо од понижења, поклекнуо од болести, све је више слабио од жучи узмућене и крви што му се преливала у мозгу. Говорећи сам са собом, мрдајући само брцима, он није јахао удобно и раздраган лепим пролећем, као они што су пролазили пре њега, застајкујући пред сваком крчком и процвалим воћњацима и пред сваким замком са гвозденим капијама и зидовима, обраслим бршљаном, плавим багрењем и трновитим, ситним ружама, него као неки суманут болесник, изгубљен, жут, поднадуо, срдит, са великим трбухом и опушеном главом. У збрканој памети непрестано је понављао писма патријарха Шакабенте, молбе које је некад носио у Двор, свађе с братом Аранђелом и све што је он сам, горко и очајно, себи рекао. Не приметивши воћке што су биле зарасле читаве брегове, са којих су као мирисна киша већ почели да падају цветићи, ни свет који беше закрчио улице и напунио прозоре, дивећи му се, његовом огромном, тешком коњу, његовим распеваним официрима, што су били исукали сабље и носили их голе преко колена, одевени у чудновато сељачко одело, али истог кроја и исте боје.

Но ако је судбина хтела да му измучи душу, на овом одласку на војну, више него икад пре, случај је хтео да му понизи и тело, некад осетљиво за сваки знак пролећа и сваку згоду насладе. Вук Исакович пролазио је кроз Виртемберг, са успоменама о којима није говорио и које су и старији његови официри само слутили.

У кнежевини Виртемберг, у којој се знало да лако може постаи ратно попрште, ширио се глас о проласку војске Марије Терезије. Очекујући да дођу Французи, о којима се говорило нарочито меду женским светом, многи потрчаше да виде и ове, за које мишљаху да ће ускоро бежати тучени и осрамоћени. Зато ниједан дан није прошао, а да у част војсци, која се прикупљала и ишла према Рајни, не приреде игранке, где се пиво немилице трошило, или

вечере, на градским трговима пред црквама, уз фењере, где се до несвести жвакало.

Још првог дана по преласку границе, дошао је Исаковичу улак, за заповешћу кнеза виртембершкога Карла Евгенија да иде непосредно за Вуичем, јер ће Његово Височанство Принц изићи пред војску да види оне Србе који су тако верно служили под његовим оцем, покојним, славним Карлом Александром, царским фелдмаршалом, победиоцем код Темишвара, гувемером Србије итд., итд. Нарочито је наглашено да те Србе жели, још једном, да види Принцеза Мати, која је по смрти свога мужа живела повучено, код свога сина.

Већ идућег дана, за тим улаком, дође порука и од потполковника Арсенија Вуича, који је са своја два пука био одмакао, на два дана хода, пред Исаковичем, да се улогорио и да га чека, јер ће Принцеза Мати доћи у друштву свог сина, да их види.

За пук су те вести значиле радост, јер је погађао да ће бити волова на ражњу, лоја, пива и спавања, бар два дана. За Вука Исаковича значиле су те вести страховиту забуну, изненадну и чудну. Заноћивши то вече, сасвим близу неке реке, крај које су пешачили, седео је до дубоко у ноћ, погурен, на једном седлу, посматрајући светлуцање воде. Беше толико изненађен, као да је био неки рибар који је, извукавши мрежу тог дана, видео да је пуна риба што се праћакају чудновате, сребрне, црвене, зелене, невероватне.

Тако је и њему треперило пред очима при помисли на идуће дане.

Код куће, он је имао слику Карла Александра Виртембершкога, у сребру, емаљу и турмалину, примљену на дар, у време кад је био на служби код њега, у Београдском граду. Помислив на ту драгоцену ствар, она му се јави јасно у сећању, са минијатурним портретом, који су држали један барокни Херкул, са буџом у руци, и један Марс, у руци са штитом, на коме је урлала глава Медузе, док је над њима лебдела крилата Победа, са ванредним ружичастим грудима, дувајући у фанфару. Барјаци са полумесецом, добоши, буздовани, секире, коњски репови лежаху покорни пред успијеним Принцом, обученим у оклоп, на глави са периком.

Одмах за том сликом почеше се ређати и друге, живе, у сећању Исаковичевом, из доба када је Дунавски полк ратовао против Турака и био смештен у Београдском граду. Најмлађи у пуку, био је и најомиљенији на двору Принчевом, и често на служби код њега.

Та служба, уосталом, није била лака. То је била, често, лична служба уз Принца, чак и по спаваћим одајама и по мењачницама Грка и Јевреја, који, сви заједно, нису могли да му најама, колико му је требало. Служба често и при коцкарским столовима Принчевим, где је требало знати мартенгала. Та служба није била лака, мада је при свему томе, и још много чему, Вук Исакович имао углавном само да ћути и да стоји мирно, да држи свећу.

Успомене на све то Исаковича, оваквог какав је био сад, гломазан, и алкав, нису нимало обесхрабриле, нити надуле. Он се тог човека сећао као неког накарадног чудовишта, које је имало обичај да га за време разговора шчепа за неко дугме и да га тако држи, дишући му у уста.

Успомене које су Вука Исаковича, и оваквог, прашњаве косе, отромбољених усана и висећих чакшира, збуниле, и потресле, биле су успомене на Принцезу Мајку, удовицу покојног Карла Александра, која је, у његово доба, била млада жена. Са потпетицама свиленим, високим читав педаљ, и грудима откривеним и ружичастим, као у оне Победе, на слици Принчевој, које се Исакович сетио.

VI

ПРОШЛОСТ ЈЕ ГРОЗАН, МУТАН БЕЗДАН; ШТО У ТАЈ СУМРАК ОДЕ, НЕ ПОСТОЈИ ВИШЕ И НИЈЕ НИКАД НИ ПОСТОЈАЛО

Исакович није био љубавник жене Александра Виртембершког. Она, у Београдском граду, уопште, и није имала љубавника.

Видевши га лепо израслог, и младог, чешће, пред вратима свога мужа, приметила је ускоро како је задивљено, чежњиво и уплашено гледа. Гледа, као да је с неба сишла. Дође јој смешан и зато поче и она да га посматра, као што се посматра, из прикрајка, маче, кад му се баци клупче конаца. Мужу је рекла да га сматра дететом, мада је Исакович изгледао, у војничком оделу, непомичан, као цепаница од читавог хвата.

Затим је почела да чешће пролази пред њим и да се осврће за својим сукњама, нашавши увек нешто, у његовој соби, да са њих брижљиво скида, пахуљицу, неку трунку, нешто другима невидљиво. Стајала је често код прозора, у његовом присуству, изнад бедемова, и разливених вода, и гледала у небеса вечерња, као анђео. Кутовима очију видела га је и тада, и посматрала, говорећи својим дамама и пратњи ма шта, безначајно.

Показа му се узвишена и нетакнута. Мада је већ имала одраслог сина, хтела је да тај млади дивљак, из тог чудног народа, помисли да је она као девојка невина и недостижна. И успела је. Чим би он ујутру дошао на службу, она би, као случајно, прошла, без перике, са својом уковрценом, кратком косом, црном као у ђаволице, разголићених груди, погледавши га, кроз лорњон, једним оком, тако да би он стао као укопан, да одмах затим побледи и разрогачи очи, загледан нетремице у њу.

Кад би био позван да вечера при столу Принчевом, она га не би ни приметила, ни ословљавала, док би се он мучио да сакрије руке, јер су му подрхтавале.

Тако се, тајно, догађало нешто међу њима, цело пролеће, прве године њеног боравка у Београду.

Исаковича је неколико жена, а особито једна Францускиња, у Темишвару, из позоришне трупе, посветила у тајне свега оног што жене воле, па је добро знао шта би ваљало и сада чинити, али се беше уплашио. Чинило му се да је она сасвим друкчија него све

друге, узвишена, дивна, надземаљска. Ниједан од његових другова на то није смео ни да помисли, мада и на Двору, као љубавници беху постали чувени. Видео је њене високе, свилене потпетице и чарапе, извезене златним цвећем, њена плећа и њена зрела колена чак, боје бресака, кад јој је помагао при јахању, али је говорио сам себи да све то није као у других жена и да би она умрла, кад би знала на шта он мисли. И остали Срби, који су имали част да кат-кад вечерају код њеног стола, мислили су тако.

Коцкајући се, свако вече скоро, при њеном столу, био је срећан да може неприметно додирнути прсте њених бачених рукавица, или да превуче руком по њеном огртачу. Мада је, као и остали његови другови, морао да научи да игра и играо врло добро, она га никад није одабрала и он је већином морао да се клања, уз умилне звуке виола, каквој њеној баби, која га је обожавала. После тих вечери, и он и његови другови обично су приређивали пијанке до зоре, урлајући уз гусле, ван себе од речитости и снаге.

Био се сасушио, тако, од љубави и жеље, болујући толико да и други почеше то да примећују. Вршећи службу беспрекорно, познат по храбрости, имао је, по нарочитој молби Принчевој, да му укроти и обучи неколико влашких коња. Тако је Вук Исакович, најмлађи у пуку, надобудни син најбољег трговца Принца Виртембершкога, за неколико месеци преболео ћутке све: и самоћу под њеном ложницом, слушајући њен ход, и пробдивене ноћи, седећи пред њеним вратима, видевши како јој слушкиње износе хаљине и доносе кошуљу, и заносан мирис траве и земље, ископане копитом, сутрадан, при јахању са Принцем.

Тајна њина бивала је све несноснија, јер она поче да му омогућује да је види скоро цело време док је на служби, а особито ноћу и ујутру, када је пролазила крај њега, још врела од сна и снажна од жуди, коју је налазила неочекивано у својим сновима. У њима је ноћу настављала свој свакидањи живот, мада је знала да је само привремен, као и у Темишвару. Једног дана, павши скоро са коња, она се беше сва прислонила на њега, када јој притрча. Тада први пут усуди се, сав најежен, те је хотимице додирну.

На мукама, при том неспретан и понизан, Исакович је тако проживео мал не пола године, као у паклу, скоро и не погледавши другу жену, сем те високе, ванредне, намирисане. Успаљен и избежумљен, дочекао је као глас с неба вест, у почетку јесени, да се припрема напад на Турке и да ће Принцега путовати у Темишвар. Не

усудивши се да учини ниједан покрет руком, да каже ниједну реч, да би јој признао, био је радостан да је се бар отараси и да му се већ једном скине с врата тај јад, који се сваки дан понављао. То му је била прва, права љубав, баш кад му и отац зајеле да га ожени.

Ужаснут ипак, при помисли да је можда никад више неће видети, он је ширио зенице толико и гледао тако тужно у њу, да она поче губити осећај надмоћи, не знајући ни сама шта да ради са њим последњих дана. Знајући да скоро одлази, а виђајући га сваки дан, њој се све више чињаше да је претерала и да је нешто мало ипак требала дати. Била је уверена да је тај млади официр њенога мужа, кога је често замишљала као вођу разбојника у планини, смртно заљубљен у њу. Но прилике више није било, мада јој сад беше већ скоро жао.

Зато је једног септембарског дана, у подне, када беше пошла мужу, који је баш исплаћивао неке Грке, вичући толико да се чуло кроз две дворане, видевши Исаковича, застала и вратила се да скине перику и растресе косу. Затим поново прође, крај бркатог официра на ходнику, који је поздрави оборивши пушку ка земљи. Када је затворила за собом врата, Исакович се трже.

Код његовог отвореног прозора био се накупио рој мушица, а под прозором се зеленили бедеми. Бескрајна травуљина пружала се према Северу и трска, дуж воде, у којој се видело неколико убојних шајки, са великим зеленим једрима. У њиним сенкама је зевао по један топ. Као огромна мокра платна висила су и облачна небеса, над водама топлим.

Играјући се малим, златним крстом, тако да је његове погледе привукла, у ружичасту и тамну долину својих груди, она га упита да ли су њена путничка кола, са младим графом Паташичем, који ће је пратити до Темишвара, већ стигла? Затим, пришавши му ближе и загледавши му се, први пут, дубоко, у очи, она га упита да ли ће доћи службом, у Темишвар, где је много удобније и пријатније, или у Беч, где ће она провести зиму, или у Виртемберг, где би му се захвалила за верну службу уз њенога мужа. Смешећи се при томе, изненада, тако раскалашно да се њему одсекоше ноге. Као случајно, она се наже затим над прозором, у провалију бедема и јарака. Као случајно, испаде јој тада ланчић из руку и она тихо врисну.

Исакович јој услужно притрча, изгубивши дах, и она му рече да се слободно нагне над њом, не би ли приметити ланчић у трави.

Ослушнула је при том да ли ко иде. Знала је да их од мужевљевог салона деле две дворане.

Пошто је прозор био узан, он се немоћно и тешко, као неки оклопник у гвожђу, приби уз зид, да не би дошао у додир са њеним телом. Она, међутим, сагнута доле, заповеди му још једном да се нагне, ухвативши га за руку, која му беше хладна као у мртваца. Обрнула је мало своју главу, додирнувши га грудима, тако да осети његову близину, увидевши тек тада шта је имала и изгубила. Вук Исакович био је у том тренутку леп, својим грозничавим очима, боје старог злата, и својим помодрелим уснама, под гаравим, змијским, опуштеним брцима, који су за њу били нешто тако необично. Беше самртнички побледео и непомичнији него икад.

Тог дана, она више и није излазила из својих одаја, јетка и сузна. Предвече чу да су кола стигла и да ће прекосутра путовати.

Пробудивши се сутрадан, у топлом јутру, па видеши на авлији велика путничка кола, она се скоро разболе од срџбе. Сад кад је морала да иде, није јој се ишло и желела је да остане бар само толико да може једанпут да проведе са њим несметано један сат. У раскалашности на коју беше навикла, она осети како луди и како би радо остала и дуже, под тим јако плавим источним небом, које јој беше пре тако досадно, као и ти бедеми, блато и увек исте рибе на столу, увек исти разговори. Исакович беше тако друкчији него њен муж, па и сви други њени дотадањи љубавници, мрк, ћутљив, смерније и озбиљније душе, али и тела.

Мучећи се тако до подне својим жељама, покуша усплахирено да га уврсти у своју пратњу, или у стражу, или да га премести у Темишвар, змијски се пренемажући пред старим официрима и мужем. Најпосле, пред подне, спусти руке и предаде се судбини, плачући дирљиво, док су је даме и слушкиње заливале водом, трља-ле, облачиле, припремале за сутрашњи пут, доносећи јој поруке од младога графа Паташича, о коме се говорило да је врло леп, а који је учтиво питао за наређење како има да путује, на коњу, или можда, правећи јој друштво, у колима?

Најпосле, у подне, сетивши се оног што је јуче било, изгубивши памет, сва упаљена од чежње, сујете и ината, она уклони прво официра пред вратима Исаковичевим. Затим упаде у собу у којој је тога дана било много устајане прашине и у којој је Исакович прегледао једно седло принчево, купљено од Турака.

Док је он потавнео, неиспаван, пренеражено устао, она му нареди да отвори прозор, са једним безобзирним осмехом. Пришавши му сасвим близу, она се наже, као и дан пре, над бедеме и воду, гледајући му при том право у очи, које беху мутне и упале. Питала га је да ли су војници нашли њен ланчић?

Дан је био још топлији него јучерашњи, врућ, загушљив, облачан, на кишу.

Запитавши га да ли сада види нешто доле, у трави, она се приближи сасвим. Била је обукла јахаће одело, од лаких, меких сукања, тако да осети, при додиру, његова колена и бутине.

Неколико тренутака, у том положају, превијена над загушљиво мирисним и спарушеним пољанама и водама, у којима беху зреле биљке, она се стисну између тврдог зида и њега. Била је потпуна тишина. Нагињући се, као бајаги, да види доле, у трави, изгубљени накит, она се превијаше и најзад покри лице рукама, осетивши како се и он наже над њу и како дрхти. Припијајући се све више уз њега, осети и она како је полако обузима миље и да подрхтава. У глави јој се вртело.

И баш кад хтеде да се осврне, без душе, са устима полуотвореним, издишући, па да му нешто каже, она осети, како све то што јој чула распиње, расте у вис, као нешто бестелесно и толико красно, да хтеде задивљено да отвори очи и погледа шта је. Тешке главе од удисања ваздуха и трава, клону полако, у недоумици, стиснутих колена, ван себе, у несвестицу.

Ето то је превртао у свом мозгу Вук Исакович, неколико година, сећајући се свега, по разним местима свог живота, на разне начине, док није заборавио.

И ту жену, ето, које се сећао као и оног града над Дунавом, као и другога из старог, Подунавског полка, као и оне јесени, као и младости, неизмерним и непролазним дивљењем, мада је скоро тридесет година не беше видео, требао је да види сад, мада је није тражио. Чекала га је у једној малој варошици, куд се знало да ће војска проћи.

Иђаше јој у посету, у тој несхватљиво блиској туђини, помислив више пута да се уклони, застајкујући и предосећајући и тај последњи ужас, који није могао да обиђе.

Међутим је стизао пуку улак за улаком, носећи поздраве и позиве од Принца и Принцезе Матере, који су им путовали у сусрет.

– »Не бих Вас била познала«, говорила је најпосле, дочекавши их сјајно, Принцеза Мати Карла Евгенија Виртембершког, Вуку Исаковичу, док је он стајао пред њом, окрућен, надодољен својим плавим тракама, огромним, белим рукавицама што су му допирале до лаката, црвеним чакширама што су му висиле напред као кесе, натраг као џак – »толико сте се променили и толико сте остарели.«

Смешећи се збуњено, као да се осећаше нешто крив, Вук Исакович је био тим неспретнији што је у огледалу, пред којим је стајала, видео самога себе и што је, за њим, непомично, слушала њене речи читава група Срба, официра, који су дисали тако дубоко да се то чуло, и да је њин дах осећао на власима, у потиљку.

Видевши у огледалу, великом као капија, зидове, као млеко опране, позлаћене; таваницу, пуну белих анђела и пастира, са задигнутим и приденутим сукњама, тако да им је за тренутак видео ружичаста колена; бакарне светњаке, са искованим лишћем и малим анђелчићима, пуне безбројних свећа. Исакович, уплашен, видео је и њу, у огледалу, леђима окренут, пре него што јој погледа у лице.

Била се обукла као млада девојка. Имала је на глави читав пласт косе, који је био повезан белом траком и висео позади као уврнут коњски реп. Обнажена рамена сијаху јој се, као сасушене кости на сунцу, са удубљењима наборане коже, пуним белог прашка. Леђа јој беху укочена и утегнута у оклоп од свиле, а струк тврд и округлао, као стабло неке старе крушке, које је још само зато ту да би се на њега могле натаћи свилене сукње, широке и разапете као празан шатор, сав извезен цвећем и гранчицама, под којим нема ничег. Загледаном у ту наказу, њему се и другови у огледалу, непомични пред једним великим, дрвеним сатом, чија се шеталица клатила тамо амо, жута и сјајна као Сунце, учинише као додоле. Под својим намазаним косама, повезана врата, широких, нових кајишева од златног плетива на раменима и чврсто стегнутим клобуком, на срцу. За тренутак беше изгубио свест, и није знао где је.

Погледавши је затим запањен и са лица, виде да се сва обукла у ружичасте и беле чипке, са два реда огромних превеза на грудима и са рукавима, који су од лакта и сами били читаве сукње. У коси је имала велику перушку, причвршћену бисерима, а под брадицом широки, плави шепут. Под левим раменом беше натакла киту цвећа.

Врат јој је био сав наборан, а на левој страни разголићених груди, видела јој се дуга, модра, танка, кривудава жила. Врло велике дојке сметаху јој, па их је била подавила и утегла, заједно са целим грудним кошом, тако да су добиле, иако плитак, али још допадљив облик. Махала је непрестано лепезом по којој бежу ишаране тичице и јагањци, а у чијем је дршку био учвршћен мали сат. Прсти су јој били чворновати, а рука изукрштана дебелим жилама.

Разрогаченим очима гледао је Вук Исакович све то, погледом упртим у њено остарело лице са збораним подваљком и висећом кожом под ушима, брадицом која беше врло мала и јабучицама црвеним које су се виделе под белим прашком, расутиим по целом лицу, пуном црних, намештених младежа. Нос јој је био састављен од три округла комада, врха и одебљалих ноздрва, а обрве од две црте криве и опаке, офарбане. У њеним великим очима, једино, остаде још притајене, тамне лепоте, али су и оне биле упале у јаме од којица, кесица, бора, белих крпица и свакојаке нечистоће.

Гледајући га са подсмехом и она беше зачуђена његовим кривим ставом, отромбољеним устима и брцима и погледом уморним, а нарочито јој сметаше што се непрестано премештао с ноге на ногу. И њој се, као и другима, учини као неко одевено буре, шупље и празно.

Ма да је желела да буде љубазна, била је подругљива и презрива, приносећи руку под нос свим тим војницима, од којих је знала лично само Исаковича, најстаријег из Дунавског полка, који је служио њеном покојном мужу у Београдском граду.

Док су јој остали прилазили, она је још неколико пута погледала њега, насмешена, са једним киселим изразом задовољства и чуђења.

Неколико пута још, она га пажљиво одмери очима, од главе до пете, док је он приводио и представљао официре, збуњен, са једним ужасним осећањем празнине у себи, слушајући њен глас и тих смех, сав охлађен, леден до колена, а са крупним грашцима зноја на челу.

Обративши се, међутим, своје сину, принцу Карлу Евгенију, који стајаше задивљен иза ње, пред свитом дама, дворјана и кирасира, и сам под белом напудрованом периком, повезаном црним шепутом, сав у чипкама, са ратничким оклопом, Принцеза Мати рече гласно, тако да су сви могли да је чују: »Погледајте ову господу. Верни су и часни људи. Служили су под заповедништвом мога

покојног мужа, и као што они вазда беху одани и привржени њему, тако им је и он даривао увек своју љубав и уважавао их.«

Принц, играјући се, левом руком, ланцем од сата, загледајући минијатуре, аморчиће, митолошке богиње и цветове, подиже, десном, крило свог капута, осетивши да га је Мајка довела у незгодан положај и да би требао нешто да каже. Виде како сви гледају у њега и не могаше да изусте ни речи.

Срећом Принцеза Мати прекинула је свој говор само за тренут, да одмах затим настави, загледана, тронута, у Србе: »Овај дан рачунам меду најсретније дане свог живота, јер ми се даде да још једном видим оне који су били увек и у свим приликама наклоњени нама и верни«. Затим је почела да сузи. Није могла да се уздржи од плача, мислећи на оно доба што га је провела у Србији, крај свог мужа.

Навикли да се у свему управљају према команданту, његови официри посматрали су Исаковича и сад, тим пре, што се нешто шапутало у пуку о његовом познанству. Они нису били нимало у пријатнијем положају од њега, искићени, ишчеткани, намазани, утегнути у нове кајишеве, тако да су цврчали при сваком кораку и покрету. Под сјајем стотину и стотину свећа, њима се чинило да не могу сакрити траг свих досадашњих киша на себи, ноћи проспаваних по селима и под колима, неколико недеља барусавости, нечистоће, и нехата. Несигурни по углачаном патосу, били су плашљиви под полуголишавим киповима, постављеним баш по угловима, куда су они мислили да се склоне. Учтивви дворјани, са мирисавим, зачешљаним главама, свиленим цеваницама, дугим капутима од велура и танким као прут мачевима, који су им предлагали коцкање, беху им исто тако чудновати, као и дворске даме, које су их питале како проводе ноћи под ведрим небом. Даме са читавим жбуњем косе, цвећа и перја на глави, префарбана лица, разголићених груди и широких сукања, због којих су они, обилазећи их, морали да се чувају да не оборе гверидоне, са вазама од алабастра.

Утегнутима и ознојенима, неспретнима као и њином старешини, вече им је пролазило тешко и мучно. Држећи се на окупу, све један до другог, они су се клањали, смешили, објашњавали зајупурено и услужно, готови да побегну. Многа пријатељства, побратимства, која се беху у пуку склопила, очврснула су то вече, на општим мукама.

Објашњавајући речи младога Принца, дворјани покушаше, по наредби, да им растумаче посебан, незгодан положај Виртемберга, у целом том ратном замешатељству, око престола њинога цесара, који је уз то још и жена, и да их одушеве за бој, величајући пријатељство Виртемберга и Срба, заливено крвљу и значајно из више разлога. Нарочито зато што ће пронети славу Срба широм света и што је таква воља Божја. Спремајући се да се коцкају Исаковичеви официри, међутим, нису били ни најмање раздрагани свим тим славопојкама. Капетан Антонович, најбогатији међу њима, који је знао карте у прсте, причао им је унапред како ће се варати при картању и опоменуо их да се чувају особито жена, које ће им сести уз колена. И тако је многа лепотица, жељна сасвим нечег другог од њих, узалуд седала љубазно у њихово друштво, кријући свој смех иза лепезе, а трепћући очима, јер су је они примали као од беде, стискајући грчевито једном руком карте, другом своје кесе, довикујући при томе једно другоме, српски, досетке на рачун осталих, спокојни што их нико разумети не може и што их нико надмудрити неће. Што се пак веза Виртемберга и Срба тиче, о томе су имали своје добро мишљење, псујући кроз зубе и Виртемберг и све у Виртембергу.

Па ипак су заслепели и обневидели од вампирских пламенова свећа, у сребрним светњацима, од светлуцања огледала, црних, лакованих сточића, резбарија, мраморних огњишта и свилом превучених банкета, тако да зажелеше сами да губе, поласкани и понети сред тога сјаја и мирисног тискања разголићених жена, жељни да се истакну, да се покажу врло богати, доброћудни, и љубазни, најбољи, врло важни. Натичући се, почеше јагмити за картама лепших дама, засути пудром и мирисом, жваћући шећерлеме и трпајући у чакшире марамице и власи лепотица, добивене под столом за успомену. Узалуд им је капетан Антонович довикивао делећи карте и купећи златнике, они су се били најпосле откравили и расположили, гурајући сточиће и љуљајући се по фотељама, тако да су прштале као ораси.

Када се после раскрилише врата и кад угледаше вече у врту, што је прилазило степеницама терасе, својим дугим сенкама, ошишаним дрворедима, зелених грана и дугих празних путања, на крају са неким белим стубовима, они се расхладише ветром који се једва осећао, пријатан и лак, и небом што беше цело једне боје, благе и водњикаве. Ломни као оно стакло великих отворених врата, што им је било на домаку стола, танко, трошно, готово да пукне и да се рас-

прсне, под изненадним притиском лактова, штапова, мачева и намештаја, не помислише, ниједан, да су већ близу смрти и да их кроз који дан можда већ неће бити, као ни тих шарених украса што су били, њима у част, извешани по дворани, начињени од позлаћеног папира, цвећа и стаклета. Ниједан једини од њих не помисли да не оставља за собом ништа, вечног, мирног и лепог, као то вече над вртом, пуно неизмерног броја живота, који су се стишали, да се у зору поново пробуде, него само кожу длакаву и једну смрадну лешину, као и ти хртови пред њима, а тамо, код куће, у блату и беди, неке сроднике који ће их неко време спомињати. Кад их Исакович опомену да се праштају, они су срдито желели да остану. Неко време, у блеску огледала, њима се учини као да седе на небесима, међу звездама, на сјајним млечним путевима, њихајући се лако. На свом путу лудом, после прашине што им је пунила грло, нос и уста и остала у браздама њихових лица, после непрекидног преласка преко брда и река, кроз баре и плотове, засеоке и воћњаке, дворишта и гувна, њима се учини сад да су у неком другом свету, где се повијен у свилу седи, непомичан, столећима, па само гледа вечери и вртове, дивне чесме и ванредне лепотице, заносне, мирисне, међу зидовима и стварима од ружичастог дрвета, туја, свиле и камења, тако да је за вечерње небо, за најлепше наките, за божански заокружене груди, за тишину, заборав, довољно само испружити руку, међу тим месецином обасјаним огледалима.

Губећи при коцки, опкољени дамама, охоли јер им се указује свака пажња, они заборавише за тренут сав свој пут и све своје тегобе. Као да нису ушли у тај свет само на неколико часова, можда пред смрт, него као да све то припада њима, а сви други да се ту затекоше само случајно, они су били сретни. Очарали су пратњу Карла Евгенија, расипањем новца, лепотом и веселашћу, после првог натезања и набуситости при седању за столове.

Неки од виртембершких кирасира почеше играти са лажним картама, а неке даме почеше их наговарати да изиђу у врт. Пред растанак, расположење беше ванредно и Принцеза Мати била је задовољна својим штићеницима.

Па ипак, крај свег бучног разговора и раскаланих дошаптавања, коцкајући се, смејући се, они су, скоро сви, тражили погледом Исаковича и пратили га свуд, куда се по дворани кретао, газећи пажљиво за огромним шепутима и превезима Принцезе Матере.

Знали су да су чувени са своје мушке снаге и били су охоли што и ту славу проносе по немачкој царевини. Знали су да је Исакович био љубимац, као и цео Дунавски полк, на двору Александра Виртембершког, па су сад чекали, као на неко чудо, да виде: је ли остао код Принцезе незабораван? Било им је жао да се у тим надама преваре. Срдити што морају да напуштају лепо друштво, они су, и кивни и задовољни, гледали како га се Принцеза клони и како и он бива све тежи и тиши, све уморнији.

У ствари, Вук Исакович клонио се и сам Принцезе Матере, мада га ни она није тражила. Клонио се да јој не мора гледати у лице и да јој не мора стати близу. Разлика између оне које се сећао и ове сад, беше тако ужасна, да је цело вече ишао по дворани разрогачених очију и као безуман, очајан што је и ово морао да претурри преко главе, желећи непрестано да се све то, што пре, сврши. Зато је, при поласку, стајао пред њом прилично нехатно.

Принцеза Мати изненада изјави да би желела да види њин логор и Вук Исакович обећа јој да ће сутра, ујутру, све бити уређено и спремно, па нека дође. Она му, још једном, уморним осмехом, у коме беше много пакости, рече да ће му послати неколико овнова и говеда и неколико буради пива за војнике, а за официре пилетине, вина и зеља, пружајући му још једном, под нос, на пољубац, своју жилаву руку.

Тако је ето Исакович пошао на последњи део пута, до мале варошице Штукштата, на Рајни, где су га већ чекали у логору ђенерала фелдмаршаллајтнанта Јохана Леополда Беренклау, заповедника целокупне претходнице.

На другој страни реке биле су предстраже Француза, које су и прекодан, али нарочито ноћу, полако, непрекидно пуцале.

Масе аустријске војске окупљале су се, цело пролеће год. 1744. на Рајни, полако и пипајући као пужеви, кроз непријатељску Баварску и Горњу Фалачку, кроз нерешљиви Виртемберг, кроз Баден и Хесен, да ударе на Француску, не заборављајући да им је у леђима остала страшна и гвоздена Пруска.

Војвода бечког двора, Карло Лотариншки, нити је журио нити је хтео да води те масе. Он их је терао као велика стада, тамо амо, решен да прими сваку залуталу овцу и да покаже љубазно лице свакоме ко год се мири, па ма то било и обично село, или нека варош.

Мада је са оне стране Рајне био његов завичај, земља његове породице, он се био толико навикао да мисли аустријски, да је врло слабо осећао носталгију за ловиштима, дворцима, па и престолом својих предака. Био је задовољан женидбом свога брата Фрање са Маријом Терезијом и предвиђао, као извесно, да ће му брат понети и царску круну.

Желео је зато да Французе остави некако Енглезима, па нек се туку, а Баварце са њиним контрацарем, Саксонце, и све остале, презирао је дубоко, још од прошлих ратова. Искрено се бојао само Пруса, који су га неколико пута тукли, мада је себе сматрао бољим војсковођом од Фридриха, само несретнијим, финијим, са компликованијим задацима, и огромним растојањима бојишта, од Рајне до Шлеске, која је имао да засеје костима тако разнородних, неуких, глупих војника, што га је – не због војника, већ због растојања – чинило меланхоличним.

Замарајући се, тако, путовањима, по рђавим путевима, од логора на Рајни до Беча и натраг, био је увек задовољан кад се одмарао у свом талијанском балету, или француској комедији, склапајући на путу познанства и пријатељства, мирећи и завађајући мале дворове, принчеве, земље и градове, писмима, даровима, претњама и покретима војске, ни најмање озбиљно.

Имао је при томе утисак да никакве разлике нема између његових дама и тих дворова и народа, околно у свету. Кад би се неки нови савезник нудио, он би говорио својој пратњи да је започео љубавну игру са кнежевинам том и том и да се она већ фрака, да би му се боље свидела; кад би, при вечери, пре коцкања, говорио, на пример, о преговорима са Саксонском, споменуо би то просто тако да се Саксонска већ порађа, а кад би му ђенерали указали на незгодан положај на десном крилу, са могућим изненађењима у Вестфалу, признао би да ће имати тешкоћа и да ће, на жалост, морати да невиност изгуби и Насау. Каткад само, сагледавши, изненада, из кола, поробљену, бедну, осиромашену Баварску, села, сиротињу, болести, њему би на свету постало неизрециво досадно.

Посматрајући тако државе, као и своје играчице и тврдоглаве глумице, гледао је да извуче пролеће, не залазећи дубље у рат, нарочито откада га његов круг, из Версаља, извештаваше да Пруска успева на француском двору, да се савез спрема и да година неће проћи без напада Пруске.

Из Беча међутим заповедали су му све нестрпљивије да напа- да и он при крају пролећа попусти, спреман да види бојишта и мрт- ваце, запаљене улице, убијене жене, кише, шуме, брда, ливаде, као и његови војници, али све као у свом позоришту, не дотичући се чистим рукама тих ствари, и чувајући тон веселости и увиђавности према Двору, бојечи се једнако да му у посао не умешају заменика, грубог и праскавог графа Баћанија, који је био жедан крви и славе.

Кад је дакле морао да отпочне, како рече, да игра фарао са француским краљем, па да иде преко Рајне, што му се чињаше глу- по, узалудно дражење Француза, Карло Лотариншки, усред балова и вечера које беше приредио, пред полазак, измисли у свом позориш- ту једну игру у којој, уствари, ни он, ни војска неће учествовати, него само једна гомила лудака и несретника, који и нису ни за што друго ту.

Крећући своје војске лагано, замишљао је да истури пред собом претходницу, на позорницу, у брегове, поља и облаке, па нек се бије како зна, док он то буде посматрао са висова с друге стране реке, чувајући себе за оног другог, оног правог противника, који му је загорчао живот и који га је чекао у даљини, у Шлеској.

Тако се улогори, у ретким шумама, на десној обали Рајне, испод Мајнца и Вормса, војска ђенерала фелдмаршалајтнанта барона Јохана Леополда Беренклау, страшнога победиоца Бавар- ске, кога Карло Лотариншки одабра, нарочито, за извршење упада. Спремна да удари, та војска је била састављена из хрватских, мађарских и српских коњичких пукова и биране граничарске пеша- дије, пандура и хајдука, којима беше додељен у резерви, да чека на изнимне случајеве, и пук »разбојника«, својина барона Тренка, сакупљен у славонским шумама.

Карло Лотариншки одредио је те пукове, јер је морао, а није марио ту славонску војску. Рђаво одевена, смрдела је пре свега, а осим тога њом је било немогуће заповедати. Кретала се по неким својим правилима, која никако није могао да утврди, стизала је кад раније, кад доцније него што је рачунао и чинила му је, уопште, непредвиђених тешкоћа. Јуришала је где то није хтео, а бежала је где се томе није надао. И нити је пуцала како треба, нити се повла- чила како треба. Разбољевала се сва, опијала сва, а пљачкала где год је стигла. Осим тога, гинула је тако страшно, да никада није могао да је употребљава у свези, јер су му са њом пропадали и заробљавани најизученији и најскупљи пукови.

Али ако ту војску није марио Карло Лотариншки, волео је барон Беренклау, који је са њом упропастио Баварску, покоривши земљу супарника Марије Терезије, те постао љубимац ћесарке.

И он се, сред гомиле тих страховито бркатих, дивљих, и масних, косматих војника, гадио свог заната, и он је губио стрпљење због туча, пијанки и честих болести у тој војсци, али је све то праштао, јер су му били пријатнији од свих других. За њих није требао да се брине; ни за њину храну, ни за њину обућу. Спавали су му у блату, газили су му реке, а пешачили док не падну. Нити су знали зашто ратују, нити су га питали о томе, нити је морао што да им објашњава. Њему не само да нису чинили се непослушни, као Карлу Лотариншком, већ напротив, полазећи са њима, имао је увек утисак да иде у лов, са псима што га гледају понизно и верно, које може да напузда да разгризу све што му препречи пут. Окрутан и немилосрдан према њима зверски, био је то зато што је хтео да му извршују чуда, а не зато што су они то били заслужили. Знајући свега неколико речи њиног језика, он им је као нека ухода упознао душу. Дражио их је и мучио, не само војнике, већ и офицере, да би се после плаховито са њима мирио. Измучене, водио их је на најстрашнија места битака и трпео, после боја, сву њину дреку и пијанку. Не само да му нису чинили непредвидене тешкоће, већ напротив, они су били једини од којих је тачно знао шта може очекивати. Стизали су куд је хтео и гинули колико је предвиђао. Њему не само да нису били пљачкаши, необуздани и разблудни, већ напротив, чињаху му се стидљиви и смерни, озбиљни и скоро тужни.

Неспретни, мада беху већином стасити, они нису били трупа којом се показивао на парадама. Муку је мучио са њима и на прегледима, па ипак их је сваки пут понова искао. Јер оно што је највише ценио, као и сви официри који су служили под њим, као и Исакович, то беше оно последње. Они су се тукли грозно. Они су клали. Хватали за груди, обарали и клали, задирући руком у гркљане, цепајући коже и месо као крпе, пребијајући пушком ребра, руке и колена, разбијајући темена као тикве. Зато је Беренклау, и само зато, одговарао охоло на Двору, кад би му неко подругљиво рекао: »Ваши пандури« – »да, моји пандури.«

На збабаном лицу фелдмаршаллајтнанта барона Беренклау, као у старог попа, било је вечито бледило. То лице се није никада смешило, на њему је био остао траг свега што је својим очима виде-

о, идући не иза тих словенских војника, већ са њима у првом реду, са мачем у руци.

Они су га у рату начинили чувеним, клањем и покором, и он је и после остао при томе. Волео је рат изблиза, а рат изблиза пријао му је само међу њима. Искрено и неискрено, кад како, беше љубазан према њима, и при повлачењу и на маршу, јашући ћутљив. Прослављен на Двору, месецима без музике, салона и своје постеље, није могао више да замисли рат друкчије него тако, са безбројним убиствима, грозотама и патњама које је гледао очи у очи. Изгубивши страх, почео је да мисли да мора победити где год се појави, па није више много марио за ратна већа, упутства главног заповедника и писма са Двора. Довољно је било да наиђу кише, или олује, или мрачне ноћи, па да креће. Ноћ је за њега постала обично време битака и он је полазио у њу, без много претходних војничких покрета, у потпуном ћутању, са заповешћу да се коље и не даје пардона.

Сама кожа и кост, од неспавања и нејела, сушио се све више, тако да су му образи били упали, јабучице коштуњаве испале, а очи севале као у пустињака. Цело му се лице било у ратовима издужило, под огромним челом, избразданим борама, и под очним костима, које су као надстрешнице биле дигнуте над великим, леденим очима. Уста су му, у наслагама зборане коже, била, као и зуби, тако неравна, као неко тестере што шкрипи. Промукао увек, викао је ипак јасно и гласно и војници, који су га звали »стара баба«, бојали су га се као неке вештице. Имао је грозне руке, од самих костију, којима их је хватао, а облачио се скоро искључиво у црну свилу и златом извезен сомот, навикавши се, претерујући, да се појављује свуд у тешким, јахаћим чизмама и у оклопу.

Тај човек дакле чекао их је, разместивши пукове Вуичеве, Хорватове, Венцелове, по ретким шумама, изнад Штукштата, где их је прегледао, вежбао и мучио, шаљући сваке ноћи уходе, преко, на другу обалу, а нарочито у Мајнц. Исакович не само да није престигао, на последњем делу пута, остале, него је чак задоцнио три дана. О њему је Беренклау имао одличних вести и из Енгелштата, и из Граца, и из Печуја, од Комесара, који је о Дунавском полку написао, оштрим и цифрастим словима, дуг, врло дуг извештај, са свима подацима. О официрима, људима, наоружању, резервама, споменувши особито питање православља, тих шизматика и њину верност и оданост Царици, са могућим замршајима у свему томе.

Ђак језуита, са врло презривим мишљењем о шизматичком свештенству, које је имао у војсци, барон Беренклау прочитао је сав тај извештај олако. Мислио је да се та питања решавају после, а овде, напротив, сматрао је да им треба дати још којег калуђера. Нека им се нађе после битака и на зимовању, где су многи умирали, тим пре што је уочио код тог народа дубоку потребу да много пева Богу и запева над мртвима, проводећи читаве ноћи, после бојева, у логору, у јадиковању, и пијанчењу, уз ватре.

Иначе, Исакович, цењен у војсци, доводио му је триста бира-них војника, које је хтео да употреби нарочито при опсадама, и Беренклау није мислио да му ускрати чин потполковника, ако не погине.

План за напад, који је Карло Лотариншки сматрао за свој, имао је Беренклау готов. Хтео је са једним немогућим упадом с бока, узевши Мајнц, да дуж Рајне, узме Вормс и Шпајер, и фор Сен Луи, и Штрасбург, па да одатле удари дубоко у Лотарингију, куда би Карло Лотариншки, са масом војске, могао лагано да наступа за њим.

Стигавши, најпосле, Исакович заноћи са пуком, прву ноћ, у једној шуми, из које се видела варошица Штукштат и Рајна, са једним рукавцем, који је Беренклау одабрао за место где ће прво да се удари. А иза њих, у даљини, брда.

Пук одахну душом и попада да се испава, после толиких дана непрестаног хода, у топлој, летњој ноћи, пуној звезда.

Беше му као да је стигао дома. Иста раван, иста река, исте баруштине, песак, врбаци, а иза њих плава брда. Из тршчака излетаху роде, а жабе крекетаху и хујаху сву ноћ.

Но тек што поче да свиће, пројаха крај њих Беренклау, као вештац, и даде заповест да их буде и одведу иза шуме, под неке брежуљке, на преглед.

Свитање је и ту, као на дому код њих, било велико и спуштало се са дугих, тамних брда, на раван, зараслу густом травом. По води је свитало сасвим тихо, тако да је слаби ветар набирао површину реке. По устајалој површини, као паучином превученој, зелени коњици и мале мухе, узлетаху једва видни.

Средина Рајне, међутим, носила је, много брже, неко грање, јасно видно, док се друга обала једва распознавала. Меду њеним густим дрвећем били су шанчеви Француза, са два топа.

Пред том обалом видело се једно тамно острво, зарасло шумом, које је Беренклау хтео да веже мостом за своје положаје и на које је, пре тога, хтео да пребаци, ноћу, неколико људи да ископају редуту. Иначе је њина обала, пред шумом, била го песак, где није било могуће скрити се од метака.

Гледајући из шуме у супротну обалу, није се видело ништа, сем дрвећа и, над њим, дубоке, велике празнине, у којој нису знали чега има. Не усуђујући се да истрчавају више на воду, они су, онако неумивени, подмазивали кајишеве и оружје, точкове и изубијане своје изгажене ноге. Без галаме, на коју иначе беху навикли, ређаху се сад, у близини непријатеља, у дуге редове, излазећи из шуме, поспани, несигурна хода, закопчавајући један другог с леђа, падајући у полумраку преко пањева, натичући дуге ножеве на пушке.

Кад свану, иза брежуљака, код неким посеченим виноградима по којима су трчкале текунице, поређаше се, у потпуној тишини, на полугласне заповести својих старешина, мада се одатле већ ни њихова вика, преко, не би јасно била чула.

Ослушкиваху шеве, загледани у необичне кровове Штукштата, са пушкама земљи упртим, не смејући много да се премештају с ноге на ногу, да прашина не би ушла у намазане цеви. Све док Исакович не стиже, намештаху их, загледаху им у торбе, прегледаху им оружје, ханцаре, пиштоље. Кад Исакович дојаха, официри заузеше своја места пред пешацима. Исакович је био у новом новцатом оделу, од црвене чохе, сав поднадуо под натакнутим клобуком и страховито избријан. Његов Аркадије бријао га је, то јутро, опако. Водио му је на узди другог коња, једног белца, са којим се сеиз увек свађао, седећи врло несигурно, неиспаван и неистрежњен, на свом коњу који се вртео.

Мучећи се читав сат, Исакович их исправљаше, јашући дуж редова, узимајући неколико пута »пред перси«, док их најзад доби баш како треба, у два реда, права, према застави. Тада им заповеди да се не мичу више и дозволи им да протегле каткад само једну ногу. Тако су стајали и чекали скоро четири сата, мада је преглед био заказан одмах. И Сунце беше већ синуло, а Беренклау још није стизао. Не зато што је задоцнио, већ што се дуго задржао на свом свакидањем прегледу и ослушкивању друге обале, јашући уз воду.

Најпосле се појави изненада, тресући се на коњу, у пратњи неколико ђенерала, официра и мускетара, и, једва и поздравив Исаковича, нареди да пук вежба. Исакович му показа прво узвик

имена Марије Терезије, затим поздрав у његову част са заставом и виком његовог имена и титуле, које су војници, крај свих казни, нехотице, изговарали Ренбеклау, уз громко »виват«.

Затим му показа, путивши пук право на њега, трчећи корак са ножем у зубима, од којег се ђенерали узврпољише, а Беренклау од миља најежи. Затим како би пуцали у три реда. Најпосле, разне покрете и дешаржирање.

Фелдмаршаллајтнант барон Јохан Леополд Беренклау, јашући са ногама тако дугим да је изгледало као да њима грли коња око врата, поче да прегледа људе, причајући својој пратњи битке, што је био знак највише раздраганости код њега. Затим рече Исаковичу да му се јави по подне, и запита га знају ли људи да веслају, пролазећи при том, непрестано даље, поздравив заставу.

Баш кад је, међутим, задовољан, на велику радост Исаковичеву, хтео да остави пук, који стајаше непомичан и као скамењен, окрете се изненада и намршти се, нашто се и Исакович трже.

Аркадије, који је водио коње за њима, пазећи да им остане у потиљку, почео је да их оптрчава, климатајући се тако да је, у општој непомичности, то морало да падне у очи.

»Кога врага ради тај човек« – рече тихо Беренклау, коме је било стало да прва смотра прође што величанственије, гледајући нетремице у слугу. Исакович, коме је исто тако било до тога да смотра прође што лепше, не одговори, већ занеме.

Аркадије, дрмусајући белца, виде намрштено лице пред собом и покуша да умири коња, коме је, и иначе говорио мазећи се и шапућући. Осети међутим да клизи, заједно са седлом, држећи се очајно за гриву. Био се напио као и сваке ноћи, од жалости да ће можда ко год из пука погинути, ускоро, и да ће гинути и остали, па се тек сад трезнио, од муке и страха.

Кад Беренклау дрекну на њега, њему се смрче и учини да сања, видећ колико се зло догађа због њега и како баш он све унесређује. Већ сав трезан, превијајући се од бола, из петиних жила упе да не падне са седлом, чији колан беше попустио, ухвативши најпосле за реп коња, који се вртео.

Беренклау га гледаше љутито, не знајући да је слуги гвоздена узенгија, при томе, ушла у месо, изнад чланака, па затим потера коња касом, пред ђенералима, официрима и мускетарима.

Пошто је морао да јаше за Исаковичем, који је пратио заповедника, покаса и Аркадије, мучећи се на коњу који хтеде да га збаци.

Хладно му беше и зној га проби, од бола, док је очима обухватао брежуљке и врбаке, успевши једва да се усправи. Затим, размишљајући шта ли му је то Беренклау на немачком довикнуо, сав пренеражен, посматрајући швапске ђенерале и официре, опсовао им са тужним изразом лица, у себи, оца.

Пук је међутим, равнодушан и уморан, полазио натраг у логор, у шуми.

Али кад пројаше између два брежуљка, изненада, указа им се шумовита, друга страна Рајне, сва обасјана Сунцем, у даљини са силуетом Вормса, под брдима. У том тренутку Французи припуцаше на њих и они сви ободоше коње, сем Аркадија, који чу звиждање метака, али се загледа, са коња који је дрхтао, у сунчан, широк видик с оне стране воде.

При идућим пуцњима, међутим, одјаха коња да га умири и склони, јер коњ беше стао као укопан. Видев да је сам на брежуљку, са коњима, он поче шапутати своме, а дрмусати другог и погледа још једном преко реке, спазивши на другој обали француске предстраже. У жељи да спасе коње, помисли да се врати, под други брежуљак, до неког дрвећа, па да тамо види шта ће и куда ће. Потрча са коњима, али опет леже кад га меци закупише, ударајући у земљу око њега. Чудио се том изнепадном пуцању и дивио се, да га опазише. Онако мамуран, киван, као мало пре на ове, устаде да види те друге, са оне стране реке, и опсова им, у себи, дете француско.

Тако и погибе, устајући мало доцније и по четврти пут, да би повео коње, пробијених црева, ухвативши се за кајиш, мрмљајући себи самом, већ у несвести, болно:

»О Боже, о Боже«.

Још исте ноћи Беренклау поче да гради мост до острва и тамо погибоше још једанаесторица, а седам их се рани.

Тако започе, без неких нарочитих припрема, да гине и умире Подунавски полк, на Рајни, нит знаш зашто, ни крошто.

VII

ТУМАРАЛИ СУ, КАО МУВЕ БЕЗ ГЛАВЕ; ЈЕЛИ СУ, ПИЛИ СУ, СПАВАЛИ СУ, ДА НАЈПОСЛЕ ТРЧЕЋИМ КОРАКОМ ПОГИНУ, ЗАКОРАЧИВШИ У ПРАЗНИНУ, ПО ТУЋОЈ ВОЉИ И ЗА ТУЋ РАЧУН

Цела кампања по Лорени, у којој се борио, на челу војске, са својих триста бираних војника и благородни Вук Исакович, свршила се за неколико недеља. Предвођитељ претходнице, фелдмаршаллајтнант барон Јохан Леополд Беренклау, узео је, препадом, шанчеве око Мајнца, па му се и варош предаде. Карло Лотариншки тад пређе Рајну са осталом војском. После три дана, изменивши свега неколико метака из пиштоља са француским хусарима, уђоше и у Вормс, а по киши, под провалом облака, да не испалише ниједну пушку, у Шпајер. После три дана одмора утаборише се под градом Светог Луја и ту им загусти. Канонада је трајала данима, бомбе су падале у логор, Французи загатише реку, те се разли и поплави кола, коње, топове, тако да се умало не подавише, у блату. Пошто нису успели да освоје на јуриш град, они га заобиђоше и дођоше под Штрасбург, баш кад је тамо дошао и француски краљ.

Ту се онда учини примирје, али замало, па се опет почеше тући са француском коњицом, док их не одредише да продру дубље у Елзас. Нападоше на Цаберн и гадно изгибоше по улицама градским, док је Тренк са својим хрватским пандурима клао, хватао, у заседама, по оближњим шумама, читаве гомиле пренеражених, непријатељских официра и војника.

Но тек што беху пошли, дубље, у непријатељску земљу, потиснуше их. Они потегоше натраг, журно, на Рајну, па је пређоше код села Дајнхајма, спаливши мостове за собом. Карло Лотариншки журио је у Чешку, јер Пруска беше заиста почела рат.

При нападу на челу војске, остадоше сад последњи, у заштитници, и дођоше изнемогли и болесни до Шердинга, на Дунав, где су сазнали да ће зимовати у Горњој Фалачкој, и где дочуше да су поумирали многи од кумова, ујака, стричева, и у другој војсци, у Чешкој, у логорима кнеза Атанасија Рашковича, полковника варадинског.

Све то прошло је тако бесмислено да се Вуку Исаковичу чинило једнако као да постоје два Вука Исаковича; један који јаше, урла, маше сабљом, гази реке, трчи по гунгули и пуца из пиштоља, идући према Мајнцу, или зидинама Лујевих утврђења, која су се јасно оцртавала над водом, док убијени падају и остају на земљи. И други који мирно, као сенка, корача крај њега и гледа и ћути.

Пошто није знао намере фелдмаршаллајнтанта, живео је и спремао војнике од данас до сутра, тако да су га кишовите ноћи стизале без опреме, а дуга логоровања без шатора и преобуке. Питан је за савет, али само у последњем часу, пред бој, и није имао ни појма о томе на коју ће варош нападати, ни куда ће после кренути. Не знајући ни зашто се бију, ни с ким се бију, ни за кога се бију, или не размишљајући о томе, Исакович је газио по бојиштима као и кад је ишао друмовима, гојазан, тежак, са потпуним одсуством схватања на души. Кад му ни после првих победа, не дадоше за потполковника, престаде и да се брије и дотерује, тако да му нокти израстоше и да код Штрасбурга изиђе пред Карла Лотариншког, као прави, подивљао медвед.

Горчина у души, која му се била попела у грло, разли му се по целој телу, те је оболевао, комад по комад, мучећи се и оплакујући себе самог, у себи. Кривоног, навикао да јаше, спаде с ногу, одмах у првим биткама. Ноге му се поднадуше, цеванице очворугавише, колена, где га, пред полазак, беше ударио коњ, сасвим му отврдно. Трбух му се беше опустео, као и образи испод увета, а очи му се беху закрвавиле. Проседео давно, у почетку тек колико то жене воле, почео је сад и косу да губи; власи му остајаху на прстима кад би зором, при умивању, извлачио главу из ведре. Помодрих усана, почео је тешко да дише, а болове у стомаку сносио ие већ као нешто неизбежно после јела, нашто се беше навикао. Дрхтаве му постадоше руке и смешно тужан, као гусан на ледини, стајао је често, међу белим шаторима, у пољани, раскорачен, накривљене главе и очију, гледајући на небо.

Толико се беше смирио, после оног што доживе у Виртембергу, да је са својима једва и говорио; па и кад је говорио, зборио је неколико речи.

»В чест и славу нашег полка потрудитсја нахранити фамилије сиротих, на сопствено иждивение моје, да будет за поминание имена моего« – рече пред Цаберном, при повлачењу, шаљући га у извиђање, у варош, са неколико коњаника, капетану Антоновичу. Кад му

овај међутим, видевши га оронулог и брижног, потавнелог, рече, мислећи да ће му тиме учинити пријатност: »Дужан јесам и буду и ја даровати што за поминание императорке...« Исакович га прекиде љутито, продеравши се: »Сладост богатства ум ваш, Антоновичу, возводи суети суетства. Проиду, изчезну всја земнаја блага и слава царствујушчих. Ако жалостан, к гробу приближихсја, виновник жалости моје није ћесарка царствујушча, него чрево моје болестно. Поидите« – дрекну на њега, окренувши му леђа.

Пробуђен да је тако, чињаше му се каткад, из свога сна, из сна који му траје већ више од десетину година, из сна у коме је немоћан и узалудан, али јасно видан и схватљив самом себи. Не знајући целу стратегијску замисао Карла Лотариншкога, као уосталом чак ни све разлоге рата, он није питао ни за имена ђенерала који су се појављивали и враћали у позадину, ни за имена вароши што су се указивале пред њима, светле, у зори, или запаљене, после битке. Као што није осећао Пруску, у залеђу, тако није знао ни где је Лорена, пред њим. Хоће ли, после њиних победа, Марија Терезија успети да крунише свога мужа у Немачкој, била му је шеста брига, као и њима његово производство за потполковника. Место рата у ком је учествовао, он је памтио то своје ходање тамо амо, као неко бесмислено тумарање кроз вреле, летње ноћи и кишовите дане, не запажајући стање утврђења, положаја вароши, распоред војске противникове, већ само падине брегова, обале река, багремове, променљивост небеса, пролетних, летњих и јесењих дана. У потпуном осећању сна, прошао је кроз те разне туђинске државе, и цео свет тај од Рајне, вративши се, у позну јесен, на Дунав, са истим осећањем непрекидне пролазности и узалудности. Обрадова се при гласовима да ће прећи преко брда, у Чешку, да се туче против Пруса, у околини Хеба, откуда беше, недавно, Рашкович пренео тело деспота Ђурђа Бранковича, измученог и, како се у полку говорило, отрованог.

Сажаливши се, више него икад пре, на своје војнике, није имао на коме да искали свој гнев и горчину, што се све дубље упијашу у његово тело. Чекање, месецима, на чин потполковника, начинило га је грозничавим и он је, сад, јасно видео беду и осталих. Одрпаност војника, смрад рањеника који нису одношени, већ су, по својој вољи, остајали код пука, сав нехат, којим су их бацили пред топове. Дуж целе обале, све до војника Ивана Хорвата, добио је свега једнога лекара, да везује ране. Потполковник Арсеније Вуич, који је предводио два пука, слао му је сваки час официре да зајме

новаца, јер су га пљачкали, при набавкама, а за време примирја почеше им вешати војнике ухваћене при крађи ма само и једне једине главице купуса у пољу.

И не само он, већ и његови официри, па чак и војници осетише нешто што их чињаше ломнима, тако да су се гегали после битачка, као кроз сан. Не само да нису знали где се бију и зашто се бију, већ нису знали да науче, за параду, ни име свога заповедника, мада су морали то да вежбају и за време маршева. Две хиљаде грла, кад би их поређали у четворокут, дерало се, крај свих батина, за време целог рата, за гласном виком официра, понављајући: »фелдмаршаллајтнант, фелдмаршаллајтнант, барон, барон, Јохан, Јохан, Леополд, Леополд, Беренклау, Ренбеклау, Беренклау, Ренбеклау.«

Па и битке остадоше у сећању Исаковичевом без смисла и без веза. Сећао се тако и ноћи при преласку преко Рајне. Беренклау је три дана тумарао са њима, по шумама изнад Штукштата, прилазећи Рајни. Дошав у логор, обукао је одело простога војника и повео их тихо, обалом, кроз жбуње у шуму. Приводио их је води, као звери у мраку, и лежао са њима у песку, испод лишћа и густог грања. Ослушкивао је и уходио супротну обалу, откуда се чула граја и довикивање Француза. Топле, летње ноћи биле су пуне буба што су милиле по њима и трава, које су изазивале свраб у носу и ушима, а руке и кошуље беху им, у зору, пуне мрља од црвених, згњечених, дивљих плодова. У мраку, дешавало се да изненада нагазе на рупе, пуне воде, и упадну у баруштине, пуне жаба, тако да се после дуго чуо пригушен смех осталих. Пужеви су им падали за врат и лепили им се уз образе и руке, кад су спавали.

У месечини, после поноћи, морали су да леже непомично, да се не би одали, дишући један другоме у блатњаве опанке и оштре ножеве, не мичући главом. Тада се пред њима видеља, јасно, шумна река што је отицала, лагано ваљајући и вртећи пањеве и грање, пребацујући их каткад на другу обалу, где су то Французи дочекивали пуцањем из пушака. Над шумама, месечином обасјаним, била је тада потпуна тишина, тако да се каткад чуо лавез паса чак из Мајнца. Влажни, охладнели јутром, дочекиваху дан, као залепљени у блату, послушкујући како, у висини, детлићи куцају. Јасно су распознавали војнике, у шанчевима, на другој обали.

Беренклау је каткад дизао дреку са њима, тако да се Французима чинило као да премештају логоре, тим пре што су и ватре палили, викали необуздано и ударали у добоше.

Пошто му се чинило да је непријатеља довољно збунио, Беренклау дочека најпосле једну мало тамнију ноћ и приђе са њима Рајни, недалеко од Мајнца. Договорив се, пред зору, са Исаковићем, о препаду, он се удаљи да нађе чамце.

Док су војници лежали, у неком шумарку, Исакович сиђе пред њима у песак, на воду. Виде звездано небо, виде шуме, на другој обали, два мала острва насред воде што су се црнела. Била је потпуна тишина. Осећао је како му влага пробија до прстију, у тешким чизмама за јахање. Једним покретом плећа, уморним, али врло пријатним, збаци огртач, који му постаде тежак и осети како је још хладно. Дижући пиштоље до врха носа, још једном прегледа фишеке, па их опет заочи, затим извуче сабљу, одбацивши далеко, пред војнике, корице. Лагано, иначе непомичан, засука десни рукав и, мада је било хладно, осети како је пријатно што је разголитио маљаву руку, скоро до лаката, јер му је тело било вруће.

То је тај једини тренут, који му беше, и пре, увек, најмилији. Тренут када му се чињаше да згрчене прсте не би могао да одвоји, ни силом, са балчака, толико би га стегнуо. То је било то надимање тела, слађе од свих уживања, када му се чинило да престају сви болови и све болести и да се исправља, толико да би могао да задржи ту реку, да ишчупа дрвеће, да расече облаке.

Чу како се војник тихо довуче до његовог огртача и како га диже, затим примети како се чамци појавише иза малог острва. Вративши се војницима, он их журно поведе кроз ретку шуму, низ воду, до Беренклауа, који га је чекао код чамаца.

Нико не проговори ни речи.

Било је дванаест великих чамаца са веслачима и Беренклау одмах скочи у први.

Чим се чамци напунише, кретоше низ воду, пребацивши се уз мрачну обалу острва насред реке.

Тек је почело да свиће, и није се видело још ни на педесет корака.

Нечујно протекоше крај грања острва и појавише се, изненада на средини реке, у матици, која их завитла. Два прва чамца се насукаше на песак. Исакович виде још, како се Беренклау подиже у чамцу и да војници поскакаше у воду, да чамце ослободе, затим одмах утону у полумрак, приметивши да су близу супротне обале.

Десет чамаца се једва чујно зари у песак и војници почеше искакати на обалу, зграбивши пушке у руке, претресајући журно пушчани прах и упаљаче, узимајући, затим, ножеве у зубе.

Французи их све дотле не беху приметили.

Тек када се Исакович и неколико војника појавише на гудурама обале, дрекну један од непријатељских војника пренеражено. У истом тренутку беше стигао и Беренклау, са она два заостала чамца, и кроз ноћ се проломи ритмичан урлик: Ма-ри-ја, Те-ре-зи-ја.

Праснуше пушке и отпоче једно лудо гроктање пиштоља, пушака, страховита дрека и урликање. Исаковичеви војници почеше да ускачу у шанац, са ножем у зубима, разбијајући главе.

Кроз пола сата, док су око њега рањеници падали на земљу и превијали се од болова, умирући, Исакович беше, са неколико војника, већ избио на главну улицу вароши, закрвављених очију, ознојен, задихан, ослањајући се о зидове кућа, крвавом својом сабљом, док су војници око њега пуцали у мрачну и празну улицу, над којом се скоро додириваху два реда црних, чађавих, оштрих кровова, напуштених и непомичних, међу којима се видео танки млаз заплавелог неба и, на њему, звезда Даница.

Тако је без неке нарочите радости, али и жалости, пропустио изасланство што је тражило барона Беренклау, да му преда варош и једна кола, на која беху натоварени мртви, који су млатарали висећи рукама и тресли спалим ногама.

Тако је, без икаквог задовољства, чуо да војска прелази за њима и да је мост већ саграђен. Три дана, док је Карло Лотариншки пребацивао војску, провео је у спавању опивши се.

Два лица му се јављаху, у сну, две главе које беше расекао својом руком. Ишчезавајући из његовог сећања, појављиваху се изнад његове свести, још неколико дана. Кад се сасвим почеше губити из његових мисли, јавише се крвава, за тренут, округла и нејасна, у црвеним лубеницама, којима су се тих дана он и војници хранили, расеченим на пола.

Похваљен за напад на Мајнц, Исакович је остао, и у блату под Вормсом, на челу претходнице. За сваког свог војника добио је од Карла Лотариншког по један сребрни флоринт. Тај новац је поделио војницима, уз прикладан говор о Великомученику Цару Лазару.

Кроз неколико дана био је у опсадној војсци, пред тврђавом Св. Луја, где је очекивао нарочити задатак: напад на бедеме, помоћу опсадних јаркова, апроша. То је, код куће, под Варадином, највише вежбао.

Град Св. Луја био је на равници, сав обрастао биљем, зазидан дубоко у баруштинама. Са једне стране бранио га је широки ток Рајне и један рукавац, а са друге, тврди бедеми и скривени јаркови, пуни воде.

Ноћу је уоколо била страшна запара, у блатишту, препуном комараца, а дању потпуна тишина у травуљинама, над којима се тек ретко видео по који јастреб или јато врабаца. Да нису падале бомбе, Исаковичеви војници заборавили би били где су, мислећи да вежбају под Варадином.

Укопани у земљу, они су ноћу лелекали уз гусле, подупрвши леђима земљу ископаног јарка, која им је ронила за врат, а спустивши ноге у бару, међу трском, по којој су скакале жабе.

Певали су, јер многи изгибоше и јер се многи поразболеваше. Оплакиваху мртве и живе, песмама отегнутим, наричућим, тако дуготрајним, да је за то време непријатељ све ређе пуцао, да после, уопште, са пуцањем престане.

Вук Исакович беше себи подигао колибу од врбовог прућа и трске, крај једног дубоког, тек ископаног јарка, у ком беху, тешком муком, сместили два топа. Колиба му је била тако ниска да је у њу морао да се завлачи четвороношке, али кад би легао у њој, на један широки, земљани банак, покривен покровцем, могао је кроз трску да види скоро целу околину града и све бедеме, а осим тога и све своје јаркове.

Имао је, прекодан, шта и да гледа. Између његових јаркова, од досаде, кад би пуцњава помало престала, његови војници тумарали су, падајући у баре. Разносили су главице купуса, бундеве, пуне шаке пасуља, од јарка до јарка, све док их француске тобџије не би закупиле бомбама. Тада би почели да трче, да врдају, да западају у баре, у блато, крчећи себи пут, као прасци, кроз муљ, у који би ударали бомбе. За изгубљеним главицама купуса истрчавали би читави јаркови.

У тишини после, испрекиданој плотунима и паљбом и грмљавином топова, Исакович би опет, као у сан, гледао у те непрегледне трске, баруштине и бедеме. Видев се опет као у два лица, он је пролазио у мислима сав свој живот, проживевши, тако, неколико мир-

них дана. Колиба му беше потпуно утонула, међу жбуњем, у жабокречину, а над њом је шустала трска.

У неком полубудном стању, што му се већ чињаше као и умирање, примао је офицере и гласнике које му дотураше Беренклау, са наредбама и вестима о опсади. Одличан вођ иначе, Исакович попусти најпосле, пошто га потполковником не именовашу никако. Не изврши ниједан ноћни препад, не покла ни оне шанчеве који му беху најближи, не успе под утврђењима уопште. Рат му се, изгледа, беше досадио.

Кад једне ноћи Французи загатише рукавац и пустише таласе Рајне на опсадне јаркове, тако да се коњи подавише, кола поломише, топови заглибише, Исакович је у својој колиби мирно спавао. Сањао је да удаје кћер, што имађаше дивни лик и стас Принцезе Александра Виртембершкога, али из онога доба када беше млада и не оваква какву је виде недавно. За ћерком му иђаше, по сну, најмилији светац његов, коме су и он и брат Аранђел, хтели да подигну цркву, над очевим гробом, деспот Стефан Штиљановић. Деспот га погледа благо, заставши му чело главе, говорећи: »Отверстиа вижу двери смерти твоје, Исаковичу, при последњем издихани! Жена твоја с червми истљети будет. И горкост душе твоје проиде. За долги твој живот тек твоји потомци обрести будут во ноћи благозрачну Деницу«. Пошто је тако, заспав као топ, разговарао у сну са светитељима и анђелима, хрчући, није се пробудио ни онда, кад га вода преврну, заједно са колибом, у дубоки рукавац, што је, запуштен, разливао бујицу преко целе равни, испод утврђења.

Те ноћи сва се војска давила, газила и једва је спасла своје топове. Тек после неколико дана појавише се опет логори аустријски под градом, али далеко од зидина, а после, обишавши град, одоше под Штрасбург.

Исакович, је, под Штрасбургом, био још поспанији. Француски хусари јахали су до његових шатора, пуцајући му под нос, из својих дугих пиштоља, а његови људи поклаше свега неколико предстража.

У мору траве, обасјане Сунцем, опкопи и зидине вароши, засађене дрвећем, лебдели су му пред очима свако јутро. Загледан у високе и шиљате црквене звонике, он је видео над њима и љубичаста небеса, влажна од кише, са великим, плавим окнима, на дну видика. Помисли да би се и ту могло живети и једно вече, када му коњаници приведоше неке заробљенике, подрбно их испитиваше,

преко тумача, о њиховим официрима, о разним чиновима старешина, особито потполковника и полковника, сав жут у лицу, од немоћног беса.

Беренклау, кога је начин ратовања Карла Лотариншкога доводио до очајања и који је био своје предстраже истурио до градских зидина, поручивао му је, по Вуичу, да покуша, право из логора, препад, једне ноћи, на велику камениту стражару, на којој бежу по цео дан отворене капије. Тако је једне ноћи, без воље и жеље да се бије, Исакович, у великом логору, разбудио своје официре и наредио им да тихо пробуде војнике, који су ноћу бежали из логора да пљачкају купус и бостан, у баштама, под градским зидинама. И док су се чупави и барусави извлачили из шатора, збијени у гомиле као неки црни овнови, Исакович показа официрима стражару, у неизмерној тишини праскозорја, као неки далеки камен. Дурбином, већ су се лепо разазнавали стражари на зидинама, поједине куће и зелене круне дрвећа. Над пољанама је лебдела млечна магла, што је коњима допирала до колена. У логору нико није ни сањао нашта се спремају. Стражари иза шатора, кола, великих стогова сена и сламе, пропустише га спавајући стојећи, наслоњени на пушку, као пастири на своје мотке.

Исакович изјаха из логора, у празно, звездано јутро, на зелену траву, грејући се у испаравању коња, до неког оближњег дрвећа, да осмотри пут којим је хтео да иде. У широкирн, зеленим пољима, у тишини далеких земљаних опкопа, назирао је зид на који је хтео, још пре но што Сунце гране, да се урликом баци. Пустивши дизгине, он се осврну у седлу и виде војнике у јутарњој тами, како се купе на ледини, око официра, пунећи пушке и пиштоље.

Трзајући се на коњу, који је непрестано бацао главу, и, уплашен од нечег, уступао уназад, Исакович опет осети ту телесну сласт пред напад, која му беше милија од свих других. Тиха радост пође му опет од петиних жила па до потиљка, као језа, и зато, ударив коња мамузама, појаха журно, клатећи се према војницима, да их поведе. При скоку коња осети да из њега нестаје болест, што га је мучила, бол костију и зглавака, и удишући траву, росу, топлоту хата, удар копита и тупи укус гвожђа на себи, за један једини тренут стресе са себе ноћашњу врућину, запару од вина, очаја, мисли тужних, па повика колико га грло доноси војницима, завитлавши коња у круг, пред њима, тако да устукнуше. Хтеде им, по обичају, рећи неколико речи, пред смрт, и помисли да им спомене светога деспота

Стефана Стиљановића, изгрдивши их најпре што му ноћу беже из логора и скитају се да краду по сеоским авлијама у околини. Тад, изненада, из даљине цикну француска труба.

Француски краљ, онако успут, хтео је да посети, на неколико часака, нападнути Штрасбург и да види своју војску. То му је успело, без муке, баш онога дана, када се, пре но што зора свану, Вук Исакович беше намерио, са својим Подунавским полком, по налогу барона Беренклау, да узме препадом једну лакомислено чувану стражару града пред којом се страже не беху ни укопале.

Уз изненадно циктање труба, то јутро, француски пукови почеше да излазе из вароши, са коњицом, на ледину пред опкопима, и да се, скоро на пушкетом аустријском логору постављају на друму, пред великим шаторима својих предстража, у парадне редове, иза којих се ускоро беше искупило и варошко становништво, трчећи, вичући, поздрављајући шеширом.

Коњаници су јурили по утрини да виде младога краља, официри из оближњих француских логора дотрчаваху, стотине и стотине мускетара и жандарма краљеве гарде вијаху се, горе доле, између два жива зида, непомичних чета. Међу њима су прошла краљева кола, у која беху упрегнути осам белаца, праћена масом гарде, што је поигравала на својим коњима, исуканих сабаља, осврћући се и тражећи да угледа, у даљини, беле и шарене аустријске предстраже.

Топови из вароши опалише триста пута, а војска избаци три плотуна.

Исаковичу и његовим официрима, који су све то могли видети, и дурбином, и слободним оком, полегавши по жбуњу, не остаде ништа друго, већ да се не плећу у те ствари. Одјавивши коње, они се ћутке згледаху, очекујући да им Беренклау пошаље нове заповести.

Карло Лотариншки међутим био је већ склопио примирје и по логорима Срба отпоче, још истога дана, дрека уз јеку гусала, лелекање и ћискање у колу. Бубњеви су ударали, а телали викали заповести војницима да се чувају пљачке, за време примирја, јер ће се и најмања крађа зеља или воћа, из оближњих вртова и села, плаћати главом.

Тако ето, Подунавски полк, опет, утону у грају и дреку, међу шаторима, разносећи у својим разбарушеним косама власти сламе и сена, миришући на лој и барут, мажући своје ноге, ножеве, пушке, фишеке, кајишеве, од јутра до мрака, вежбајући при том, пре подне пуцање плотуном, у три реда, а после подне парадни поздрав врхо-

вноме заповеднику, при чему је цео пук урлао тачно само латинско »виват«, док је Каролус изговарао, и по хиљадити пут, Калорус, дукс, дус, а Лотарингие, Лотрагингије.

Разилазио би се, уосталом, чим би пао мрак, упркос свих стража и батина, по околним селима, тражећи ма шта да прогута, измучен и изгладнео. Исакович је мислио да мора полудети, ако овај и овакав рат још дуго траје. Као и Вуич, Маркович, и други заповедници; и он је повоздан чечио пред шаторима Комесара; да набави мало жита.

Са својим поцепаним шаторима, нешто мало кола у логору, пуном подивљалих паса, он се стидео од осталих војника. По најближим француским стражарама, могао је, и слободним оком, да види дрвеће и топове у вароши, стоку што је пасла пред градским зидинама и сељаке који су тресли последње, необране воћке. Оно што се догађало у граду, понављало се пред њим, као титрање облака, са увек истим пољанама, зидинама, стражарама, бастioniма и батеријама. Људи су тресли воћке, а иза њих је било увек исто шибље, висока кудеља и празан видик.

Већ идући дан обесише два Вуичева војника, због крађе јабука. Чета немачких коњаника, поп и целат обилазили су околину и вешали на месту. Поп је исповедао пред смрт.

Исакович промени шатор и даде себи ископати у земљи колибу и покрити је травом, окренувши излаз тако да варош не види. Кроз отвор, видео је логор својих људи, пун разбацане, иструлеле сламе и псе. Пси се вијаху, играјући се, бацајући сламу њушкама у вис. У неизвесности, није се усуђивао да напушта логор, док су његови официри одлазили не само у друге пукове, већ и у лов, и крчме, по оближњим варошима, тражећи девојке.

При крају лета, у страшној запари, Исакович је живео, тако, тешким животом, од данас до сутра, једнако уверен да се из овог рата неће вратити. Ћутљив, видео је све што се око њега дешава и горко се кајао што је уопште тражио виши чин. Било је јасно да се времена турских ратова више неће вратити, и да су његов и Вуичев и Хорватов пук, Карлу шеста брига.

Непозната земља, по којој је ратовао, сасвим га је заморила, а имао је и много мртвих. Састанак са оном матором Принцемом гризао га је у мозгу као неки црв, а неколико дана било му је незимерно жао свога слуге Аркадија, чије мртво тело није нађено, као ни

она његова два коња. Свакако да су сељаци били нашли и опљачкали мртваца, коње одвели, а леш, можда, бацили у Рајну.

Исакович је, бар је он тако мислио, завршавао свој живот, ту, пред Штрасбургом. Његове тешке чизме беху изгубиле сваку боју, а његове чакшире, натраг као џак, сваки облик. Он их је крпио сам. Од хода, ветрова и Сунца беше у лицу дошао као бакар, задриго и очврснуо од напора. Опет се чињаше као пуно, тешко буре, са великим својим трбухом. Оматорео сасвим, почео је ипак, после два дана спавања, да чкиљи за сељанкама, крај све туге у души. Мислећи да ће умрети, беше се разнежио, али је коње ударао песницом.

Није се уопште бријао и лице му зато би мирније, скоро благог израза. Тек када и његовом пуку доделише једног католичког свештеника, његове жуте очи, са малим, црним тачкицама, добише неки грозничави сјај, који на путу нису имале. Говорећи друкчије него сви његови официри, благочестиво, као поп, бирао је тих дана људе, које је мислио да треба отпустити кућама. »Прочитаите сие со усердием – рече капетану Антоновичу, предајући му списак одабраника – и исправљаите ме, ашче негде погрешении обрешчете. Напишите: чрез Лорену рукоју воeнују проидоше и воеваше; дому приидоше, и при нем в службах воених бити...« У ствари, било му је жао, што, шаљући своје људе у Варадин, не може да их, тако, својим китњастим потписом упути у Русију.

Јер, мучен болешћу о којој није хтео да брине, а разочаран у свом ишчекивању производа, доведен до беснила тешкоћама око набавке брашна и меса за војнике, честњејши Исакович, за време тог примирја, пред Штрасбургом, лежећи у својој јазбини, најпоследно увиде да је постао смешан и узалудан, као неки матори, одебљао поп, који једнако попује, али који у ствари није више ни за шта. Као што то бива у почетку старости, пред њим се јасно указа бездана празнина, у којој нема ничега.

Полазећи у овај рат, четврти пут у свом животу виђајући смрт, он се надаше при поласку да ће се нешто најпоследно свршити и испунити, што се ето никада не свршава. У некој ванредној војсци, у некој дивљој бици, мишљаше да ће се појавити он и његови људи, силни, прослављени и награђени нечим, што није знао шта ће бити, али што је замишљао, као нешто особито пријатно и значајно, и за њега и за њих. Пошавши, он је остављао за собом бриге, које му тог пролећа нарочито додијаше, свађу с братом око жениног новца, болесно дете, краставо по целом телу, отужну жену коју више није

могао да савлада, најпосле цело то село, у блату, под Варадином, што је почело да набија куће од земље. Тужакајући се сваки дан, очекујући од њега и да му да јести, и да му нађе балване и греде, и да га упише у војску, сељакајући се при том и бежећи од њега у старија села и богатија, околна насеља. Мучећи се последњих дана, пред полазак, око копања бунара, тражећи пијаћу воду, и око дизања цркве напред села, Исакович оде радо, уверен да је то све бедно и ништавно, а да је оно што га у рату чека, силовито и светло и може да се заврши нечим дивним, и за њега, и за све те његове људе.

Пред полазак, живот му беше додијао не само због немаштине и беде коју је сретао у својој кући, у својим колибама, својим оборима и у целој околини свога села, дуж реке, све до Варадина, већ и због непријатности што их је имао са маркизом Гвадањи, командантом Осека, радећи на новој расподели славонских села, уплетен у исто време у мољакање и писмене петиције патријарха Шакабенте. Тако да му се чињаше да сви, као и он, осећају узалудност свега тога што живе, што се насељавају, што тумарају, што лелечу и што се плоде, ту дуж Дунава. Из магловитих испаравања баруштина и блата, Из једне неизмерне патње, која се понављала сваки дан, при сеобама, при дављењу стоке, при орању у блаштишту и по слатинама, чинило му се да ће одјихати на неки висок брег, у пролетно, топло јутро, где ће добити нешто што ће им свима помоћи, што ће их све развеселити. Предосећајући да се неће вратити, ипак је помишљао да ће при повратку, кад сићу на другој страни тога, што му се чињаше као брег, јихати кући сви задовољни, налазећи све измењено и радосно. Децу и жену остављаше у братовљевој кући спокојно, а што се тиче насеља, и оних што остадоше на дому, чинило му се да ће можда и о њима неко бринути, тако да ће их затећи у високом житу, што је већ и у равници ницало, ослобођене помора и болештина. Крађе и убиства, о којима је имао код своје куће сваки дан да расправља, мислио је да ће заборавити, а над свим тим његовим војницима, и колима, дуж целог пута на ратиште, надао се да ће бити испружена као нека Божја или ћесарска рука. Зато је нарочито пазио да се лепо испишу имена и стање појединих села и чета, у попису који је Комесар имао да пошаље, по нарочитом куриру, Ратном Савету у Беч.

Одрастао уз оца који је још Савојском продавао стоку и који је сву своју децу, браћу, родбину, и сва своја кумства и познанства терао у аустријску војску која је потискивала Турке, имао је у мла-

достичи чак и леп живот у тој војсци. Мажен и често награђен, он је носио у себи неки магловит, али дубоки појам среће и задовољства, у нади да ће се све то ратовање свршити неким општим миром, у ком ће и он, и његови сродници и познаници, и сви његови војници бити одевени у неко нарочито свечано и гиздаво одело, па ће тако, у круг, обићи ратиште и царевину, на видик целога свету, који ће узвикнути: гле, Срби!

Под утицајем очевих обећања, који му је пунио главу о повратку у попаљену и поклану, опустелу Србију, он је у војсци живео не само у миру, већ и у сва три своја рата, безбрижно и задовољно, очекујући једнако нешто пријатно што ће свима њима да се догоди. Тек после очеве смрти, западајући све дубље у тај војнички живот, насељавања, пописивања, гомилања људи и стоке, по тврђавама и војнички распоређеним селима, Исакович осети да ништа боље не бива и тек тада примети око себе благишта и баруштине, беду својих људи, живот, сваки дан исти чемерни живот, у селима и шанчевима, по кућама на води, по колибама и оборима, по рупама ископанам у земљи.

Преживе тако, последњих година, све непријатности сељакања и службе, и сва разочарања старијих од себе, у пословима војним и патријарха. У овом рату пак, почев од Печуја, ишао је, у гомили, све теже. Понижен, како му се чињаше хотимично, прешао је Рајну посматрајући своја, дела као да их нефео други чини, газећи меду лешинама кроз запаљену улицу, као у сну. И тек ту, за време тог несносног примирја, пред Страсбургом, осети најпосле ту грозну, вртоглаву празнину пред собом, у којој више нема ничега.

Лежећи у страшној припеци и оморини на земљи, у ниској колиби, покривеној травом што је, сасушена, опојно мирисала, он остаде, данима, скоро сасвим сам, са једним ћупом воде, премештајући се, на покровцу и седлу, са оне стране где је припекло Сунце, на ону страну где беше хлад, чистећи при том шаком, под узглављем, мраве што су се око њега скупљали. Са својим болесним трбухом, што му је мање сметао откад започеше бојеве, лежаше као у гробу, у тој колиби, клонећи се цео дан да изиђе у логор, који беше начињен на утрини, међу колима. Права черга, у којој се урлало уз гусле, крај ватре, више од глади него од пића. Испруживши обе своје ноге и раширивши руке, Исаковичу се чињаше, у полусну, да достиже њима чак под опкопе вароши до шатора Беренклауових, тако да би табанима могао да гурне утврђења, а шакама да задави неко-

лико Беренклауа по логору. Тако је заспао, бесан и очајан више пута, будећи се пред вече, од песме војника и лупе добоша.

Задригао од спавања и одмора, отежао опет, надносио би се тад, свом снагом, у стишавању и сумраку, кроз лупу и жагор логора, ударце копита, клепетуша стоке, звуке ковачких наковања, у тиху, безмерну зрику попаца, на целој тој широкој пољани, у бездано ништавило и празнину, што их беше изненада, али близу, пред својом старошћу, угледао. Бојећи се да га не узнемире својим бригама, али и својим гозбама, није питао за своје официре, не излазећи ни до Беренклауовог шатора, где се увелико коцкало и веселило. У самоћи својој, у очима свега са сликом неколико бедних, непомичних кола, са којих су висили амови и пајвани, и са дугим равнима спржених поља и усијаног неба, Исакович се стрмоглав отресе свега чему се дотле надао. За својим потполковништвом, цакну и барона Беренклауа, коме се дотле дивио и читав један ред надодољених заповедника, под периком. Не сарно да му се учини шеста брига сва та војска коју су они вукли за собом, крчећи јој пут својим покољима, већ му и његова прошлост дође као једно безгранично лудило. Ничему се више не надаше, ни од повратка, и сав тај свет, који се беше населио тамо доле, у блату, виде као измењен, жалостан, преварен.

Но за мислима којима је сву ту војску напуштао и презрео, напусти најпосле коначно и остало. Жену и децу ту, за које се толико крхао, а којих нема, нема ни да га виде, ни да га додирну, ни да му помогну. Све оно блисто у које је требало да се врати, са својим животом лудим и празним и ништавним. Све оне послове, које је хтео још да уради.

У таму и безмерну празнину утону му то вече не само та његова колиба у којој лежаше, него и сав живот. Оде, скину га, као што је некад скидао сребром везене своје одоре, пред женама, кикоћући се пијано. Бабетина му се појави на место прве љубави, празнина на место градова, у којима је живео, трговао, или копао јаркове, пуцао и тукао људе.

Од свег живота, размишљајући, остадоше му светле у памети и сад, само оне сјајне, чисте звезде, и сребрне, шумске путање над којима се спушта априлска магла, којима је пројахао у прве дане свога брака са женом, живећи у оној једноликој досади мале славонске посаде, ловећи лисице, а у будућности, само та безгранична,

завејана Русија, куда мишљаше да се одсели, да би једном лакше живео и да би се већ једном одморио и смирио.

Излазећи те вечери из своје колибе, Исакович беше у души далеко од спутаних коња, по слами разбацаних болесника, шатора, пушака и буради са барутом, поред стражара који га поздрављаху. Погледавши у дубоке путеве логора, у којима је врило од људи и од врућине, он погледа и по обзорју. Несносна жега чињаше се да неће престати. На звезданом небу није било ни једног облачка. Брда, што су се дизала у даљини, спржене траве, воћњаци, све је мирисало од прашине и запаре.

Сеоски звоници, у даљини, повлачили су за собом дуге редове дрвета и жбуња, дуж реке, а на узвишицама и утврђењима Француза, виде велике стогове сена и шаренило покошених и попаљених њива, разних боја, бакарних и жутих. Из непрекидних низина, слатина и жбуњем обраслих бара, дизаху се воћњаци и брдашца, у која беху укупани топови. Варош, сва трептава од јаре и топлоте, видела се као да лебди, док су путеви око ње били облачни, од дугих редова коњаника и кола.

Наслонив се леђима на своју колибу, Исакович, онако необучен, саслуша извештај капетана Антоновича, који је примао службу у логору за ту ноћ, и парољу, што му је посла Беренклау, који га је позвао за сутра на ручак. Испружив ноге у траву, поломи биље што му се беше унело у лице, својим сасушеним плодовима, у којима су звечала зрна, и леже полеђушке, да се расхлади, под жбуном што се беше наднео над колибу, посматрајући нетремице, млазеве светлости у прашини што је лебдела на далеким опкопима. Разголитивши груди, отпрати брзо капетана, наредив набусито да се, ноћу, у логору, нико ко бежи не хапси, а при повратку, у зору, нико не предаје стражама. Једва и погледав војника који му је, мало даље, клечећи на сени, чистио пиштоље, загледа се у бездану висину над собом.

Чекао је да се смркне у логору, удишући мирис дима запаљених трава, међу шаторима војника. Уз лавез паса, спуштао се и мрак по пољани. Прве ватре, иза опкопа, осветлише лица војника у даљини, који су чучећи љуштили и сецкали кромпир и бундеве, дробећи их у котлове и пекући их над ватром. Небо се беше спустило у воћњаке сасвим бледо, и, одмах затим, пријатно и осетно захлади. Лелекање, гуслање и брндање опет отпоче, а зачу се и понека фрула. Свуд као да се ширила тишина, за сумраком. Ускоро се замагли

тама у логору, прашина зави све, сем врхова воћњака далеких, и Исакович се смири.

Празно је дакле било, пред њим, за навек, и узалудно, за њим, све што беше прошло. Ништа није постигао, ни у овом рату, као ни остали, и све то његово ходање и сељакање само се једнако настављало. До дна међутим, у себи, осећао је да је немогуће да све то тако прође, и како га вуче глас неки, у њему, обећавајући му нешто ванредно, при свршетку.

Пред празним јазом, лудом провалијом до које беше стигао, увидев да му је живот прошао и да га више поправити не може, као ни ниску судбину свих тих, који су пошли са њим и који ће или изгинути, или се вратити тамо у блато, све по туђој вољи и за туђ рачун, одрекав се сваке наде, он је ипак осећао нешто над собом, као и то небо што је летно вече хладило.

Видећи, по широким, празним пољанама, до реке, и, иза ње, до брда у плаветнилу, осети и то, у тој даљини, да није ни он рођен за сву ту неизрециво отужну досаду и празнину у којој се нашао. Негде, као и тај сноп сјаја што је стајао на врху воћњака, изнад вароши, са звезданим небесима за собом, у тами кровова што су у дубини били пуни голубова и ластва, мора да има нечег небесног за њега. Лак живот, ведрина, догађаји што се сливају као чисти и хладни, пријатни, пенушави слапови, морају бити негде и за њих достијжни. Одселити се треба зато, отићи некуда, смирити се негде на нечем чистом, бистром, глатком као површина дубоких, горских језера, мишљаше, док је ознојен лежао крај својих паса, који су дахћући хватали муве, испружени по слами. Отићи са осталима, и са патријархом, из онога блата, из непрекидних ратова, служби и обавеза. Живети по својој вољи, без ове страшне збрке, идући за својим животом, за који се и родио. Идући нечем ванредном, што је као небо осећао да све покрива и завршава. Тако да му се све што је досад чинио, не чини лудо и узалудно, а будућност да му буде схватљива и у њој да се ово празно, грозно чекање на мир једнако не продужава.

Никад, као у том страшном бунару очајања, над који се беше, изнемогао, наднео, после толиких недеља напора и тумарања, Вук Исакович није осетио толику жудњу за нечим радосним, светлим, што би баш он могао да изврши, да проживи, а не да оде тако бедан, оматорио и празан, са овога света. Никада пре честејши Исакович није осетио да би тако радо ослушкивао неки шапат, кроз то звезда-

но небо, који би му шапутао о непролазној његовој одређености да предводи свој пук, који му се сад учини дражи од свега на свету и бољи од свих других пукова и никада пре тога нису му се чинили ни они што остадоше дома, тако достојни да им сване. За нечим надземалским зажуде те ноћи Вук Исакович, не само за себе; већ и за своје, заспавши пред својом колибом, у запари летње ноћи пред Штрасбургом, осетив да је преварен, понижен, а да беше рођен за нешто чисто, светло, ванредно и непролазно, као ти комади неба, што сребрни и плави лебде сву ноћ, испод сјајних сазвежђа, над крововима вароши, травама, брдима и рекама, дуж којих су трепериле логорске ватре војске, коју је, као тиха, летна киша, засипала месечина.

Ујутру, сутрадан, тек што се беше пробудио чу да су, те зоре, опет обесили тројицу, ухвативши их код једног оближњег села да краду. Капетан Антонович, у свом неуредно написаном извештају, нарочито му наглашаваше: да је профус, који предводи чету драгона, једна пијана биволчина кирасирска, који људе бије балчаком по носу и нити их испитује, нити их саслушава, већ их веша о прву грану. При том уз чету иде неки католички поп, који исповеда и православне, тако да они плачу од жалости док их вешају, немајући коме да се моле и коме да препоруче своје, у далеком завичају. Најзад, пошто су обешени остали да висе три сата, капетан Антонович молио је за наређење да их преда на сахрану потполковнику Арсенију Вуичу, јер су људи, изгледа, у последњем тренутку, дали лажан исказ и нису из његовог пука.

Гурајући главу у ведро, умивајући се пред својом колибом, Исакович помодре од горчине и беса. Док му је са браде вода капала на голе груди, осети како му срце узнемирено туче. Нареди да се Антоновичу одговори да пошаље до мртвих одмах калуђера и да иде пред Беренклауа, а да се у пуку каже да нико не излази из логора без ножа. Затим, пресвлачећи се, погледа иза колибе путеве. Закрчене колима Француза, прашину и поља над којима су ниско трепериле шеве и, обишавши погледом предстраже, опкопе и бедеме, виде на дну видика ред багремова и воћака, пред неким засеком, помислив да свакако тамо висе.

Клону и опусти се сав, док су му спремали коња, при том зурењу у отворено поље, у ком је, над јарковима, зараслим чкаљем и копривом, спуштало се сиво небо, мутно, пред кишу.

Коњ, иначе миран, опуштене њушке до земље, фркћући у плеву, трже се кад му приђе. Док је слуге притезаше, животиња се поче вртети у круг, гледајући га узнемирено својим великим, црнирн очима. Но кад је удари песницом, задрхта и стаде, и он уседи. Са мишљу да још може као младић да појаше, крете, тресући се, преко пољане, затежући кајишеве у појасу.

Покаса право у ту загушљиву, спарну, натрнуреност јутра, пројахавши поред ергела Беренклауових, великих наслага руда и точкова, цакова и пластова сена, крај укопаних топова, кроз разваљене плотове и посечене воћњаке, на једној благој узвишици.

Загледан, нетремице, у оне багремове, у куће, у даљину, њему се учини да се никако не приближују. У широком зеленилу поља, на дну обзорја, учинише му се тим непомицији што га је коњ тако страшно тресао; фркћући бесно над жбуњем коприва, над цомбама и прекопаним баштама, спотичући се и лупајући копитом о копиту.

Био је мутан и врео дан и он се сав презноји док стиже. Већ издалека примети, дуж неког устајаног потока, бостане и високу кудељу, па куће, краве и њиву, у којој још беше висока трава, пуна турчинка. Код једног великог пласта сламе, који беше пун живине, око неких двоколица са великим точковима, било се искупило мноштво сељака, сељанки и деце. Пред њима, држећи своје коње за узде, стајаху два драгона, очевидно врло задовољна. Из жагора који око њих владаше, из држања жена и девојака око њих, из начина како су теглили ноге и брисали вратове, разумео је да су играли.

Нагнавши коња преко јарка, Исакович замаче иза других кућа и кудеље, баш када би га били угледали, тражећи да се пробије кроз опале плотове на другу страну бостана, где је, дуж устајале воде, било поређано осам багремова. Неколико капи топле кише паде му у лице и он задржа коња. Над главом зачу свраку и, одмах затим, вране.

У истом тренутку коњ, трзајући се, пође натрашке и стаде као укопан, дрхћући ногама.

Помоливши се иза кудеље, Исакович виде пред собом две шеве, како трче по покошеној њиви што се дизала према једном брежуљку, који је прикрио добар део Штрасбурга у даљини и, тргавши коња за узде, десно, изнад бостана, воћњак на неколико корака

и, обешена на прве три крушке, три страшила, потпуно мирна, над празним, далеким пољима.

Били су обешени тако ниско, да су скоро додиривали тикве и лубенице и њине велике, жуте цветове, међу којима беше и огромних краставаца. Пошто им не беху свезали колена кад су им били скинули опанке, то им босе ноге беху раскречене, као да су хтели да седну на нешто високо, у својим тесним, сурим чакширама. Боса стопала им беху сасвим модра, као промрзла и отекла, и, видевши тих шест згрчених ногу, као шест одераних јагњета, Исакович се једва усуди да погледа горе.

Били су им везали руке на леђима, али им преко лица нису бацили никакве крпе, те им се око очију и носа ројиле ситне мушице. Обешени о стабла вођака, близу земље, где су се рачвале гране, висили су непомично, заврнутих глава, као да лудо поскочише са дрвећем на леђима, изнад тог јарка, пуног устајале воде, дуж бостана. У празнини иза њих, од стога до стога сламе, летела су јата врабаца.

Најближи је био обешен о једну крушку, на којој беше још доста зрелих плодова и, мада му коњ не хтеде ни корака ближе да приђе, Исакович га, ужаснут, виде сасвим јасно. Био је омањи и гојазан човек, и можда се дуго брањаше и отимаше, јер кошуља му је, сва искидана, висила из паса и из груди, а одећа му беше поцепана, и на коленима и по рукавима.

Глава му беше клонула налево, разбарушена, са гушом свом поднадулом и пуном крви, модром, и отеком, изнад ужета, до ког је висио поплавео језик.

Средњи беше човек огроман, дугих бркова, чија је једна нога била дигнута далеко од земље, искривљена и прекрштена преко друге, која је додиривала земљу. Грана о коју беше обешен била је одваљена од стабла, за време његовог самртничког ропца и са ње беху крушке пале на земљу. У страховитој борби својих плећа, против стезања орнче, беше сав набрекао, тако да му се доња вилица, својирн огромним, жутим зубима била зарила у горњи део уста, сва крвава. Висећи задављен, затурене главе, беше исколачио беле очи у небо, сав помодрео.

Само су трећем успели да скрхају врат, тако да је висио прав, с главом опуштеном толико да му се лице није ни видело, но само коса и проседи брци, са којих је капала крв.

После три сата, тек, кад је киша већ пљуштала, скидоше их драгони и положише на кола, сред дворишта оних кућа крај којих беху ухваћени и везани. Исакович је био послао оба калуђера из Вуичевих пукова, да их опоје. У његовој колиби протицала је вода. Он је заспао и то вече дрхћући од зиме под колима, у потпуној тишини прокислог логора, у ком и пси беху замукли.

Тек што се пробудио идући дан, јавише му да два његова војника леже, претучени, у главној стражи логора, и да је трећи, ветеран, који је носио у својој марами главицу купуса, за коју је уосталом тврдио да ју је купио, са ножем у руци успео да се отме драгонима и да побегне.

Дежурни ђенерал је Исаковича већ пре подне саслушао, а пред вече беше лично изведен пред Карла Лотариншког, који се бојао да ће бегунац отићи непријатељу. Док је говорио, гледао је Исаковича, брадатог и бесног, зачуђено, лорњоном.

Од тога дана нису више вешали.

Батинали су само оне које ухватише у пољу, а Исаковичев бегунац појави се, предвече, у логору и би још и награђен, са пет златника, када Карлу Лотариншком показа своје тело изривено ранама из турских ратова.

Кроз два дана француски хусари прекидоше примирје и славонски пукови одоше под Цаберн, где је Беренклау измислио, за Тренка и коњицу Марковичеву, заседу, у којој цела посада тог града пропаде и предаде чак и своје штабове.

Исакович је освануо, поспан, на пушкет испред вароши, под брдом, у неком тору пуном оваца. Ухода аустријска, која га је водила, довела га је непримећеног сасвим до француских предстража. Полегавши по високој трави, Подунавски полк још једном имађаше времена да се добро наједе, пре но што се успео на брежуљак, четвороношке, откуда угледа, у воћњацима, прве куће вароши, тако близу да му очи засенуше од блештећих прозора. Његови велики, црни клобуци појавише се на врху брежуљка, у високој трави, као неко црно стадо што је нагрнуло преко брега, из торова. Французи их приметише и припуцаше на њих, нашто се са свих страна по брежуљцима и жбуњу и шумама, разлеже пуцњава.

Без икаквог реда, спуштали су се, котрљали са брежуљака Исаковичеви људи, према првим кућама што беху запаљене, као и капије вароши, бомбама из топова. Седећи до грла у трави, они су

се димили, као неки безбројни, мали димњаци што се под земљом примичу све ближе.

У вароши која је пред њима, у брегу, била непомична, мртва, изумрла, горело је на два места. На путу у горњи део града, где беху утврђења, видела се, у прабини, пешадија и артиљерија, помешана, како одмиче. Вуичеви пукови, подишли са Запада, тукли су је, при одступању, клечећи и стојећи у два реда, испред једне шумице, командовани са коња, вичући при томе и сами команде тако страшно, да се поједине речи чуле, преко брда и кроз дрвеће, чак на други крај вароши, осунчан и још миран.

Исакович, батргајући се по једној покошеној и косој узбрдици, наслањајући се десном руком о земљу, испаде са својим слугама на друм, који се провлачио кроз воћњаке, и угледа, при улазу у варош, код изгорелих стубова и зажарених греда стражара, неколико хусара, који завитлаше коње и одјурише чим га приметише.

Трчећи према упаљеним кућама, виде још како хусари замакоше међу зградама и одмах затим потпуно празну, широку улицу, у којој беху затворени и запушени сви прозори. Његови војници, видевши га код првих кућа варошких, трчали су сад у високој трави, према њему.

За њима, у оној истој долини, у којој се беше и он приближио, примети Беренклауова кола и фелдмаршалајнтанта, у оделу простог војника, како журно корача крај коња, опкољен официрима, вичући му нешто издалека, млатарајући рукама.

Исаковичеви војници протрчавали су, одмичући у варош, осврћући се за њим, испунивши улицу својом виком и трчећим кораком. За тренут само, осврте се и он око себе и виде дрвеће, друм који се пео из долине за њим, топове које су привлачили ближе, и гомиле војника које су надирале са обе стране друма. Затим, погледавши кровове над собом, прозоре, са ћуповима цвећа, и своје псе што урликаху наред улице, уздигнутим вратовима, пропусти слуге које одведоше коње, а од којих један коњушар, неочекивано, паде на калдрму, као проштац.

Ушавши журно међу куће, Исакович више није могао да чује шта му довикују, од ларме и праска пушака. Виде још само, пред собом, у дубини вароши, како његови војници гину, скачу и како, за час, испразнише средину улице, прибивши се десно и лево, уз зид. Затим, примети да и око њега падају. Плотуни француски трештали су му у лице.

При одступању, сва она гомила француских војника покуша да се дохвати излаза, на другом крају вароши, код утврђења, на бре-гу, бежећи према шумама, где се надаше да ће наћи спаса, и не сањајући да их тамо чека Тренк, са својим хрватским пандурима и славонским »разбојницима«. Закрчивши излаз из вароши, та гомила је сложно пуцала, плотун за плотуном, и широка калдрма, ћошкови т капије кућа испунише се мртвима, са чијих се глава откотрљаше црни клобуци.

У том паклу, дуж задимљених зидова, пред мирним коњима што се на пуцњаву нису ни трзали, са својим псима што су зачуђено њушили мирис барута, загледајући мртве, ишао је Исакович, не знајући где је његов пук, јер се људи беху помешали.

У страховитој дреци и пуцњави, примети најпосле да и са запушених прозора и замандаљених капија пуцају на њих и застаде. Склонив се под једну капију, над чијим је сводом био испупчен прозор, украшен великим плавим петлом од дрвета, стајаше тако између живота и смрти, што су били тако безумно, сулудо, несхватљиво, близу једно другоме. У исти мах, скоро без икакве разлике, могао је бити и у овом свету, са високим травама, са зеленим брдима, у овој празној улици, по којој су убијени лежали као лутке шарене, а рањени јаукали у мукама, али и у оном другом свету, у тишини, међу мртвима.

Када меци обише зид око његове главе, он се саже још мало и поче се распасивати, задржавши само сабљу. Изненада, иза зида, на неколико корака пред њим, појавише се два непријатељска војника, не знајући где су. Још пре но што се освестише, Исаковичеве слуге изудараше их пушкама и ножевима, тако брзо да једва закркљаше.

Војници који су дотрчавали до њега, нашавши га најпосле, сагнути, згурени у пуцњави, јављаху му ко све погиба. Од дима, једва је могао у дну улице, међу кућама, да разликује војнике који се пушкараху плотунима, на одстојању од свега неколико десетина корака. Видевши да се за њим опет појављују, батргајући се, по бомбама разлупаној калдрми, велика путничка кола барона Беренклау, Исакович нареди војницима да пуцају у високе прозоре, а код нижих, у куће. Затим одбацивши и клобук, пуздајући своје псе, испаде на средину улице, са голом сабљом у руци, трчећи од војника до војника, који пођоше, чим га познадоше, на јуриш.

Приметивши редове својих војника, што су обвијени димом обарали плотуне, вичући сами себи: »дешарж, први, фтори, први,

фтори...« он их подиже са калдрме и трже за собом, урлајући од миља групама ветерана, којима су млађи пунили пушке: »Серби! – за графа Валиса! Серби! – за графа Валиса!...« млатаралући при том сабљом, осврћући се, пазећи да га, ако га непријатељски војници погоде, не погоде бар у леђа.

Тако је изгинуо те вечери, до мрака, Славонско-подунавски полк, по брдовитим улицама Цаберна, потиснув непријатеља у заседе Тренкове, који га онда смрви.

Шест дана становао је после барон Беренклау у најбољој кући, на тргу вароши, спавајући опет у свиленој, дугој кошуљи, на постељи, док је испод града, по јарковима, Подунавски полк сахрањивао два дана своје мртве, међу којима беше и више официра.

То узеше Цаберна разби капију Елзаса, али остаде последња битка пука на том походу. После шест дана Карло Лотариншки крете у масама на Рајну, прешавши је по запаљеним мостовима, код села Дајнхајма.

Полк Исаковичев при преласку први, био је сад последњи који претрча преко запаљених балвана.

За њим, на другој страни Рајне, остаде само прах и дим што тако брзо ишчезне.

Оно што је после дошло било је сасвим чемерно.

Глад и жеђ и ход, непрекидни ход, кроз Баварску, непријатељску, опљачкану, празну, све до Чешке.

Јесен беше раније дошла него иначе и време је било кишовито. Исакович спаваше под колима, дотучен болешћу, бригама и мукама. О брату и жени све дотле не доби вести уопште, тако да их беше скоро заборавио.

У пуку се прочу да ће зимовати у Оберпфалцу, а да се њини остали пукови туку против Прајса. Говорило се и о том да ће их послати кућама и да ће их разделити међу осталим, ћесарским пуковима. Да Исаковичу сасвим зацрни, доделише му тих дана у пук и два немачка официра. Кроз две недеље, потом, оковаше капетана Писчевича и одведоше га да му суде, као бајаги због спремања побуне. Карло Лотариншки био је отпутовао у Беч и врховну команду преузе Баћањи.

Улогоривши се после код вароши Шердинга, крај реке Ина, Подунавски полк нестане у јесењим маглама и кишама Исакович је спавао. По цео дан спавао, под колима.

Једног дана чу да га у вароши траже и да се један трговац распитује за њега, који му доноси вест од брата, преко једног бечког трговца, Димитрија Копше.

Исакович зато сиђе предвечер на реку, очекујући код скеле да му се, са друге стране, јави човек по кога беше послао војника. Пошто је био ветровит и хладан дан, седећи на једној старој, насуканој скели, под стрмом обалом, међу мрачним, великим жбуњем, он је у тами једва могао да распозна чамац и људе, кад се отиснуше са супротне обале.

Мрак је падао у мутлаг пред њим, и, пошто је киша сипала са целог видика, он једва дочека да може да устане и приђе ближе води што је текла пред старим балванима, на којима је седео. Приметивши чун што му се ближио, нестрпљиво викну свог војника, кога беше послао у варош, па затим немачки, и трговца.

Човек један, заогрнут војничким огртачем, диже се тад у чуну, довикујући му по води да му доноси вести од брата и, пошто Исакович сиђе сасвим у блато, да му доноси вести о жени. Исакович виде како се чун, велики и црн, приближава, како га заобрћу веслима да би узео ток воде, сасвим мрачне, до некога дрвећа, где је светлуцала варош. Нечујан, после последњих удараца веслом, чун се приближи обали и он га дохвати, привлачећи га рукама. Неки крупан човек тад, кога његов војник задржа да не падне, рече му да се зове Ахим Ригел, да је трговац у Шердингу, да је пре три недеље био у Бечу, где га је његов познаник Димитрије Копша, трговац, молио да преко својих пријатеља потражи Вука Исаковича у Енгелштату, у војсци, јер се ни на каква писма не јавља, па да му каже да су му деца здрава, као и брат, а да му је жена, госпожа Дафина, умрла.

VIII

СНУЖДИВШИ СЕ, НАД ПРАЗНИНОМ ПОРОЂАЈА, ОНА УВИДЕ ДА
ЈОЈ ДУШИ, НИ У ДЕЦИ, НЕЋЕ ОСТАТИ ТРАГА И УМРЕ, ЖЕЛЕЋИ
ШТО НЕ МОЖЕ ДА ЗАСИТИ БАР ТЕЛО, РАЗДРАГАНА
УЖИВАЊИМА

Дан када је госпожи Дафини дошао суђени час, био је топал, летњи дан, крајем августа, после тронедељне суше.

Крварење њене утробе, што беше престало неко време, што га можда турски хећим, својим купкама, или лекар из Осечког града, својим гвозденим цевима, беху залечили, почело је изнова.

Из крви њене, затим, поче да се шири неки страشان задах, тако да су све бабе из куће окупљале се око ње, крстећи се и бајући јој.

Последњу ноћ, пред смрт, провела је у грозници, молећи непрестано девера да се одвезе патријарху, и да измоли дозволу да је може пренети у манастир. Надала се, још увек, да ће се тамо исцелити. Смирила се тек у зору, кад чу како ведрима заплускују интов Аранђела Исаковича и изводе његове коње. Девер јој је збиља одлазио. Он се био решио, најпослед, после толиких недеља оклевања, да иде патријарху и да уопште говори са поповима о светој тајни венчања, о браку који је, некад, за свога брата склопио, а сад, баш он, разорио.

Последњу зору у свом животу, дакле, госпожа Дафина нити виде, нити чу.

Измучена грозницом, заспа испружена и непомична, од изнемоглости, као мртва, са очима својим упалим, са кожом испод које се видела свака кост и свака жила и жилица.

Попрскана, као јутарњом росом, хладним знојем што јој се беше слио на очне капке, у крупним капљицама, она се није више мицала, ни будила, додирујући својим помодрелим уснама и ноздрвама светлост дана, исто тако неосетљиво и нечујно, као и бела пећ, крај њене постеље, као и њена столица, са јастуцима, код решетке прозора, као и врата, што беху, у. полумраку, уоквирена танким оквиром светлости која је продирала и кроз пукотине.

Лежећи у заносу, не виде више промену боја по стварима, и све јасније сенке гвоздене решетке прозора, иза завеса, које беше навикла да гледа, иначе, сваког јутра. Ни лет крупних мува по закреченој таваници, праћен тихим зујањем, појачаним при крају, кад се свршава, који је гледала и слушала у болести, чим би се пробудила. Није чула ни шум реке што је отицала, под том кућом, свом мирисном од брашна, шум који је у почетку узнемиравао, а доцније успављивао, као и шум воденица, напољу, на реци, што га је чула врло слабо, издалека, али ипак непрекидно чула.

Сјај Сунца не виде како се разлива са брда, у врбаке и поплављене шипраге и баруштине, над којима су летеле роде и вивци, које беше навикла да посматра, седећи код прозора, као и мирна стада на обали, која су се огледала, главачке, у води. Није се будила ни кад неста с неба и сребрни део Месеца, који је, последњих дана, седећи, ужаснута својим стањем, од ране зоре код прозора, нарочито радо затицала у плаветнилу. Без ње се виде и један врло далеки ред дрвета, на брду, што је постајао видан тек када би сјај залио све равни, а што је већ скоро два месеца добро знала и запажала, очекујући сваки дан тај час, јер би онда престало смрадно испаравање баре и блата, испод њеног прозора, а Сунце би је, заваљену и укочену, обасјало с ногу до паса, тако пријатно, да јој се чињаше да ће оздравити.

Није се будила ни кад се пробуди сва кућа око ње, својим лађама, лађарима, овчарима, и свињарима, шкрипом ђерма и риком око валова, као ни тада кад јој слушкиње завириваху кроз тихо одшкринута врата и, видевши је да спава, на прстима прилажаху њеном сандуку са новим хаљинама, које је последњих дана удешавала и шила.

У несвести, са дрхћућим уснама, цвокоћући зубима, на којима се беше нахватала пена, није се више дотицала ни оних грозничавих, замишљених слика које су јој, као и те стварне, биле сваке зоре пред очима.

Бара и баровитог блаишта, по коме јој се приближавао муж, са страшним ранама на телу, отвореним, распореним трбухом, истеклим очима, разбијеним теменом, ширећи руке да је дохвати и задави, мада је она нестајала из његових руку, као сен. Војничке поворке која је корачала око ње, све брже, у којој је, по десет пута, угледала и свог мужа, страховитог, главатог и крвавог. Далеких градова, по чијим је стрмим улицама, сва задихана, трчала са мужем,

док су на њих, а нарочито на њу, сви пуцали; не само неки војници, већ и оружје што је лебдело у зраку и висило са дрвећа. Девера свог, Аранђела, кога је у болести често и радо сањала како је љуби под пазухом и како је голица.

Падајући из несвести у несвест, прекидала је то јутро сваки додир и са небом и са земљом. Лежала је непомично, тамна као лешина, ознојена, у постељи.

Па ипак се, пред подне, опет поврати. Прогледа уморно, својим великим очима; виде таваницу над главом и закречену, дебелу греду, у којој су била дубоко урезана четири слова Христа. Освестив се, она за тренут познаде своју избу, која беше сва застрта чаршавима натопљеним сирћетом, и две бабе, које су непрестано обилазиле око ње, брисући јој уста и очи, успијајући се и крстећи се. Пренеражена, схвати да је на самрти.

Тада хтеде да скочи од ужаса и да врисне, трзајући се у постељи и тресући главом по јастуцима, док је бабе не прихватише. Њен крик се једва чу до дворишта, мада се њој чињаше да виче тако гласно да ће је чути и на другој обали реке, а њено трзање руку једва је мало придиже. Та слабост, тако изненадна, према којој се јучерашња њена снага чинила невероватна, преплашила је толико да сулудо поче плакати. На то се по целој кући разлеже плач и врисак жена. Подигнута на јастуке, мрмљајући избезумљено, она је покушавала да рукама дохвати нешто, док су јој брисали зној и косу са лица и смирила се тек кад јој доведоше децу.

Уздигнутом главом, широм отвореним очима, дишући брзо, она је прелетела погледом, непрестано, од зида, до зида.

Била је потпуно при свести, али заборављајући сваки час где се налази. Тако је, склапајући очи да их опет отвори, губећи слух да после опет чује и најтишу реч, муцајући да после опет проговори тихо, али сасвим разговетно, почела да се мучи и мучила се до ноћи.

Бесмисленим очајањем зажелела је да види, још једном, мужа, мада је знала, у потпуној свести, да је Вук Исакович отишао и куд је отишао. Страхујући годинама за његов живот и бојећи се да га не убију, она се, грозећи се тога, била навикла да мисли како ће он умрети, или како ће га једнога дана вратити кући крвавог, тим пре што је и он увек то говорио. Сад јој се чињаше несхватљиво да она умире пре њега, а још више да он није ту. Чинило јој се да би сама његова присутност била довољна да њену смрт можда и откло-

ни, а свакако да је олакша, тако да би јој се чинило као сан који наилази. Ни на крај памети јој не беше да то можда не би могло бити, зато што му је она била неверна. Напротив, мишљаше да би му и то причала, као и све друге своје патње, за време његовог одсуства. Главно би било да је он ту, крај ње, а она је била уверена да би дошао, кад би знао да она умире.

Четири пута јој се, то после подне, чинило да јој муж улази и четири пута питала је за њега и говорила о њему, као присутном, тако да се бабама, а особито матором Ананију, причини као да је враг ушао у кућу.

У тој својој жудњи за мужем, не само да није била истрајна и искључива, целог тог грозног дана, већ је, напротив, исто тако жељно, ишчекивала и свог девера, Аранђела, и питала за њега, послушкјући не би ли чула његов ход, или глас. За време болести, кад јој је било добро, она не само да није налазила више да је жут и одвратан, већ јој се, све више, чинио цео од ћилибара, особито кад би јој својим немирним рукама грлио колена.

Бивши јој се њен живот, са мужем, враћао у памети, тог последњег дана, као сасвим замагљен, и она га уопште више није, као пре, целог премишљала. Са девером, напротив, који јој се после оне ноћи кад му паде шака, није учинио мио, него тек доцније, чинио јој се живот, будући живот, диван. Диван, јер би тек сада знала да живи, онако како, пре, није ни слутила да се може живети.

Нерешљива, у својим мислима, о свему томе, она је приметила да би тако нерешљива била и у ситнијим жељама својим. Осетила је само да су оне женетине: једна Туркиња и две сестре, Румунке, које пре није марила, а које су јој долазиле у кућу скоро сваки дан, да јој причају своја чуда која су чиниле са мушкарцима, имале право, јер су бар знале зашто су живеле. Она им је завидела на развратном животу и прекомерним насладама, и у својим грозничавим мислима замишљала сцене њиног бурног живота. Онако како их је себи, по њиховом причању, представљала. Под утицајем успомена на љубавни начин и на уживања свога девера, она хтеде да и последњег дана свога живота увери себе да је пошла према једном, језовито пријатном животу, који је чека уз Аранђела Исаковича. Уопште према једном животу, према коме је онај њен бивши живот био не само злехудан, већ и узалудан, страшно узалудан, са детињством код очуха, са девојаштвом код тетке, са удадбом, порођајима и пролазношћу, што је, у немаштини и сељакању, била тако једнолика и тупа.

Дишући брзо и тешко, подигнута на јастуке, она је појурила још једном, у мислима, по празнини свог женског живота, што је, као и те греде набијене земљом, као и то жито на тавану, под којим се појавила таваница, као и њене хаљине што су биле разбацане по сандуку, био сав раздељен ћудима и пожудама њеног мужа и девера, међ којима се она нашла, као луда.

Са ужасом у укоченом погледу, заиска да јој се принесе огледало, оно исто огледало, оковано у оквир од гвозденог цвећа, које су јој бабе, мало пре, гурале под нос, да виде да ли још дише. Видевши своје упале очи, страховито чело и сасушен врат, мада лежаше непомично, наслути и сву ругобу покривених својих удова и опет поче да плаче. Док су та два мушкарца остајала да живе и да се веселе, оматорели, са својим утробама, у којима нема болести као што је њена, ни крварења, она је осећала да ће бити бачена из куће, као крпа. Спазивши под једним разастртим чаршавом своје девојчице, она је, погледом у ком је било више гнушања него жалости, окренула главу од оне мање, све краставе, и задржала поглед на старијој, која, држећи за руку једну слушкињу, једнако нешто распитиваше. И у том детету, виде да ће остати само као неизвесна успомена, неодређеног лика, којег ће јој се кћи једва сећати. Размишљајући, пре, како би било да се преуда за богатога Аранђела, нарочито ако јој муж погине, она је као заборављала да има деце, јер су јој та деца била тако досадна. Нити је могла да се за њих брине, нити су је о томе питали. Знајући већ да ће умрети, она их је остављала са осећајем немоћи да их задржи крај себе, као и све друго што су јој, на једно кратко време, давали, као да је њено, а после јој опет узимали. Са њеног тела одлазило је то све, али без добра за њу, без захвалности, без будућности. Она је остајала са својом грозном, празном утробом, из које се ширио тежак задах, док се она превијала у боловима и мукама.

Предвече, госпожа Дафина долазила је к себи, у грозници, још само на махове.

Видела је тада, као сенке, непознате прилике како прилазе њеној постељи, осветљене кандилом, јер пола сребробогатога Земунна беше нагрнуло да је гледа.

Око пет сати, отприлике, пробудила се и сетила коња које јој Аранђел беше даровао, па је slabим гласом наредила да им се однесе шећер. У исти мах говорила је о деверу врло похвално, истичући да ће се са њим преселити у Будим.

Мало доцније, она опет погледа својим великим модрим очима, боје зимског неба, мирно и чисто. Била је при потпуној свести. Запита за мужа и одмах затим сети се, хотимице, прве године свога брака. Учини јој се опет да је само оно лето било истинско, са својим травама и лишћем, ситним бубама и мравима, ноћу сребрним шумама. Размишљајући о својим првим данима са Вуком Исаковићем, његов брат, са својим љубакањем, сада, дође јој просто смешан, толико јој се онај први и оно прво време њеног брака учинише дивним. Као да виде себе, још једном, у својим плавим, жутим, зеленим, дречећим свилама које је волела, са својим снажним, красним ногама и правим раменима и очи јој поплавише од жалости, за собом. Била је и тад још жељна љубави.

Није ни приметила да напољу залази Сунце, ни врућину око куће, ни прашину, није више знала ни где су напољу брда, врбаци, острва и није више чула шум воде, као ни попа на дну избе, који је, непрекидно, мрмљао грчке молитве.

Око седам сати заиска да одгрну завесе и да пуне унутра ваздух летњег вечера, у ком се стишаваше напољу све, и лађе, и стада, и дуги редови товара, што су пристизали и звецкали својим звонцадима. Почетак те вечери видеља је већ у некој магли, са високог, знојем натопљеног узглавља, обронке брда, безмерну ширину и воде блаштишта усахнулог, од којих се, у прозору, видео само један део, са бедемима града. У мукама, скупивши последњу снагу, заиска да је оперу и умију, и, на запрепашћење уплаканих слушкиња, поче да намешта косу и нареди да јој удесе и офарбају нокте. Покривена свиленом марамом, коју изабра оклевајући, она даде кесу дуката, коју је чувала под јастуком, матором слуги свога девера, па се затим загледа у врата као да је чекала да неко уђе.

Лежала је после, умивена и очешљана, мирна, издишући, са очима широм отвореним, тако да нису смели да јој приђу, не знајући да ли је још жива, или је мртва.

Док му је снаха умирала, Аранђел Исаковић труцкао се путем, у свом интову, уверен да ће она и умрети.

Лекари му беху већ давно рекли да немају наде, јер су обоје били уверени да је она сама покушала да се отресе бременитости и да је зато нешто попила. Предвиђајући њену смрт, обојица га увераваха да јој је крај близу, јер Турчин мишљаше да јој утроба трули и

зато крвави, а онај други, да јој утроба крвави па зато нешто унутра трули. Били су убеђени да ће му снаха умрети.

Аранђел Исакович био је уверен, и у то, да о разводу брака не може бити ни речи и да нема тога попа, ни патријарха, који ће је узети од његовог брата да је преда њему. Ипак је сваки дан обећавао својој снахи да ће ићи патријарху.

Од оног дана кад је затекао снаху повређену, Аранђел Исакович беше као избезумљен. Стао је и није одлазио никуда. Првих дана стизао је још до Осека и, Ковина, својим лађама и својим целепима, журећи, пловећи и ноћу, ћутљив, говорећи једва коју реч, али га на горњем Дунаву, у Бечу и Будиму, где је имао великих наслага израђених кожа и опрема за коње, узалуд очекиваху то лето, до у позну јесен. Кроз недељу две дана није више стизао ни до Осека, ни до Петроварадина, па није више прелазио ни Турцима. Зелен од беса због губитака, ходао је нечујно по избама своје велике куће на води, загледајући снаху док је спавала и љубећи је чим би јој било, дан два, мало боље. Гадећи се оног што јој се беше десило, он би, можда једини, видео на њој јасне трагове њене ванредне лепоте која се на пречац губила. Прикупљајући лађе око своје куће и својих обора, у блату, он поче извлачити и свој новац из Турске и Влашке, шаљући га на Север. Није хтео, као пре, да је оставља, није хтео ни да залази више на Југ, по стоку, него је решио да тргује искључиво сребром, али исто тако лудо, храбро, неизвесно и пљачкашки, као што је трговао и стоком и храном. Ипак је највећи део дана проводио крај ње, немоћан да јој пребаци колико му штете наноси у трговини, али дајући јој то на знање сваки пут, околишним путем, истичући своју велику љубав према њој, као да је зато требала да му буде захвална.

Седећи на њеној постељи, у свом плавом кафтану, утегнут свиленим, шареним појасом, он јој је својим жути рукама стискао рамена, која више нису била ни онако чврста, ни онако лепа, умиљавајући се, својим жућкастим очима и пљоснатим носем, голицајући је својом ретком брадицом, гуркајући је главом у груди, као неки питоми јарац.

Осетив да она, на све то, прилично хладно ћути и да њега сматра за узрок своје несреће и болести, он би затим, обично, почео нашироко да је подсећа на ону њину страшну, разблудну ноћ, када је више силом, него милом, задоби. Устима која му беху мирисна од скупоцепог дувана, и слатка, од турских слаткиша, он би је тад

сећао њиних љубавних сцена, понављајући своје похвале њеним ванредним покретима, лепоти њених удова, начину њеног давања, описујући све до ситница, упаљеним погледом и пригушеним шапатом, љубећи је на крају свега тога, као луд.

Госпожа Дафина, која такве ствари од свога мужа никад не беше чула, јер је Вук Исакович ћутао, не само после састанка са њом, већ и за време љубавних потхвата, није марила то тепање, ту благоглагољивост свога девера, после љубави, јер јој беше отужна. Окренувши главу у страну, згрчена од болова, трпела је међутим његове плахе пољупце, једним нејасним осмехом, као и оне кобне ноћи, не одавши се да ли јој то, збиља, чини задовољство.

Аранђел Исакович, који се у почетку њене болести беше згадио толико, да је неко време бежао од куће, попустио је после, преплашен и пренеражен, па је постао током њене болести пазљив, јер је имао при томе својих рачуна. У данима кад се њено стање побољшавало, он јој прилажаше чешће, љубећи је. Кад јој беше сасвим позлило, не само да опет не побеже, већ коначно застаде крај њене болесничке постеље. Сатима је тада држаше у наручју, као у неком пријатном заносу.

Не беше више снажна, али јој колена никако није могао да заборави. Не беше више ни страсна, али јој глас још увек беше мио и, од њеног загрљаја, њега је још увек подилазила језа пожуде. Не само да више није мислио да узме другу, већ јој је једнако понављао, каква је била оне ноћи и како је она, само она, друкчија него све друге жене, у сваком погледу. Тврдоглаво, као омађијан, он јој је једнако описивао њене телесне чари, којих више није било, тако да је плакала.

То што беше болесна, не само да га доцније није одбијало, већ га је још више привукло. Уздржљивост се његова претвори у неко очекивање, необично и ванредно, за њега. Пошто је кроз пакао под собом пропустио толико жена, са овом му се учини као да ће на небо. Загледан у њене очи, почео је чак да мирно мисли и о томе да она може умрети. Тим више што му се доживотна веза са њом и сад још чинила права лудост.

Навикнут на разврат, при свом трговању и сељакању, Аранђел Исакович заволе своју снаху пред њену смрт, једним чистим и оштрим осећајем од којег се отимао и о коме дотле није имао ни појма. Препирући се и сам са собом, осети да се у њему збива нешто што пре није знао да се може збити. Тресући се и одскачући, у

свом интову, којим је бесомучно јурио, преким путевима, према Фрушкој Гори, он је стајао у колима као страшило, између гајева, жбуња и покошених ливада, довикујући слугама. Раздражен, готов на сва изненађења, на пљачку и ценкање, као у својим трговачким пословима, хтео је да од попова искамци што буде могуће, не тражећи баш развод брака. Зашто је хтео сад да све призна туђим људима, зашто је очекивао да ће му ти попови моћи нешто помоћи, кад је, пре, био уверен да је исповедати се бесмислено и лудо, ни сам није знао. Јасно му беше само да јој треба учинити све што тражи, да јој треба дати све што иште. Ма после и бежао од ње, он је био готов да је разведе од брата и да је прими са децом. Мада је наслутио да је она жељна његових талира, он је био решио да је пусти и у своје богатство, поклањајући јој лађе, оборе и куће. Као неку драгану, хтео је, пре свега, да је добро плати, тим пре што је ускоро и тако могла умрети. Уосталом, при самој помисли да је одбије, она се дизала пред њим, страшна као нека вештица, претећи, тако да му је живот постајао мрзак, чим би се сетио да она може почети и кукати и прекоревати.

Да све то уопште није предвидео, а да све остало беше предвидео, било му је најстрашније. Гризло га је што је све своје послове удешавао, а овај није могао да удеси. Цело пролеће имао је луде среће у продаји стоке, и беше опљачкао пола Влашке, па је, по одласку братовљевом, очекивао да ће са својом снахом доживети неизмерну срећу, без икаквих брига. Сласти, разблуде, прикривено, ником знано, у оној својој великој кући на води, наградивши је после богато, задржавши је у кући, док му се брат не врати, па и онда ако се више не врати. Оно што је Аранђел Исакович, најпосле, после толиких жена, већ једном желео, било је уживање без тих женских обешечакула, куповања накита, поклона, сукања, дуката, без тог вечитог тужакања, мољакања, плача и јадања, без брига и мука са њима. Хтео је да поживи, као под неком зеленом, бескрајном водом, у којој би ублажена била светлост дана, у којој би му тело кретало се као у сну, по којој би могао да се испружи, да га вода носи, носи, као његове лађе, кад нема ветра, лако и нечујно. Место тога, почео је да се дави са коњима у блату и да гута песак, копрцајући се, у муљу, који никако није могао да избрише из сећања. Био је жељан своје снахе, невиђене лепоте и снаге њених удова ради, не очекујући у том греху, који ће остати скривен од света, никакве бриге, ни непријатности, каквих је имао код других жена. И да место

чистих небеса и сласти телесних, као неки паша око свога врта и шедрвана, наиђе на куд и камо страшнију патњу, него што је икад могао очекивати, то га је највише потресло, раздражило, скрхало, а, после, до дна душе ражалостило.

Тврдоглаво, пожутео и позеленео од беса и очајања, хтео је да се нада и онда када је већ и сам видео да је све свршено. Не мислећи на брата, ни за час, не очекујући га, не бојећи га се, не марећи уопште за њега, без икакве гриже савести, он постаде ипак погружен од несреће која му се на врат беше срушила. За своје безбројне жене, при свом сељакању, није запиткивао, нити је марио за њих после растанка. Није му ни на памет падало да би се којој требало вратити. Да му се снаха унесрећила, да му је поружнела, и то тек што је беше добио, то му никако није ишло у главу. Немогуће му се чинило да она, онолико лепа, не буде красна, са својим грудима, плећима, куковима, коленима, бар дотле док се он сав не растопи од миља, док је се не засити од уживања. Немогуће му се чинило да се њена лепота, онолика лепота тела, неће вратити. Бежећи од куће, кад је јаукала, доводећи лекара, он је није напуштао данима, седећи са њом задивљен, чим би се опорављала, светлог чела, болно насмешних уста, и одмах, опет лепих, белих чланака. Спаса јој мора да има негде, као и њему, мишљаше, а да то дивно безбрижно време, што је хтео да проживи са својом снахом, прође, као и са другим женама, у незгодама и досадама, па чак и у патњама и ужасима, то никако није хтео да помисли. Веровао је да ће, овога пута, доживети нешто што оне друге нису могле да му даду и веровао је да мора постојати у његовом животу неко доба у ком ће му бити пријатно и добро, лако, као на небесима, као што је његов брат Вук веровао да мора негде бити нека добра и красна земља, куда сви треба да се иселе.

Кад је видео да она збиља умире, Аранђел Исакович беше тако збуњен, да је био неизвеснији у својим мислима и жељама и од ње и од брата који се потуцао по ратишту. Гушећи у себи осећај нестрпљења, Аранђел Исакович сматрао је да ће њеном смрћу бити свима патњама крај. Грех његов остаће тајна, нико је више неће имати, а та његова једина, права љубав у животу, свршиће се у некој светлости, без које би, то је осећао, постала неиздржљива, мрачна патња и казна. Њена смрт чињаше му се каткад потребна, на крају бурних покрета њеног разголићеног, ванредног и страсног тела. Одмах затим трзао се у мислима, мислећи да нема чега да се боји,

ни ако остане жива, и њена смрт му тада, на крају тог, тако дугог, чекања да је добије, изгледаше толико грозна, да је мислио да ће онда и он пропасти, одлетети јауком некуд главачке, у воду, раздражен, очајан, осрамоћен, преварен, не могући да остане без ње, у тој кући, са том децом, очекујући брата. Мишљаше да би, после њене смрти, могао да остане на свету само онда ако више не би морао да се креће, ако би могао да остане сасвим сам и да ћути, ако би се скаменио.

У Карловце је пошао тек да би се смирили у кући и да би јој учинио по вољи и довео попа.

Јурећи преко њива, баруштина и прокрчених шума, он је знао да се вози узалуд, али је ипак хитао. Тополе, јабланове и багрење ударао је по жилама својим колима, а грање му је то враћало, качећи се за кола и ударајући га по глави.

Из великих хладовина, спуштао се у осунчане равни, много неосетљивији за све те промене од брата, а псе који су уморни јурили за колима, истерујући из траве шеве, ниједанпут није погледао. Подвикујући слугама, које су морале да седе високо и право, у опасности, сваки час, да падну међу коње, и нису смеле да се осврну, није видео ни пашњаке, ни нова насеља, већ је јурио право, стојећи, стиснутих зуба, загледан у себе, у свој живот и своју кућу у којој му је снаха умирала.

Тек када су кола пошла лагано узбрдо, према ђумруку карловачком, Арандел Исакович паде уназад уморан и склопи очи, изнемогао, опаљен жегом, осећајући пријатно да пролази кроз сенке растових шумарака, затим крај мирисних винограда, преко потока што жуборе, дуж воћњака и шљивака, са којих су шљиве, од треска његовог интова, падале за њим, по земљи.

Већ код првих кућа Карловаца, док су се пела узбрдицом, западајући точковима у рупе излокане од давних киша, накривљена тако јако да се чињаше као да ће сваки час изврнути се низбрдо, кола Аранђела Исаковича изазвала су велико комешање и грају по кућама и оборима, а нарочито по земуницама нових насељеника. Они беху дошли из Србије за патријархом, тек пре седам година. Оца Аранђеловог, Лазара Исаковича, добро су знали, терајући му стада и продавајући му говеда, свуд трагом аустријске војске што је надирала за Турцима.

Још издалека, својом свежом фарбом и звонцадима, интов Аранђела Исаковича скупљао је, љуљајући се испод и изнад околних

брдашца, све живо. Све му је трчало у сусрет, очекујући га да приђе ближе, као лађа. Слуге које су јахале пред њим, и слуге које су седеле на интову искривљене, покушавајући да седе непомично и право, пуцале су бичевима и викале на сав тај свет што се стрчао око кола, заостајући за часак кад би Аранђел Исакович бацио, у траву и трње за собом, или у вис, међу гране, прегршт новца, раздраживши тим покретом руке, сваки пут, своје псе, тако да су нападали на људе.

Заваљен на јастуцима у колима, замишљен, он уосталом и није гледао тај свет, већ говеда и оборе, и кровове земунца, једва два три педља над земљом. У себи, продавао је све то и куповао, мрмљајући.

При стрмим прелазима преко јаркова видео је само напрегну-те сапи и трбухе коња, по којима беху од напора искочиле жиле, да се затим, опет загледа, као из неког сна, у своје слуге, које су равномерно скакале са кола, сад десно, сад лево, да подмећу цепанице под точкове, те да их закаче.

Силазећи ка зиданим кућама вароши, Аранђел Исакович вукао је за својим великим колима читаву поворку радозналост света, коју није било могуће отерати. Навикао да се око њега купи свет, па да моли и просјачи, он је и сад пуштао да му прилазе руци, па је мирно трпео и оне који су трчали уз кола, па чак и оне који су га хватали за рукав, плачући. Заставши код једне чесме, оставио је своја кола под неким шљивама, пошав низбрдо, праћен гомилом радозналих кроз прекопане винограде и трновито жбуње, до куће у којој се беше сместио, то лето, митрополит.

Појавивши се пред капијом, у свом чудном оделу, накинђурен и намирисан, бројећи своје бројанице, док се око њега тискала и гурала сиротиња, Аранђел Исакович осети и сам да тако шарен, опкољен псима, збиља не изгледа као хаџија и виде како га и са околних, малих и тамних прозорчића кућа посматрају.

Пошто је одстојао неко време пред огромном капијом, на којој беху изрезана два крста, и нагледао се околних кућа и кровова, био је пуштен унутра, али само са једним слугом.

Под тешким сводом здања, по ком су биле извешане иконе, Аранђел Исакович, у мраку и хладу, после врућине и сјаја спољашњег, погну главу и каза калуђерима ко је.

Корачајући несигурно, по даскама положеним по земљи, приђе једној узиданој клупи и седе, видевши како га збуњено посматра-

ју, место да га одведу патријарху. Кућа у коју беше ушао била је неко старо здање, зазидано са свих страна, са двориштем и шталама, пред којима беше насута нека земља, из које беше никла бујна трава. Над том хумком, било се наднело неколико плодних јабука, чије су гране повиле се до земље, пуне сазрелог воћа.

Уоколо, горе, виде дрвене тремове, по којима су промицали калуђери, као црне сенке, под великим кандилима, а на дну дворишта, иза дрвећа, звоник од балвана, на коме се, у висини, беше населило неколико врана. За звоником висило је чудно, дуго уже, пало по земљи као клупче неке беле и дебеле змије. У дворишту је била потпуна тишина. Међу високим зидовима видела се узана и плава површина неба, непроменљива и чиста.

Аранђел Исакович беше погнуо плећа, још више, од умора, после дуге војње, и осетио да, у ствари, од овог његовог сусрета са патријархом зависи њен живот, или спокојно умирање.

Зидови око њега и тремови беху толико мирни, калуђери му прилажаху тако тромо и тихо, да му се у први мах учини да је бесмислено ту, уопште, говорити, и да ће се решити све само од себе.

Кад му се калуђери вратише и кад му рекоше да га патријарху не могу водити, јер је у кући пуно гостију, пошто је тога дана стигла, у посету, сестра патријархова, госпожа полковника Рашковича, са својим ћеркама, Аранђел Исакович се увређено диже са клупе и, мада је био само средње висине и врло лак, дође некако виши и охолији, својим жутим, тамним, испијеним лицем. Један од калуђера тад, оборивши очи, додаде да је уосталом митрополиту већ више дана зло на очима, тако да лежи у мрачној ћелији прострт, покривених очних капака, па се моли Богу, те ни с ким и не говори.

Аранђел Исакович разгрну своје одело и испрси се, под својим жутим и шареним свилама, и напе се, опасан скупоценим накитом. Тихим гласом и љубазном, лажном скромношћу, понови ко је, споменув свога брата Вука, рекавши да хоће да говори лично патријарху, с ким је имао част прошле зиме, два пута, дуже да разговара.

Чувши име његовог брата Вука, калуђери као да се развеселише. Ударише у похвале и благосиљање војене храбрости онога, његове привржености православљу и дарежљивости према њима. У њиховим узвицима, Вук Исакович се чињаше као неки хришћански светитељ, што јаши на коњу, у одбрану несрећних калуђера и свих избеглица из кржаве Србије, који ће им још много добра чинити, кад се врати са војне.

Аранђел Исакович седео је, кад их опет отпосла, са својим слугом, који стајаше скоро непомичан, у дну капије. »Да ме не држе за блудника«, помисли – »да нису дочули што«, мишљаше – загледан тупо у дрвени звоник и воћке у дворишту. Кајао се што је дошао, видећ да не могу да му помогну и да они, свакако, знају његов живот, који је проводио на лађама и по туђини. Чинило му се да га, мада је и он био дарезљив према цркви, презиру. Учини му се да, при једном прозору на спрату, виде лице митрополитово, са до грла и ушију зараслом брадом, малим брцима и лукавим очима. Примети да га и са других прозора посматрају и пазе. Тада, у свом гневу и стиду, прекрсти ноге на каменој клупи, пропуши и седе као Турчин.

Калуђери му дођоше и по други пут, јављајући му да патријарх не може да га пусти к себи, али да ће се болесној госпожи Дафини послати нарочити калуђер. Иначе му саветује да иде епископу Ненадовичу, кога и онако познаје, па да с њим разговара о тој његовој важној ствари, о којој хоће да говори.

Изгубивши стрпљење тад, Аранђел Исакович поче да их кори, већ потпуно прибран, киселим и горким подсмехом. Изненада, пребацивао им је да су гори од тих војника што просипају крв и живе као Цигани, које где. Пребацивао им је да су криви што се свет сељака и што они, трговци и занатлије, никако не могу да се скрасе. Што се тиче његовога брата Вука, кога толико хвале, тај је тек прави Циганин, што своје обешенаклуке и лењовања забашурује вечитим понављањем обећања да ће ићи у Русију, где ће све бити боље. Ударивши затим на патријарха, рече запрепашћеним калуђерима много што шта, што није требао да каже. Начинио је пустом џимријом бившег пећског архиепископа и славеносербског патријарха Угарске, Србије, Бугарске, Босне, Грчке, Далмације, Хорватске, Славоније, и целог Илирика, који ће још требати његове паре. Што се пак тиче тих пара, он их одмах и показа, изручивши у своје крило две кесе дуката. И не само да им те дукате показа, већ их поче и пребројавати, надовезујући да је толико и толико хтео даровати за зидање патријархове цркве, толико и толико за звона, толико и толико за слику блаженопочившег Цара Уроша Нејаког, толико и толико за оправку манастира и, најпосле, толико и толико за патријархове монахе. При том је дубоко уздисао, док су они мирисали босиљак, све чешће.

Онако узгред, рече им тада да најпосле ни он, Аранђел Исакович, иако је само трговац, није мање заслужан од свога брата Вука,

иако се онај прочуо по саборима, тим пре што онај само булазни и прича и обећава а он ваистину тргује, продаје и купује, а што купи, то уме и да сачува. Ако се преваре у његовом брату Вуку, који би да их све најрадије опет потера по равнима, брдима, баруштинама и шумама све до те непознате Русије, до које се скапава док се стигне, видеће ко је он, Аранђел Исакович, коме је тумарања већ доста и који ће остати ту, где су се, најпоследње, населили. И не само остати, већ све и покуповати, да и црквама од свега тога да, као што даје и другима, занатлијама и лађарима, много више него његов брат. Увређен, осетивши се задржан ту под капијом, стојећи као поливен, са прозора, чабром хладне воде, Аранђел Исакович ширио је трговацки своје широке руке, уздизао главу и окретао се једнако да пође, међу калуђерима који су били збуњени и нерешљиви, не знајући шта да чине, јер нису разумели што је толико гневан, ни што им то говори. Зна он, уосталом, рекао је још, да је неко

причао којешта о томе што његова снаха живи у његовој кући, у Земуну. Истина је међутим то да је његов брат на војни, и да је неко рнором примити нејаку дечицу, а истина је и то да она лежи на самрти и да он о том хоће да говори са патријархом, јер ту има нешто и патријарх да каже.

Не дајући калуђерима да дођу до речи, мада се од њих један понуди да још једном иде горе и да јави његову жељу, Аранђел Исакович, сасвим разуздан, пискавим гласом, поче пред полазак да хвали себе. Ако је он трговац, бар се зна да што он узме у руке, то више не испушта. Са чијим је новцем даривао његов брат њих и њихове цркве, ако није са његовим, и ко ће им сачувати све што добију, ако не он и његови људи што се насељавају дуж реке, али да остану, а не да се селе опет даље. Све припада оном ко се нађе у близини, а не оном ко се скита као Циганин. Онај који је издржао помор стоке, кад су дошли, без вике и дреке, издржаће и будућност и неће отићи, а које видео њега Аранђела Исаковича да је, и иначе, оком тренуо кад му потонуше лађе, или кад му опљачкаше крда? Ако се прочуло да је блудник и ако већ давно говоре да купује и жене, ипак није извесно да он не би могао да им буде ктитор, а кад се смири, да живи као прави светац. Из Земунa, чим се врати, обећа да ће им послати пуна кола икона, лепших него ове по своду, а што се тиче звоника, који погледа презриво, у дну дворишта, звоник у његовом насељу је виши, од већих балвана и са каменитим постолем. Нек то кажу патријарху.

Тако, загледан у звоник дрвени, у ком је непомично висило звоно, у воћњак, у ком су непомично висиле безбројне јабуке, у штале и тремове, у прозоре горе, у којима не беше ни једног јединог покрета, он осети нагло, у мрачној хладовини свода, под иконама и кандилима, да говори сувише гласно и да се у ствари свађа, а свађа бесмислено, где томе није места. Ућутавши изненада, пође нагло капији, појави се пред светином, сав жут од стида, вичући на слуге, кијајући на припеци, опкољен калуђерима, који сад чињаху све да га задрже.

Светина, која се беше скупила пред капијом, међу којом сад беше и неколико Цигана, у крпама, скоро голих, који су скакали све на једној нози, просећи и вапијући за милостињом, не беше ништа чула, ни видела од оног што се иза капије догађало. Крај свих слугу Аранђелових, који су пуцали бичевима, светина у гомили пође за Аранђелом Исаковичем до кола, и не знајући куда иде.

Аранђел Исакович потера журно, узбрдо, одмичући по јаругама и воћњацима, као да се возио по крововима кућа, што остадоше у дољи, са својим надстрешницама од сламе и трске, својим оборима и кочинама, избушеним у земљи, под огромним стаблима и жилама храстова и багремова. За њим, међу дрвећем, по брду, трчало је још свега неколико просјака, остали беху заостали. У дољи и на брду видела се цела варош, расута међу баруштинама и трском, а, даље, прокрчене шуме и, дубље, широка река, у тршчацима и барама, међу врбацима, из којих се указа бескрајна раван.

Сунце је било страшно припекло, тако да се кола, као усијаним гвожђем окована, батргала међу јаругама и дрвећем, праћена изнемоглим псима, до воћњака епископа Ненадовича, који је то лето био подигао малу, дрвену црквицу, крај своје куће и окупио око себе неколико калуђера, који беху драговољно пристали да се одрекну пустињачког и дивљег живота којим живљаху, сваки за себе, по шуми и виноградима, па да се населе у братства, по манастирима фрушкогорским.

Возећи се и тресући се према тим воћњацима, Аранђел Исакович више није желео ни да спомиње патријарха и развод брака своје снахе, него просто да сврши ма шта, да би јој олакшао самртне муке на које беше, привремено, заборавио. Мислећи на снаху, он се решавао да измоли кога од калуђера, који ће поћи са њим у Земун и рећи да долази послат од патријарха, само да би ућуткао онај њен грозничави врисак и безумни шапат којим га је преклиња-

ла, при поласку. Иначе, сав у зноју, он се осећаше као избезумљен у том врућем дану, над кућама, ливадама, и трскама, у колима, која су се тешко пробијала, по травуљини, од стабла до стабла. Сети се да већ недељама није трговао и помисли да му живот одсад више и не може бити, као пре, весео, пријатан, јер кад она умре, њему више и не треба ништа. Заваљен, при тим мислима у колима, на јастуцима, он је са завишћу сећао се како је некад био далеко од те снахе и како је испрва тврдо био решен да се задовољи њом, свега два три пута.

Кола су његова међутим пробила се дуж једног јарка, у ком беше усахла вода, до неког моста од балвана и грања, међу жбуњем. Коњи су се пропињали, осећајући, под копитом, прштање и крхање дрвета и љуљање и повијање грана, и слуге су имале много муке да их обуздају да не би преврнули интов.

Аранђел Исакович подиже се, у колима, и виде ред старих багремова који беху повезани испреплетаним шибљем, тако да туда, колима, није било могуће проћи. Бујице пролећне нанеле су биле на тај живи плот траве и биљке што су сад, сасушене и труле, тешко мирисале. За ливадом, која се пела узбрдо, са неколико зрелих шљива, видела се велика жута кућа и кров дрвене црквице, под великим храстовима, а међу њима широк видик који се отварао у даљину, у долине, у травуљине и винограде, за којима беху густе шуме. Пошто није знао где је улаз, јер му калуђери нису подробније објаснили положај куће коју му показаше на брду, Аранђел Исакович хтеде већ да нареди слугама да разруше плот, кад му поглед привуче чудна прилика, која се црнила иза дрвећа.

Под једним багремом, на трави, седео је млад монах, непомично погнут, разголићених груди, очевидно занет, у молитви.

Пред њим је земља била заравњена, све до обронка брега са којег је могао да види врло далеко дуж Дунава, у равнице. Тврд колац од младог багрема беше набијен, пред њим, у земљу, шиљат и огуљен, тако да је било скоро невероватно како је могао без урлика од бола да се баца на њега грудима и трбухом и леђима. Не видећи никог, заглувео, као неко чудовиште, он се једнако крстио и превијао али без гласа. Млатарао је у вис рукама, метанисао и Аранђел Исакович тек после примети да плаче.

Док су му слуге стишавале коње и покушавале да точкове покрену уназад, Аранђел Исакович, стојећи у колима, сав се најежи, осетивши, као на свом телу, убод дрвета који онај пред њим као да

није осећао. Обухватив, једним зачуђеним погледом, вруће небо, на коме не беше ниједног облачка, шуме и падине брегова, заједно са оним што се пред њим догађало, Аранђел Исакович устукну у колима, не схватајући шта то може тај човек, на зеленој пољани, у припеци и жеги, да непрекидно и тако лудо ради. Клањање и превијање монаха, у поцепаној црној ризи, над шиљатим дрветом, чињаше му се тако безумно да му је дошло да крикне. И кад збиља викну, тако да се коњи тргоше, пренерази се и сам од свога гласа, док се монах трже, као да га неко бичем шину.

Аранђел тад угледа колико је висок, бос, у црној мантији, раскрвављених груди, и виде његово лице, саму кожу и кост, са великим очима, грозничавог и замагљеног погледа. Монах му је прилазио, показујући љутито да колима треба да заобиђу иза дрвећа, где је ваљда био улаз.

Кад су слуге успеле да одвуку уназад кола, док су коњи дрхтали од узбуђења, господски интов убрзо пође према улазу са капијом од камена, који је био иза багремова. Но и тада још стајаше Аранђел Исакович, у својим колима, опкољен зрелим воћкама, зеленим брдима, падинама и широком реком, са 'једне стране, а са друге, крововима од трске, жбуњем и дрвеним звоницима, загледан у то лудо биће што се непрестано нагињало на колац, превијајући се од бола, не марећи ни за шта око себе, не марећи за врућ, летњи дан, иза хладовитог багрења, ни за све остало што се могло видети са брда, травуљине, кућишта, баре, камените зграде, на којима су непомично стајали, на чекрку, гвоздени петлови. Избезумљен од очигледне жуди да се на њега набоде, да на њему остане, да се од њега не одваја, клањао се онај и превијао над коцем, као да га је грлио.

Кад су кола ушла кроз капију, на широку ледину са црквицом и великом кућом, под старе храстове, пред Аранђела Исаковича изишао је стари игуман, који га брзо умири, рекавши да је епископ код куће, само негде у врту. Онај што се клањао код коца, био је јеромонах Пантелејмон, који беше тек недавно дошао из Србије. Данас је била седма годишњица како му целу породицу, у бекству, на очиглед његов, набише на колац, па је помахнитао. Турци су му били ишчупали језик, зато је сад ћутао. Иначе, није требало да га се плаше, миран је и кротак, само плаче.

Док су Аранђела Исаковича водили у кућу, са високог дрвеног трема, спази у даљини реку и Сунце, што беше упалило тршчаке и

далеке ритове, тако да се из њих дизао густ и црн дим. Кад га оставише за часак код једног прозора, у изби у којој не беше ничега, сем једног, на зид нафарбаног, Светог Јована Пустуњака, са великом секиром, примети, под прозором, три калуђера, од којих је један, огроман и дебео, лежећи потрбушке, заривен главом у траву, спавао.

Друга двојица, један леп и мек као нека жена, са смеђом косом, а други црн и брадат, наслоњени једно о друго, леђима, певушили су, седећи у трави, хватајући један другог, преко рамена, за гркљан, кикоћући се. На тој страни куће, шума је била на неколико корака.

Изнемогао и огладнео, сав мокар од зноја, наслоњен о хладни зид, тако да је осећао да му та хладноћа пролази кроз кости, Аранђел Исакович тад опет зачу кораке. Мислећи да му иде епископ, кога је још из Будима познавао, он помисли: казаћу му да сам му донео десет дуката за манастире и десет за одежде. Казаћу му да је пусти међу монахиње у Јазак, можда ће је тамо вода излечити. Казаћу му да сам је узео брату, да је од мене затруднела и да нећу да се растанем од ње. И пребројавајући непрестано своје бројанице, без пажње, без свести, мрмљао је непрестано, понављајући речи.

Шта је после рекао епископу, кога је знао још из доба када је Ненадович био писар у будимском магистрату и како се уопште провео после, у том владичанском летњиковцу, где су били удесили прво строго општежитије, оставивши се распојасаног живота по колибама, о томе Аранђел Исакович, ни доцније, у свом тешком, старачком животу, кад је постао страховита и чувена тврдица, псеће душе, није говорио.

Кад су га, то вече, слуге повезле кући пијаног, што му се давно не беше десило, чуле су само толико да ће све своје имање завештати цркви, што уосталом и они треба, на самрти, да учине, јер је живот најлепши на небесима, и да ће, одмах сутра, имати да возе господњу Дафину у Јазак, где има нека вода од које ће се сигурно излечити. Кад остари, а можда и пре, говорио је, после, док су кола излазила кроз ђумрук карловачки, где су војници истрчали мислећи да пролази неки петроварадински ђенерал, отићи ће у монахе, у колибу, где ће се одморити од оног што је чинио и где више неће трговати са проклетим Власима и ћопавим Грцима. Тамо ће, најпосле, бити задовољан, лежећи полеђушке и певајући до миле воље. Устреба ли му вина, имаће и вина, а кад која округла сељанка про-

ђе, подметнуће јој своју монашку тољагу, тако да се забатрга, па да сврати. Хвалећи епископа, био је ипак против општежитија, јер је хтео да буде насамо с Богом, а говорио је о калуђерима као да је међу њима провео цео век. Уверавао је своје слуге да је сад са монасима који чувају свете кости деспота, у бољем пријатељству него његов брат Вук, и да му је сад објашњено шта је згрешио и опроштено што је згрешио.

Његове слуге, са којима иначе није никад говорио, не само да га нису пажљиво слушале, већ су се трудиле да га уопште не чују, згледајући се пренеражено. Слутиле су добро да ће, кад се истрезни, кајати се горко што је нешто са њима брбљао и да ће их мучити због тога, недељама, док не заборави.

И збиља, чим га вечерњи поветарци мало освежише, он се прену и ућута. Ђутке, гледао је како се кола спуштају према баруштинама дуж Дунава и како за њима остају, на брегу, куће карловачке, још осветљене сунцем.

Возећи се, под густим хладом и полумраком шумарка, кроз попаљене трске и травуљине, слушао је у даљини лавез својих паса, што су плашили шеве и ловили препелице.

Док су му слуге застале пред шумама, и прегледале и опремале пушке и пиштоље, јер пут је био туда доста несигуран, он се, захваћен опет маглом вина, премештао у колима на све стране, пењући се чак да седне и на високе украсе интова, од гвожђа.

Весело нешто и пријатно мора бити да је чуо код епископа, јер га је непрестано хвалио и јер је непрестано покушавао да пева, што је тамо био научио.

Пошто му је глас крештао, чинило се да пева гласније него што је збиља певао, и слуге су га муком слушале.

Пијанство га је, од вечерњег ваздуха, још једном хватало и са изјавама да ће отићи у калуђере опет отпоче. Плакао је над целом породицом Пантелејмона коју су Турци набили на колац и спомињао, јетко, све могуће светитеље, којима је при поласку био даровао по дукат. Тврдо је био уверен да ће му манастирска вода излечити снаху и да ће она, после, опет моћи да роди. И те како да роди. Тако ће се помирити и са братом, који је увек био срећнији од њега, а зашто и да се не помири, та браћа су.

Мисли, да би она могла још увек да се спасе и да се њена блиска смрт само причинила глупим лекарима, тако га обрадоваше и тако га обузеше да је мало недостајало још, па да у колима заигра.

Ширио је руке према вечеру што беше захладнело, па се, мучећи свој мозак свим оним што је калуђерима рекао и што му они беху рекли, а чега се више нимало није сећао, радовао својој снахи. Јер Аранђелу Исаковичу, заиста, никада још у животу ништа није ишло овако снеруке. То што је све тако непредвиђено дошло, поражавало га је и гушило. На други начин и оштрије, него његов брат, Аранђел Исакович осећао је ужас, грозан ужас што је око њих све тако променљиво и бесмислено, јер се не догађа по њиној вољи и њиним надама. Да се негде измире он и брат, то је све више желео, и да обоје потрче у ову нову земљу, баровиту, и равну, али мирисну и небесну, у којој су почели да се смирују, после оноликог тумарања. Полуделом од жуди за телом своје снахе, њему, пре, није ни на памет падало да би те жуди могле и да се испуне.

Зато га је болело, сад, да она умире у његовој кући. Што је у почетку мислио да се са њом само нажива, тајно, скривено, па да је после препусти брату, то му се сад чинило тако тужно. Сећајући се њеног ванредног тела, њених хладних удова и њених бурних покрета, њему се чињаху сад и саме мисли на то да је врати брату, коме је припадала, сулуде. Осећао је да место себе никога више њој пуштао не би, као што не би пустио другога, место себе, кад би му било могуће проhodати сад том плавом, устрепталом реком, или, над шумама, небом.

На другој страни реке, као да беху остале све жене, толике жене, са којима је скакао задихан, ознојен, често и напиток, црномањасте, смеђе, риђих длака и обилних груди, што су дубоко уздисале и тихо шмркале у његовом загрљају, а на овој страни, прострta као мртва, возила се са њим, у колима, та једина, мирисна и глатка жена, која му није била никад отужна, са очима боје модре зимског, чистог неба.

Кад би ипак родила дете, место да умре, што напитом Аранђелу Исаковичу, у том тренутку, не изгledаше нимало немогуће, он је веровао да би се сва та њина несрећа добро свршила и да би он, у том случају, био мио и драг и самом себи, и њој, и брату, и свакоме.

Видети је још једном здраву, побеснети од миља, покрхати у њеним бедрима прсте, вртети се око ње, ма она стајала хладна као камен, као оне прве ноћи, чинило се у пијанству тако дивно привиђење, да је потпуно утонуо још једном у магловито безумље, возећи се као у рај колима, према пољанама у месечини.

Све што је тог дана чинио било је узалудно. Сакрити је требало све и ћутати, јер нико њима није могао помоћи.

Воzeћи се по широкој равни, у провидном мраку, у ком остајаху све даље брда карловачка, трезнећи се најзад сасвим, од вечерњег хлада на водама и разном биљу, Аранђел Исакович снужди се у колима, видевши да се вози кући, не знајући ни да ли је она још жива. Најежен од хладноће ноћне, пушећи, седео је погнуте главе, примајући жалост, због свега што јој се беше десило, све више на себе. Виде је у сећању, са њеним снажним коленима и стопалима, као у анђела, бесмртну, и виде је како је, чим је са њим почела да живи, опала и сва се повила, повезана око паса.

То, да је од њега могла потећи толика несрећа, толика неочекивана патња, то га је доводило до безумља.

Пут до куће трајао је читаву ноћ. Имао је да се вози још сати-ма. Осећао је, лево од себе, хладноћу ритма које су, после дуге суше, биле усахнуле и виделе се, обасјане месечином, као сабласти. Око њих је густа трска чујно шуштала. Иза њих се видела река, која се чинила да стоји, непомична са својим врбацама. Кад год су кола стизала до ког шумарка, треперили су им у сусрет свици. Земља је била толико тврда од суше, да се коњски топот чуо тупо, као при прелазу преко неког моста. Кас и непрекидну промену ногу коњских имао је да гледа до сутра, уз вампирско осветљење фењера, који је био обешен о руду, а под којима се видели пси, изнемогли давно, од трчања за колима.

Десно су се, у бескрај, шириле високе травуљине, међу којима су била ретка насеља, из којих се чуо лавез паса, а све је у даљини тонуло у мрак, у ком је смрт била извесна и неизбежна. Но док је на водама, где је било много светлости по површини земаљској, небо било сасвим мрачно, бездано и невидљиво, десно, над равницама, црним и мрачним, над густим травама, светлела се небеса плава, видна, висока и звездана.

Уз трептање звонцади на колима и високог, ноћног, ведрог неба, уз онај пут на травама, што га је видео само дотле док га је фењер обасјавао, уз потпуно сабласне прилике, праве и непомичне, које можда и нису биле више његове слуге – та лица им више није видео – Аранђел Исакович, истрезнивши се на том ноћном повратку, судбоносно се и променио.

Да је био пошао патријарху да му се исповеди, држећи до пријатељства митрополита Јовановића и његовог оца, чинило му се

све луђе. Да је причао свој грех са снахом, код епископа Ненадовића, и да га је онај тешио, с њим пио, примивши и кесу дуката за оправку манастира, то му се чинило да се догађало на неком другом свету.

Дрвени звоници цркава, манастирске иконе које су га звале неким сујеверним шапатам, којим је шапутао сам себи, при поласку, чињаху му се сад исто тако брзо прошле и немоћне да му помогну, као и све друге обичне ствари виђене тога дана. Сам, у колима, возећи се кроз ноћ пољаном, Аранђел Исакович се остави свих тих нада и врати самом себи, осетивши да је уопште требало ћутати.

Као и брату његовом на војни, тако је и њему изненада, уз ову жену, спао цео прошли живот са душе, оставивши га самог, сасвим самог, са оним што је још било испред њега, до смрти.

Оно што је, пре, Аранделу Исаковичу било најмилије да размишља, о његовим наслагама кожа и дувана, о његовом сребру, о његовим дужницима, чинило му се те ноћи заувек изгубљено. Испруживши руку тако да му је висила из кола, помисли да све његове куће, сви његови обори, сви његови ћемери сребра, не могу, из даљине, да му спусте на шаку ни толико, колико би осетио једно зрно песка. Трговање његово, новац његов дат на сијасет места, његов понос, чињаше му се, сад, потпуно излишан и без вредности за њега, који се вози даље, крај ових усахлих, плитких баруштина, што још светле. Сав потресен мишљу да ће је наћи мртву и да ће живети у жалости свакако годинама, осети, као и његов брат Вук, да је све што је чинио као сан. Не бацивши бадава никад у животу златник, ни сребрник, сем ситнежа, које је бацао, свечано расположен, сиротињи, осети сад да би му било мило да растресе дукате, који му дођоше у пасу под шаку. Најживши се од жалости и миља, испружи руку из кола, изнад травуљина, и стеже шаку тако да су му дукати пробијали се кроз прсте и капали нечујно у траву.

Чим је дакле покушао да њу достигне пред светом, а не својом сенком, као у оној страшној изби свог дома, морао је одмах да види да је то немогуће. Довољно је било да изусти њено име, па да епископ скочи. Требало је ћутати.

Јер нестајао је тај живот за који дотада мишљаше да је сав чврст, састављен од бројева, рачуна, превара и зарада, у ком је животу ходао, путовао, пљачкао и наживао се толиких жена. Мислећи да ће, у том животу, моћи да уреди све по својој вољи, и да зађе, за својим уживањима, у све његове кутке, варао је људе, мучио

их и, церекајући се, до дна душе их презирао. У том животу међутим трчкао је и он као будала, мољакајући у несрећи и презрен од других.

Постојао је пак један други живот, невидљив и несхватљив изгледа, у коме он није могао да уреди ни најмање ситнице, а ипак је све заједно било тако сјајно, као та месечина на путу, пред колима, што се као конци мрсиле од неба до земље и од земље до неба. У том животу, иако се све догађало по некој безумној, изненађујућој неочекиваности, треперило је све од звезданих облика догађаја, који су били изванредни и за тело и за душу. У том животу нико није могао да му смета и у том животу прикривеном и случајном, и он и његова снаха осетили су, занети и потресени страховитом чулношћу, да их нико и не гледа. После тога је дошла та његова самоћа. Возећи се кући, по ноћи, Аранђел Исакович остарио је, при крају тог лета, кад му се испунила најтоплија жеља у животу, као и његов брат, у далекој, туђој земљи, за неколико часова више, него пре за неколико година.

Пред зору, кад су пристизали Земуну, он је лежао у колима сатрвен ноћном вођњом, избледео, оматорио, као неки стари јарац, уздрхтале браде. Звезде које су гаснуле, није више гледао, као ни светлост што је у висинама трептела. Кад у даљини угледа звонике вароши, последњи пут повика слугама, које су биле заспале седећи, и коњима што су били упропашћени. Дигнувши се у колима, погледа далеке кровове и воденице на реци, сасвим равнодушно. Наслутио је да му је цео живот до тог јутра био сан, а да ће сад почети живот сасвим други.

Стигавши дома, љубазно и тужно се смешећи на свет који се беше искупио на мосту, пред његовом кућом, он је закључио, по гомили уплаканих, да је умрла.

Довољно је било да се на капији појави његова жута рука и познати рукав, да му угледају само једну страну лица, па да сви ударе у кукњаву и плач, бусајући се у груди, као да ударају у таламбасе. У кући је био страشان смрад свећа.

Госпожа Дафина лежала је чиста и мирна, великих, разрогачених очију, испружених руку, покривена својим свилама, као да је била сабласт у белом, окреченом зиду.

Грозним и строгим погледом гледала је у врата. Аранђел Исакович растера бабе, да их самртница не види. Није знао да она више

и не гледа, да није ни њега познала и да издише баш у тренутку кад је он, пришавши, узима у руке.

Загрливши је заједно са јастуком, он је подиже и пригрли, љуљајући се над њом, плачући. Загледан у њено лице и очне капке, што беху помодрели, он се непрестано превијао и ломио. Одбијајући од себе свакога, притискивао је на њу своје груди, не пуштајући је ни онда кад су бабе хтеле да јој склопе очи. Свећа коју јој беху стрпали у руке, пала му је на леђа и запалила га. Беше као луд. Његова сенка на зиду личила је потпуно на оног црног монаха, кога је дан пре, са неверицом, посматрао како се превија, над коцем у земљи.

Стаде тек онда кад дубље загледа у очи госпоже Дафине која издахну, у два непомична, модра круга, боје зимског неба, хладног и чистог, који издалека беху мали, али који су из близа расли и обухватили га целог.

Тај поглед му остаде једино, и његову боју никада више није могао да заборави. У издисању његове снахе, која више није могла да говори, њему се учини као да се појављује високо небо. Као и његов брат, у сну, и он је над њом видео, ван себе од страха и жалости, плаве кругове и у њима звезду.

Боја њених очију беше се разлила и он је над њеним мртвим телом губио свест, мрмљајући сулудо молитве, називајући је: »Дафинчо моја, Дафинчо« – док је себе додавао, као: »Аранђелче, мало Аранђелче,« – лелечући као јарац. Бабе су узалуд врискале и покушавале да му је отму из руку.

Госпожа Дафина, међутим, не видећи и не чујући више све то, са бисерним низом капљица самртног зноја на челу, гледала је, у надземаљском сјају, у вејавици пахуља снега и ковитлању пламенава, у мешавини славонских шума и небесних сазвежђа, Вука Исаковича.

IX

ЈЕДАН ОД ЊИХ, НАЈБЕДНИЈИ, САЧУВАО ЈЕ, И ПОСЛЕ СМРТИ, СЈАЈ СВОГ БИЋА, ТАКО ДА ЈЕ МОГАО ДА СЕ ВРАТИ И ДА СЕ ПОЈАВИ, ПРИ УЛАЗУ У СЕЛО, НА ДРУМУ, НА ИСТОМ МЕСТУ, ГДЕ СЕ РАСЦВЕТАН ЈАВЉАО, У ПРОЛЕЋУ, ПРВИ БАГРЕМ

Све до јесени, по славонским селима, није се чуло ништа о онима што одоше на војну. Отишли су били, као да су нестали, некуд, у облаке.

Пре, када су се клали са Турцима, видели су запаљена села, турске лађе, пуне робља, на води, како пролазе, чули су да горе манастири, да силују жене и бацају у вис децу, па их дочекију на ножеве, а сад од свега тога не беше ни гласа.

Они који одоше, ратовали су негде, Бог зна где, у неким земљама којима ни имена знали нису, са неким војскама које никад ни видели нису. Све то било је језовито и грозно, кад се причало, уз огњишта, страшније но вести о покољима, и черечењу за време Турака. Велика дубина реке и густе врбаце, иза којих је било, сад, сиво, мутно, кишно небо, зјапили су пред њиховим очима, кад би се загледали онамо куд војска и Исакович одоше.

Прве вести, да су их збиља одвели на Францију, док су друге, из околине Варадина, одвели на Прајску, поразише их. Лелекало се од страха и жалости, што им не дају више ни да умру заједно, већ их деле и растављају.

Све то, уосталом, било је тако збркано и чудно што се чуло. Требали су да се бију са разним народима, да се премештају у разне земље, што су имале тако чудновато поднебље, чудновате воде и шуме и још чудноватије обичаје. Требали су да остану, тамо, годинама. Кад су о њима стигли први гласи, чуло се да се тамо поженише, доцније, да се неће ни вратити, а најпосле, да су и децу изродили. Већ у почетку јесени жене ударише у плач и врисак и почеше да куну.

Права, извесна вест, да је на мртво име ишибан Секула, кога су сви знали, јер беше Исаковичев човек и као неки чувар дрвоног звоника и црквице у насељу, задржа им дах у грудима. Говорило се да га враћају дома и да му је исцурило једно око, да су му оба увета

спала и да му је сад лице као глава у одераног овна, без коже, са испалим костима.

И сама земља у којој се тражило да се смире и скрасе и која се то лето чинила плодна и питома, тако да се баруштине сасвим исушише, терала их је те јесени опет у сеобе и бежање, до урлика од ужаса и очајања, својим испрекиданим кишама и поплавама, које им подавише стоку, покварише бунаре, разнесе забране и оборе, нанеше у села поломљена стабла, покошену траву, оставивши после дебеле слојеве муља и блата по оградама, по путевима и крововима кућа од набоја, и у колибама и земуницама. Осим тога, пренос тела из туђине, и сахрана у Фрушкој Гори, деспота и графа Ђурђа Бранковића, беху се прочули свуд, и по најмањим селима. Треперила су као у неком узнемиреном, светлом ваздуху, пред крај те јесени у којој једва беше сунчаних и топлих дана, после дугих киша.

Тада навалише на њих опет грозне вести које су допирале до тих мокрих славонских села испрекидане и неизвесне, са побрканим именима и нејасном везом догађаја. Да је пук Исаковичев био највише изгнуо, било је већ ван сваке сумње, али вести, које су се чуле из села из којих беше Вуич купио своја два полка, беху још страшније. Кад се чу шта се све збило са онима који су за полковником, кнезом Рашковичем отишли у Чешку, лелек и јаук одјекну и на равнима, на другој обали реке и ритова.

Сва та земља, у којој су се крчили кроз шуме и пројали кроз баруштине, до топлих и плодних, питомих узбрдица, још једном се показа онаква каква беше кад су је при доласку затекли.

Магловити врбаци испариваху се сваки дан, облаци се ковитлаху све ниже. Дубине кроз које су протицале реке беху мутне и непроходне. Земља беше тамна, невидљива и кишовита.

У мраку су шумиле и хујале баруштине, са којих је полазио сјај месечине, полазио и појављивао се над помрчином, па опет нестајао у ноћи и непрегледним врховима врбака, пуним шибља.

Од киша и поплава, нарочито је пропатио те јесени онај крај где је још отац Вука Исаковича био населио неколико кућа, на обронку брега, и откуда се Вук Исакович био кренуо са шајкама.

С дана у дан, под кишама, одроњавао се ту брег и вода је односила ограде и пластове сасушене траве, у дубину, у баруштине, дуж реке. Кућа Исаковича беше препукла на северној страни и чинило се да ће, ако кише још дуго потрају, да се руши. Ливада око ње, високо над Дунавом, била је толико натопљена кишом, да су се у

трави почеле појављивати рупе и пукотине у које су западала крда. Испод брега лелујала се густа, високо изђискала трска. Иза куће, даље уз брдо, беше шума коју су војници Вука Исаковича били почели да крче, и земунце оних који још не беху набили куће од земље у селу што се спуштало на воду, у средини са дрвеним звоником, под чијим су кровом биле извешане иконе, донете из старих домова Вуковича и Исаковича. Изнад врхова врба и жбуња, далеко од села, могли су се догледати оком обори и она кућа у којој је Вук Исакович са женом био провео последњу ноћ, пред полазак на војну.

Тај крај нарочито се беше прочуо вестима што их је добијао из туђине. Ту се прво дознаде да погибе Аркадије Исаковичев слуга, и да му ни мртво тело не нађоше. Ту се сазнало и остало. Како изгибоше многи и више официра, и како је војницима Марија Терезија послала по талир за јунаштво. Говорило се, једно време, да погибе и богати Антонович, коме ће темишварски трговци да зидају цркву баш више села, на брегу, према петроварадинским шанчевима. Кад се пак рашчу како неке тамо у војсци вешају, јер су крали јабуке, јаук и врисак се опет понови.

Смрт госпоже Дафине и њен живот беху у том насељу, при крају лета, свакодневни разговор.

Знало се од чега је умрла и то се сматрало као казна за Исаковичеве грехе и обести. Чуло се да је цео сребробогати Земун похрлио да је види на мртвачком одру, толико је то била лепа госпожа и толико је имала, и мртва, на себи скупочених хаљина и накита. Плакало се, тако, у даљину, уздишући што је погреб мртваца тако далеко, те се не може доћи до њега. Знало се да ће чак из Турске прелазити да виде даћу, у кући Аранђела Исаковича.

Чуло се затим и о распри, која се изродила око њене сахране.

Свештенство земунско је доказивало да су Христодули увек били добри и познати ктитори греческе вероисповести и да грчки попови треба да је сахране, у порти, под прагом црквеним. Аранђел Исакович пак ломио се, тврдећи да је она по оцу била чисте српске крви, иако јој се мати беше у туђину, за Грка, преудала. Па да је треба сахранити по новим обредима сербског свештенства.

Тако је, по селима, где су сви знали Вука Исаковича, изазвала, најпосле, огромну радост вест да је Аранђел Исакович, једак и пакостан, решио да тело своје снахе не да грчким поповима, већ да

га пренесе и сахрани на брегу, више села, иза куће Вукове, крај гроба Лазара Исаковича, који беше видан, издалека, са равни.

Тако је сав онај свет, који беше испратио на војну Вука Исаковича, могао да се сит наукука и најеца испраћајући у гроб и његову жену. И мада је пред очима те шарене гомиле, изнурене немаштином и вестима са ратишта, одржано само кратко опело, она се, после, ипак разишла задовољна. Видела је интов Аранђелов и његове коње, његове чудновато одевене слуге, па и њега самог, као неког пашу, ма само за тренут, у његовим свиленим појасима, белим чарапама, са његовим златним копчама и везовима, са бројаницама, чудним, жутиим очима и пљоснатим носем, његовом кошчатом руком, пуном златних ђинђува, из које је испадало сребро целим путем, за сиротињу, више него икад пре.

Тако се дакле, збиља, још једном провезла мртва госпожа Дафина крај оног места где је прележала, тако бурно, последњу своју ноћ са мужем. Ковчег са њеним телом изложише у једном трему, окреченом бело, са чијих је греда висило безброј венаца, главица лука и кукуруза. Уз страшну кукњаву и лелек, пели су се, босим ногама, они који су хтели да виде мртвачки ковчег, на велике вреће пуне пасуља што су лежале уоколо.

Нагрнуше старци који се, изнемогли, за час, изопијаше ракијом, и бабе које беху из ковчега извукле једну руку мртваца, лелечући и вриштећи, љубећи је.

За неколико тренутака, кад је поп појао, стаде иза ковчега, гологлав, и Аранђел Исакович, под неким кровом пуним голубова и обрати на себе пажњу. Био је неиспаван, оронуо и смежуран. Гледао је око себе неким укоченим погледом, замишљен, разроко. Сматрао је да је право да жену свога брата сахрани у близини братовљевог, а не свога дома.

Док су му плачући прилазили руци, стајао је као укочен, не видећи ништа и не чујући ништа. Уверен да се неће изненадити, ако му снаха буде умрла, Аранђел Исакович био је сад, још увек, страховито изненађен, кад је збиља била мртва. Погнут, гледао је у своје празне шаке, пред том уплаканом гомилом, као да му је из њих излетела нека ухваћена грлица. Једак и зелен, стајао је крај мртвог тела, све док није почео да се стреса и да сузи.

Наједном у кући братовљевој, учинило му се да је свему томе само он крив, његова подла појуда за телом своје снахе, његов подмукли рачун да је смести у своју кућу и да је добије, док му брат

буде у туђини ратовао. Чинило му се да је његов брат Вук морао да оде, да је она морала да оболи и пропадне, само зато да би он могао, на кратко време, да је се нажива. Чинило му се, као да је све догађаје, који се догодише, све те многе замршене и узалудне патње изазвао он, само да би за час могао да засити глад своје утробе.

Осим тога, никако му није ишло у главу да је сад мртва и да је сад свему крај. Напротив, он је, у себи, премишљао и шапутао о њој, нарочито о њеном телу, као да ће их и даље виђати, гледати и имати. Тврдоглаво је гледао њен ковчег, сав наденут свећама, и понављао у себи да је то та жена која је, једина, била неизмерно пријатна и после оне ноћи кад је задовољио своје жуди.

Њене очи биле су му још у памети. Велики, плави поглед њен, ванредан и при издисању, који је светлео над њом и који није губио свој модар сјај у његовој души. Помишљао је, још увек, да је осим разврата и сласти, добро знаних, могао наићи и на нешто што је непролазно, и што уздиже над животом, у неко вечно плаветнило. Тргујући, мерећи на кантару сребро, продавајући стоку, Аранђел Исакович виде да је траћио само време и да је, место тога, могао доћи у додир са нечим дивним, ванредним, што је као врх неке сребрне јеле, израсле из земље, дотицало га се усред груди, у потпуној тами, у којој му се чињаше да ће одсада живети.

Неколико часака затим, однесоше ковчег на брег и затрпаше га, и слуге једва увукоше Аранђела Исаковича у интов. Био се укочио и није могао да корача.

После сахране госпоже Дафине и одласка Аранђеловог, насеље испод шуме и куће Вука Исаковича опет утону у јесен. Влага је пробијала зидове, са кровова се млазевима сливала киша, биље се било сасушило, иструлило у блату. Живе душе не беше данима на брегу; ни по земљаним обронцима брега, испод кућа. Све до неба, над свим врбацима, над брдима, једноликим дубинама и сивим равнима, видела се сама густа, магловита киша. Жабе су почеле да залазе у куће и земунице и вода да цури, под пањеве, на којима бећу разастрли постеље.

У кућу Вука Исаковича беше се уселио Аранђелов слуга, матори Ананија, са бабом и ћеркама, довлачећи једнако сено и сламу, читаве стогове кукуруза. Увек опкољен псима, заогрнут, а само у

кошуљи, сав зарастао брадом и обрвама, тај стари пас спавао је и даље на прагу куће, покривен и увијен толиким ћебетима, да се никад није знало где му је глава, а где су му ноге, све док није почео да се открива, узврпољивши се, као прасе у џаку, да изненада, из тих густих длака узнесе своје мале, али потпуно јасне и бистро плаве очи. По цео дан виђали су га, затим, како седи на земљи, тражећи место сухо, загледан непрестано у кишовит видик, и земљу, и насеље које је, од силних вода, са својим набојем, незбринутом стоком, непокривеним житом, пропадало.

Ананија је своју породицу населио у отвореном трему куће, на земљи. Није хтео да отвара, ни да разбија врата на кући, мислећи да ће се то и тако решити, ако се Вук Исакович не врати.

Он је, на свом упадљиво бледом и болешљивом лицу; носио грозу због свега оног што је знао и видео, а није смео да каже. Док његова баба и ћерка нису знале ништа, он је знао све. Знао је, врло добро, зашто је госпожа Дафина била доведена у кућу његовог господара, и шта је све са њом, тамо, Аранђел чинио. Њену болест и смрт посматрао је изблиза, видевши често и оно што Аранђел и његова снаха нису ни сањали да је могао видети. Живећи годинама око Аранђела Исаковича, он је његове наложнице памтио у прсте, као што је знао и његове трговачке марифетлуке. Није Ананија пре-видео ни то да су његове две старије ћерке, једно време, често, неочекивано, излазиле из одаја Аранђелових, али је знао да нису довољно лепушкасте, да би то трајало годинама и да би му то, заувек, осигурало безбрижан живот. Од свога господара био је попримио отровну жудњу за сребром и низао сребрнике на једној врпци, коју је носио око паса, на голом телу. Некада толико питом да није могао да убије ни муху, нити да закоље овцу (говорећи да је грех пролити крв), био је постао најлукавији и најнемилосрднији пљачкаш, кога су се, у оборима и на лађама Аранђеловим, бојали као живе ватре, због његових лукавих и ниских сплетака, којима је умео, код Аранђела Исаковича, да оцрни свакога кога је хтео. Без мушког порода и мушких чланова породице, ипак је имао обрађене земље, и имао је све више.

За њега је долазак госпоже Дафине био тежак удар, као што је за њега њена смрт била пријатан догађај, који му је опет разбудео наде. Од свога господара беше научио да чека и да предвиђа, и он је чекао да Аранђел Исакович примети његову најмлађу кћер, која беше баш дорасла. Та његова кћи, једно грудато и кукато девојче,

баш онаква какве је Аранђел Исакович ценио, врзла се, уосталом, и сама пред очима Аранђеловим, жућкастим и мутним, увек разрогаченим, сагињући се, дотичући му се руке, али на велико запрепашћење свога оца, како изгледаше, узалуд.

Аранђел Исакович постаде, доласком госпоже Дафине у кућу, чудан, а за време њене болести још чуднији. Жене за њега више нису постојале, а његов поглед, пре светао и жут, као у мачке, беше постао мутан и подигнут, некуд, изнад Ананијеве главе. После смрти госпоже Дафине, када је Ананија често одлазио господару, водећи са собом увек и своју најмлађу кћер, он је са запрепашћењем видео да су све његове наде узалудне и да Аранђел Исакович више нема ни она црвена, влажна уста, увек пуна турских слаткиша, ни онај уздржани осмех блудника, ни сјај зеница којима је, пре, мерио свако женско створење, с ногу и са леђа.

Видео је свога господара потавнелог, неиспаваног, ћутљивог, толико, да је данима једва проговарао коју реч. Кроз пукотине, на вратима, гледао га је често сатима како седи, погурен, и како гледа у своје празне руке.

Но ако није смео да говори о својим тајнама никоме, говорио је, о чудноватим догађајима, који су претходили смрти госпоже Дафине. То је Ананија нарочито радо причао, описујући како је врискала и видела, у мраку, на води, свога мужа, у облику жабе, из које је цурила крв, па онда, у постељи, расеченог напола, затим целог целцатог, у белој пећи, са исцурелим очима. Особито је лепо набрајао чудновате догађаје који су се десили доласком њеним у кућу, тако да се онима који су га слушали, јежила кожа.

Причао је: како су коњи хтели да удаве Аранђела Исаковича, тискајући се око њега и пунећи му уста својим гривама док се давио; како су неке бубе и мрави појели руку слушкиње, која је госпожу Дафину обично чешљала, и како се, по кући, беху размножиле змије, што су се нарочито радо котиле под њеном постељом. Уосталом, Ананија је био тврдо уверен да ће она излазити из гроба и ходати по селу.

Под мутним и кишовитим, облачним небом, што се пушило као од неког дима, у блатним и мокрим данима, у којима су трске и врбе, све дубље стајале у води, у мрачним ноћима у којима се, због хладноће, спавало на гомили, на читавим брдима кожуха и гуњева, што су мирисали на овце и јагањце, крај светлости жишка, тако је госпожа Дафина постала, вољом Ананијевом, целом селу као стра-

шило. Почела је да квари воду, да тамани стоку и да чара, у груди и у трбухе, болести које нису могле да се протумаче.

Удари помор у овце, помор у дебеле свиње, жене се разболеше на дојкама, начини се чудо и покор у околини. Све помахнута. Прочу се да је легала са мужевљевим братом и сва одвратна тајна њеног живота у кући Аранђеловој и све појединости њене болести. Насред пута, при улазу у село, нађоше удављено дете, за које се није дознало чије је.

Када је киша мало престала и кад почеше лепи јесењи дани, над празним, жутиим пољима, над врбацама, у којима се појавише бескрајне, зелене жабокречине, ноћу, кад је месечина долазила са шуме што се простирала уз брдо, она се појави јашући на моткама, јашући на јармовима, пењући се на дудове. Неко је виде како чучи на ђерму, иза куће Исаковичеве, бела и велика.

Овце су се крале тих дана, као никад дотле. Чак су из других насеља губиле се, па су их домаћини налазили око куће Исаковичеве. Тако се начини узбуна, све већа, у околини, те је долазило и до туча, у којима су учествовале и жене. Госпожа Дафина међутим давила их је и морила ноћу, седајући им на дебеле, сељачке стомаке, клечећи им под грло, остављајући за собом срдобољу, богиње и дрхтавицу. Једне хладније ноћи, кад поче провејавати први снег, виде је једна бременка жена, пред шталом својом, у облику беле краве, и паде мртва.

Само је Аранђел Исакович, који беше тих дана прошао на свом интову и прегледао гроб и наредио да се над њим начини дрвени кров и распореде иконе, које беше са собом донео, носио још у оку ванредну слику госпоже Дафине, свих њених глатких зглавкова, слаткога мяса и светлих плећа. За све остале, она беше постала велика, бела причина.

Појава вампира, кога су скоро сви већ били срели, само је допунила несрећу која насеље беше снашла, откада је Вук Исакович био, са најбољим људима, отишао на војну. Око звоника се више није скупљало на молитву. По кућама снахе почеше да пате. Свекри поблесавише од муке, при гуркању и хрвању ноћу, по вајатима. Бабе, излазећи ујутру више села, на брдо, до бунара, згражале су се, причајући своја чуда једна другој, крстећи се, притом, све брже. Гром је требао да удари у село, па да га спали.

Жена Аркадијева, слуге Исаковичеве, по имену Стана, нарочито се беше прочула. Она се беше сместила са малим дететом у

ону колибу, у којој је госпожа Дафина провела последњу ноћ своју, са мужем. Ту кућицу, обраслу травама крај Исаковичевих обора, Стана је била нарочито дотерала. Трска јој више није прокишњавала, жабе више нису ускакале, а пукотине на вратима беху запушене шибљем. Унутра, на великом, земљаном банку имала је широку постељу, која је могла много да издржи.

Живећи месецима сама, плачући за мужем, она се дуго бранила од свињара и пастира Исаковичевих, који су пред њеним вратима музли овце, док најпосле једне вруће ноћи, када се беше напила топлог млека, те јој би тешко, не прими једног на преноћиште, задививши га својим чарима, тако да се несретник распричао пред друговима, који нагрнуше за њим у колибу Станину.

Као што на дну неба, у једном углу видика, има дивног плаветнила каткад, и онда када иначе сва земља и све обзорје потоне у блату и суморној празнини јесени, тако је у то доба, у блатишту Исаковичевог насеља, у једном углу тога краја пуног баруштина и трске, пањева, рупа, и јаруга, стајала та колиба у коју се, као у рај, улазило.

У високој, густој травуљини, око ње, беше заветрина, пред њеним вратима тикве се жутиле. Над кровом њеним беше се дигао млад дуд. Са прага те кућице, дуж обронка брега, видело се, над реком, увек, далеко. Из земље целе избијала је, отуда, топлота.

Детињи плач не само да није одбијао од те колибе њене љубавнике, већ их је, чинило се, привлачио. Ишли су к њој као на литију.

Та Стана, плашљива и пре, цикала је за сваку ситницу, али кад и она паде, угледавши, једне зоре, вампира на свом прагу, Ананија, са чијим је ћеркама живела у присном пријатељству, морао је да обећа да ће госпожи Дафини, једне ноћи, својеручно, забити у гроб глогов колац.

У очекивању, дакле, тихе, видне ноћи, почеше да проводе вечери септембарске, не знајући да се, у туђини, њини мили и драги, оставивши мртве, враћају на зимовање.

Да се већ једном смире и пси и људи у насељу, пошао је, дакле, Ананија, да на гробу госпоже Дафине забије глогов колац.

Стојећи гологлав, у трему, он је мирисао ноћ која се спуштала, као пас кад њуши неког, који издалека прилази. На дну видика пушиле су се љубичасте равни и узнемирени тршчаци, под отвореним, жутиим, осветљеним небом. Река је протицала, тамна, испод забрежја, над којим је било облачно и мрачно, тако да му се чиња-

ше као да је он већ у потпуном мраку. Извирујући да види каква се ноћ спушта, виде ветар по увелим травама, и хладноћу у очима паса, који се беху искупили око њега. Блејање стада и довикивање пастира стишало се.

Шта је наумио да чини, рекао је само својој баби и ћеркама, и жени Аркадијевој, која је била свакидањи гост код њих, чуећи са женама око ватре, до неко доба ноћи, пржећи пасуљ и тикве, причајући љубавне доживљаје, као бајаги других жена из села, а не своје.

Са секиром и коцем, Ананија провуче се кроз плот, чим се месечина јави.

Закачив гуњем о ограду, он се умало не врати, толико се препаде од необичног изгледа пољане, шуме и брега, што се дигоше пред њим. Жене, што су гледале у боб, беху га пустиле мало да одмакне и пођоше за њим, тек кад он већ поче да се провлачи кроз плот. Цикнуше уплашено, кад видеше да се он забатрга, и тек им онда одлакну, кад им он тихо довикну да тамо ничег нема.

Док је он грабио узбрдицом, оне су ишле за њим, на извесном одстојању, шапућући забринуте и крстећи се често, држећи се месечине и не залазећи под сенке дрвећа и жбуња.

Ананија је корачао храбро, носећи на рамену секиру и колац, држећи се, као у неком притајеном страху, баш великих сенки жбуња и растова.

Светла месечина на пољу и на падини брега стишавала га је и он је, својим жмиркавим очирна, задовољно упијао ноћно небо и мир околине, у који је све дубље залазио, осећајући разне ветрове и ветриће, који су дували око његовог лица, зараслог оштрим длакама.

Ипак му је било пријатно што не беше сам, већ што га прате жене, које је видео како лагано иду за њим, газећи по травуљинама.

Стигавши на брежуљак, где је увела трава била нарочито густа, тако да му се чињаше као да гази по врху неког пласта, он поче, зловољно, да мрмља, обилазећи око гроба, јер му је стреха дрвеног крова, над гробом, сметала при замаху и ударцима.

Намештајући се са свих страна, опкорачивши десно, или лево, увек је главом или леђима ударао о кров и скоро падао на нос, пренеразивши се, притом, сваки пут, од додира са гробом. Одмеривши најпоследње место, положи на земљу шиљати колац и осврте се уоколо, још једном.

Могло је бити можда око поноћи, кад се спремаше да почне да забија, а обори и куће и земунице беху утонули у потпуни мрак и мир.

Велика, јесења хладноћа травуљина, вода и долина, што су се шириле у недоглед, прострла се беше, под њим, као бездан, тако да му се причини, као да му је звездано, мрачно небо близу. На неколико корака пред шумом, пред једним жбуном, приметио је жене које су уплашено чучале по страни, очекујући да он свој посао сврши.

Наслоњен о стуб, на који беше дигнута надстрешница, над гробом, Ананија је зебао и знојио се, остављен тако сам себи, у ноћи, на врху брежуљка, код гроба те жене, која му беше дошла тако изненада у кућу. Он је кућу Аранђелову сматрао и својом.

Нек се смири једном, мишљаше у себи, па ће се и они сви смирити. Аранђел ће приметити његову најмлађу кћер, а он, Ананија, остаће с миром у овој кући, док се Вук Исакович не врати са војне, па и онда, ако се уопште не врати. Смириће се и цело село. После толиких непреспаваних ноћи, моћи ће опет да спава.

Исправи се зато и, у пуној ноћи, опали по коцу, колико је год могао. Колац му се изврте и он се стушти над њим, исправивши га поново, ударајући као луд по њему. Чинило му се да чује, како пробија слој земље, покров и мртваца.

Жене међутим, које су чучале крај једног жбуна, уплашивши се од његовог изненадног ударања и млатарања, или од неке месечине, шта ли, врисуше и почеше да беже низбрдо.

На то се и Ананије препаде, ударив главом о кров, и, омашивши колац, који је био већ дубоко набијен у земљу, разби секиром ногу.

Павши преко гроба, имао је, ипак, толико снаге да урлајући потрчи за женама и да се одбатрга до плота своје куће, расплашивши псе и овце. Ту, провлачећи се кроз плот, чекао га је међутим опет враг, закачивши га гуњем за плот, баш за шију, тако да је висео као задављен, стењући, исколаченим очима, страховито оседео, све док га пси, пред зору, не нађоше и не одцепише од трња и балвана, завијајући страховито.

Дотле се и жене намучише страшно, јер се, у сенкама ноћи, и у месечини сјајној, погубише и разбегоше, тако да су се, вриштећи, узалуд довикивале по мраку, падајући у јаркове и покривајући

рукама и сукњама лице, да бар не виде врага, који ће их свакако однети.

Стана, жена Аркадијева, која беше пошла за Ананијем, из радозналости и страха што ју је већ више дана мучио, јер је сву ноћ мислила само на вукодлаке и вампире, плашећи својим распитивањем о подземним и натприродним бићима своје љубавнике, пастире и свињаре, тако да нису смели да се мрдну из куће, најгоре је била прошла, трчећи косо, низбрдо, крај трновитог жбуња, набасала је, у мраку, одмах крај првих земуница, на велику јаму, пуну блата и плеве за зидање, и упала, до груди, у њу, вриштећи од ужаса. Извукавши се отуда, сва улепљена блатом, запала је у неку бару, из које више, ни десно, ни лево, није налазила излаза мада је падала у несвест, чувши жабе око себе. Плачући, вриштећи, изнемогла, излудела, виде тад, пред собом, бео, широк пут, који се спуштао у село, али до којег није могла да допре. Тај пут, који је, иначе, прекодан, толико пута видела и који је пролазио пред њеном кућицом, учинио јој се сад бео, ужасан, у месечини, сасвим непознат. У самртном страху, тако да се гушила, њој се учини да јој вода и блато улазе у гојазно младо тело, пуно округлина, и да ће јој доћи до гуше, да је задаве. Са тим блатом и водом што јој се беху натопили на грудима, она се сети свог разврата и својих љубавника и са њима и свога мужа. Исто онако као што је слушала да се госпожи Дафини био јавио муж, помисли да ће сад и њој да се јави њен Аркадије, који је можда већ и сахрањен.

Исколачених очију, давећи се у бари, тада, та округла, иначе увек чиста, насмејана, омалена сељанка, са црним курјацима, осети сав ужас смрти и, збиља, виде Аркадија, у води, пред собом, како лежи раскречен, раширених руку, мртав, под биљем и муљем, онакав какав је био оне вечери, тамо, у даљини, код Штукштата, несахрањен, кад га два сељака нађоше и, дохвативши га за ноге и руке, бацише у Рајну. Осетила је, при томе, да је између ње, још живе и топле, и њега мртвога, читав један непролазан јаз. У истини, то што је Стана видела, било је само њено лудо привиђење и одблесак биља и месечине те ноћи, на води, у којој је чучала, запала дубоко, дречећи и вичући. Аркадије, који први погибе, на војни, већ давно није лежао бачен у реку што га је била занела под врбе, које су биле исте као у његовој земљи.

Бедан и сав као у магли, у испаривању његових милих коња, Исаковичев слуга кретао се, већ два месеца, први, међу свима они-

ма који беху отишли дома. Беше се дигао из воде и из смрти и бео, као млад багрем, батргао се, по туђини, појављујући се врх друмова, куда беше, жив, са војском прошао, где су га налазили напиток, заосталог од војске, обученог у женске сукње.

Смрадан, као и штале и обори у којима беше одрастао, Исаковичев слуга беше сачувао, у свом бићу, толике танане нити, беле као и месечина, које су га везивале за живот, да га је жена збиља могла осетити као да јој се враћа те јесење ноћи. Она га је тражила оком на месту где га није било, и чинило јој се да га види тамо, где га тада није било.

Лен, лен, толико да је спавао при ходу, Аркадије је, те ноћи, збиља, улазио у село, на другом крају, говорећи, кроз нос, по каткад, понешто, својој крмачи, коју је био потерао још од Печуја. Провидан, просијан месечином, он је био тако далек од свега тога што се, те ноћи, у његовом селу догађало, да га је и жена, у свом самртничком страху и мислима, само наслутила, као неки давни мирис, само у причини угледала, као неку давно прошлу сен.

Појавивши се, на брегу, над селом, док су они бежали расплашени, од гроба госпоже Дафине, Аркадије је мирно терао крмачу свом кућерку, под дудом.

Нико није могао да га сагледа, нико га није ни сагледао, са пута су му се склањали, завијајући, и пси.

Кад му крмача застаде, при улазу у село, он се, онако задремао, претури преко ње, колико беше дуг. Дигавши се, лен, толико лен да ускоро опет заспа у ходу, мрмљајући кроз нос, мртви Аркадије је ишао право према својој кући. Застајкивао је само код штала и са уживањем удисао мирис коња, послушкујући удар копита.

Најпосле, кад онако бео и провидан, стиже до свог кућерка, ни најмање се није љутио на љубавнике своје жене, од којих је један, полуго, спавао на банку, где је била, пре, његова постеља.

Напротив, нимало тужан, чувши детињи плач, он заигра иза своје крмаче, весео.

Село је спавало, крај све дреке и вриска, те ноћи, и нико није видео ни Аркадија, ни све те вукодлаке, о којима је Ананија, сутрадан, толико причао.

Ананију беху нашли, полумртвог, на плоту Исаковичеве куће. Он је причао нешто, буновито, о Аркадији, који му се беше јавио мртав и рекао му да се више неће вратити.

Сутрадан, док је Стана, Аркадијева жена, пренета сва избеумљена од ужаса и привиђења те луде ноћи у своју кућу, Аркадије је већ ходао далеко, око обора и штала Исаковичевих, гучући и тепајући милим речима, које је изговарао кроз нос, коњима, преко ораница, невидљив и незнан, провидан и лак, као дим после битака.

После неколико дана, кад се село беше стишало, од свих тих чудноватих догађаја што се десише те ноћи, дошао је са војне, збиља, човек, жив и видљив, први, који се заиста вратио.

Секула, Исаковичев звонар, са унакаженим лицем и одераном главом, без једног ока, плачући.

У селу се све избеуми од његових прича. Плакало је и старо и младо и лелекало од јутра до мрака. Ананија се први смилова на њега и, на запрепашћење свих осталих поклони му овцу. »Украдох ти је, рече му, во имја Оца и сина и светога духа, и враћам ти је.« И не само то. Него му рече још да не треба красти и да не треба убијати.

Ананији се беше нога, ударена секиром, дала на зло, и он је ишао, по селу, враћајући ту овцу, тамо коња, тамо плеву, све што беше покрао с пролећа и преко лета.

Кад стиже вест да је Исакович остао жив и да их је још много живих у Немецкој, који ће презимити у туђини, али који ће се вратити с пролећа, идуће године, залупаше у бубње, засвираше и заиграше, уз дипле и зурле, и цело се село опи ракијом од дудиња, крстећи се и љубећи се, над широким поплавама и баруштинама, што су расле сваки дан, све више.

Дан два, затим, удари снег и мећава.

Х

БЕСКРАЈАН ПЛАВИ КРУГ. У ЊЕМУ, ЗВЕЗДА

Зима је године 1744. била дуга и јака. Славонско-подунавски полк, растурен по варошицама и бедним селима Оберпфалца, много је патио, од међава и циче зиме.

Људи су умирали од срдобоље, по шталама и стајама, и под ведрим, леденим небом, на тврдој земљи, по којој се беше ухватила снежна кора. Опијаху се, поскакујући од хладноће, окупљени око ватре, лелечући уз гусле о цару Лазару.

После је у цело пук ударило неко спавање, неки нездрав сан, тежак до безумља. Спавало се и хркало по слами и по кућама, по таванима и јарковима, па чак и по ђубриштима. Ноћу се ишло на пљачку и, у зору, враћало, јадно и тужно.

Неки од војника Исаковичевих, омамљени лепотом завејаних шума и брда, одоше и даље, у скитњу. По неколико дана тумараху по околини, док их није издала снага. Тада падаху у снег и смрзавашу се. Неки се докопаше и даљих насеља, те изостајаху по неколико недеља. Ти се помешаше са укућанима. Страже су морале силом да их довлаче натраг, у логор, где су сваки дан били батинани.

Навикнут да једно мисли и осећа, цело је пук слутио већ да од рата, од великог, страшног рата, у ком ће се прославити, истаћи, више него икад, уздићи се као до небеса, нема ни говора. Као што је снег био завејао трагове точкава и копита иза пука, тако је и ћутање заповедника и немачких официра, о пуку, стишало све разговоре о биткама и победама пука. Из Беча није долазило ништа ново и пук се осећао као незван гост, у тој туђини.

Околини, пук се при доласку учини, мрк од бојева, мирисан од барута, са развијеним заставама и крвавим рањеницима, чудан и страشان. Убрзо затим паде снег и гомила тих страних и обесних војника утону у тишину и завејану земљу, тако да их свет помало и заборави. Прочуше се својом неисцрпном мушкошћу, о којој се, по околним селима, причаху чуда.

Без редовне вежбе, расподељен и скривен по својим земуницама, под пластовима сламе, под плотовима, завејан, пук постаде, тако, невидљив и скоро нечујан. Да није било његовог урликања и

лелекања уз гусле што беху тако грозни и жалосни да су код жена изазивали плач.

Барон Беренклау беше отишао некуд, већина немачких официра беше се разишла и од пука постаде гомила бескућника и бедника. Понегде, у снегу, стајаху још неко време стражари, код кола, па после нестаде и њих.

Снег беше нападао до колена, завејао голе гране и стабла дрвећа. У сивом обзорју грактала су јата врана. На месечини, појављиваху се чопори вукова.

Сва крвава слава пука беше потпуно заборављена, а да је пук онолико изгнуо, било је сасвим безначајно. Све се то завршило у једној безграничној беди. Све је зебло и дрхтало од љутих мразева, а дани су пролазили лагано.

Исакович је живео код пука, више него по кућама, са официрима, као неки болесник. Тежак као клата, лежао је, по цео дан у колима и под колима, завијен у овнујске коже, на слами и снегу. Као да је био оглувео и омутавио, ћутао је, теглећи се око кола, преносећи коже и ђебета са кола до точкава и од точкава опет до кола. Спавао је, тако, неуредно, у по бела дана, будећи се и лежући сваки час, заривши главу под коже. Промене у тај живот уносили су само дани лова, када је ишао на лисице, јашући у снежне зоре, или у сумрак, са једним неизмерно мрзовољним изразом лица. Страже више није обилазио, нити је залазио у земунице и колибе војника. На извештаје и наређења Беренклауа једва је и одговарао. Крај све дивље строгости, беше запустео пук, и, недељама, није више прегледао ни оружје. Сва му је брига била у томе да нађе неког ко ће да га замени док спава.

Чизме му беху од воде и блата изгубиле сваку боју и висиле су му под коленима. Стајао је у њима накриво, као да је увек био напит. Његове чакшире, што су му висиле као џак са трбуха, биле су црвене, али са дугим пругама, избледелим од воде и сунца. Кајишеви су са њега висили, и напред и натраг. Кожуси и грудњаци, олињали и очупани, тесни, испреплетени сребним кићанкама, одузимали су му могућност ма каквог војничког држања. Држао се рукама најчешће за болан трбух, стојећи, као узет, иза својих кола. Опуштених руку, опуштене главе, чинио се изнемогао, смртно оронуо. Висио му је и подвојак, висили су му и очни капци и обрве и уши. Коса му је падала на дебео, пљоснат нос, и такав, без високог клобука, голо-

глав, не само да више није изгледао јуначина, него се чинио готов на смрт.

Загледан својим поднадулим очима у дуг ред сеоских кућа и завејаног дрвећа, наслоњен леђима о точак својих кола, Исакович није био миран, као неки медвед у свом зимском сну, него је, под привидним миром свога тела и својих покрета, крио најгрознији очај и узнемиреност душе. Сваки је час осећао да ће да скочи, урликне, па да почне да трчи безумно, гризући зубима себе самог и све што му на пут дође. Све је у њему плакало и тресло се. Ребра су га пробадала као ножеви, одузимајући му дах.

Вест да му је жена, госпожа Дафина, умрла, примио је сасвим мирно. Чинило му се као да та вест долази са неког другог света. Изнурен од брига за пуком, није имао снаге да се за женом ни заплаче. Стајао је неко време, крај мутне воде, крај чуна, запрепашћен, али се затим мирно вратио у логор и нико га не виде, ни идућих дана, да се нешто нарочито узбуђује, или узнемирује, поводом своје несреће.

У себи међутим, од тог дана, Исакович је осећао као да му је пукла жуч, или срце, или желудац, неку сулуду узнемиреност, грижу, телесне болове и грчеве и душевно лудило. Да су му нејака деца сад остала без мајке, то га није толико потресло. За братом је чак осећао извесну жалост; био је уверен да му је брат Аранђел много пропатио због смрти госпоже Дафине. Да му се брат полакомио на жену, о томе није ни сањао.

Оно што је Вука Исаковича толико избезумило тих првих дана, после женине смрти, био је тај грозни осећај да је то дошло тако изненада, да је она умрла без икакве везе са њим, да је нестала некуда, да је сад нигде нема, а кад се врати кући, ако се уопште врати, да је више никад неће видети. Да су се њих двоје, ето, разишли, растали без икакве моћи и воље и без гласа. Она је била тамо, он овде. Као што су копите одбацивале блато, и кола и точкови одбацивали капљице, што је данима имао да гледа, пратећи пук, по раскаљаним, завејаним путевима, тако су и дани што су пролазили једно за другим, тресли и бацали бића и ствари, које је волео, живот његов, његових војника, доносећи му све непријатности, бриге, увреде и грозоте. Бесним, очајним, безумним га начинише одуговлачењем његовог производства за потполковника. Мислио је да мора полудети видевши како глупо, како лакомислено ратују, заповедајући му час ово, час оно, терајући га час тамо, час овамо. Осе-

тио је био већ Вук исакович шта их чека, под новим царем, и, као неко ко је сањао страхан сан, гледао је ужаснут своје војнике, коње, кола, логоре. Са облацима и јутарњим звездама, носио је Исакович у свом сећању, високо изнад себе, и муке свога пука, крик њихов бедан, лелекање уз гусле, њихов страшни трчећи корак, ропац самртника, дреку оних које су батинали, лица оних које беху обесили, шибање свога човека Секуле и смрт драгог му Аркадија. Занемео и поспан, као оглувео, он је у себи чуо, итекако, плач и шапутања. Шапутали су му не само његови људи, који му се јављаху у сну, него и точкови, ћебад, на којима беше остало трагова крви, ешарпе поцепане, гуњеви и обуће, скинути са погинулих. На крају свега пак, била је празнина. У снегу, све до шума видео је села и логоре. Дрвеће, на обзору, и мутан видик. Оно где су били, оно где су прошли, као да више није ни постојало. Из боја, при преласку Рајне, сећао се само насукана чамаца; из битке код Цаберна, само једне улице.

Хапшење и суђење његовог најстаријег официра, Писчевича, капетана шидског, разбеснело га је толико да му је крв ударила на нос и да се почео гушити. Највише га је, међутим, потресао крај те војне. Повукоше се; одведоше их у блато и снег. Оставише их да гладују, да се тресу од зиме. Све похвале за сербске пукове изосташе. Оставише га оваког, у гуњу и кожуху, без новаца, без хране, као неко страшило на снегу. Није могао да спава од грактања врана. Коњи су му цркавали од зиме.

И шта још? Чуо је да се у логору заповедника говорило да ће, у пролеће, кући. Вратити се дакле, исто тако бесмислено, као што се и пре враћало, оставивши мртве у земљи и покрхана кола по блатњавим путевима. Потполковник Арсеније Вуич беше му јавио да ће бити позвани у Беч, али се то после показа само празан разговор. Дани су пролазили у непрекидним маглама и вејавицама. Чинило се да се заборавило уопште на Славонско-подунавски полк. Војници Исаковичеви, по својим земуницама, нису знали ни у ком су крају света.

У почетку марта месеца дођоше заповести да се пукови, по одређеном путу, врате кући. Славонско-подунавски полк имао је да иде скоро истим путем којим беше и дошао. Заповест се састојала свега из неколико немачких речи.

Нагрнуше, тако, одмах првих дана пролећа, кроз Баварску и Аустрију, урлајући од радости и ломећи ђумруке путем. Ишли су за официрима певајући, нестрпљиви на одмориштима, неиздржљиви

на ноћиштима. Кад удари киша, они пођоше боси, добре воље и весели, тражећи да се иде и ноћу, али пут им је био одређен и они су морали много да дангубе по варошицама штајерским и трговима крањским. Подносили су на повратку радо и глад и жеђ, и није их ражалостило ни то да их сада не дочекују и не госте, као при пролазу на бојиште.

Почетком месеца јуна, који је, те године, био врло кишовит, прва одељења из пукова Вуичевих, вратише се из рата са Француском. Тада се већ тачно знало за све који погинуше, па се кукало и плакало по свим селима дуж Саве и Дунава. Тих дана Исакович је, са својим људима, прелазео Драву код Осека, вукући за собом сва кола, па и чунове, да их покаже и преда. Пук му је изгледао као гомила болесника.

Једно вече заноћио је, најпосле, код осечке скеле, после целог дана хода, са болесницима и рањеницима, који не хтедоше да остану у туђини.

Киша је лила као из кабла. На обали, у густој и високој трави, људи се беху разместили без икаквог реда, легавши по блату. Мокри врбаци, локве воде и баруштине око њих, река, сва устрептале површине на пљуску, све их је то подсећало да су близу својим кућама и они покушаше да спавају.

У сумраку се вртела једна воденица.

Исакович се био сместио на скели, под колима, набацивши на себе сламу, тако да воду није ни видео, мада је влагу осећао и после, кад паде мрак. Између два точка, на којима се беху распале главчине, са којих се цедило блато, био је спустио главу да проспава последњу ноћ на војни. Граф Асканио Гвадањи имао је сутра, још једном, да прегледа пук пре но што се људи разиђу кућама.

Петроварадин је био још на три дана хода, а за њим онај свет који је лелекао кад су пошли, и који ће сад опет лелекати, кад су дошли. Врисак и јаук чињаше му се да чује већ, а и запевање и појање за мртвима.

Лево од скеле, низ воду, виде велике врбе, а десно, високу, густу траву, у мраку што је већ и по води био густ и тежак.

Без сна, увијен кожама, засут сламом, Исакович то вече, ко зна по који пут, стаде да размишља о том шта да ради? Осећао је да ће кроз два три дана, кад отпусти војнике и остане сам, бити сасвим на обали безумља; на граници лудила, исто тако неизбежно, као што беше стигао на обалу ове реке.

О војсци више није хтео ни да чује, Неки његови официри отворено су говорили да ће поћи у Турску, откуда су им оцеви дошли, а многи војници, чувши то, говорили су да ће тамо поћи са целом својом породицом и стадом својих оваца. О Русији није више шушкао само он, већ и други. Један од првих који оде у Русију, ђенерал Стефан Виткович, био им је замутио мозак својим писмима.

Тако, још једном, и те последње ноћи, Исакович, борећи се својом душом, реши: да је његов дотадањи живот био зло и да треба отићи некуд, где мора бити да је боље. Прошавши, у мислима, сву аустријску војску, виде себе и своје војнике по бедемима, по логорима, по биткама, схвативши да све то узалуд чине. Сетивши се насеља свог и насеља свог брата, која је, кроз три дана, опет, требао да угледа, у води и баруштинама, он помеша и њих у тај свој осећај узалудности. Лако није мислио да их треба опет преселити, натраг, у Турску, у мислима их је видео бедне и јадне, у благишту и барама. Обрадова се при помисли да ће моћи да настави зидање цркве, наред села, и одлучи да, стигавши дома, даде да му израде икону светога деспота Штиљановића, да остане и после његове смрти.

Повратак за војне, цело то зимовање у Оберпфалцу, пут кроз Аустрију у кишовитом пролећу, долазак под Осек, све је то ипак, ма колико да је било мучно и тешко, прошло Вуку Исаковичу као сан. Остаривши, оронувши сасвим на овој војни, беше се навикао да ходи немаран и расејан, као полубудан, по туђини.

Тек јутро, кад се пробудио на скели осечкој, да опрезни пук за преглед у граду, учини му се страшна збиља, својом мутном реком, влажним травулинама и дрвећем, воденицама, мостом и зидинама и бедемима градским и сивим небом.

Киша беше престала да пада и, спремајући се, он је, крај својих коња, са скеле, видео како се на обали спрема цео пук.

Тад, свом силином нагрнуше на њега утисци и мисли. Схвати да се вратио са узалудног посла. Да је ратовао Бог те пита где и ни за шта. Осети да га је жена оставила са нејаком, болесном децом. Загледан у војнике, схвати да за њих не маре, да их варају, да их терају по свету као стоку и да их кољу. Да им дају заставе, да их ките перјем и да их пребројавају, живе и мртве, као коње и фишеке. Да између њиховог тумарања по ратиштима и живота оних на дому, у баруштинама, нема никаквог смисла, ни везе. Да са њим, Вуком Исаковичем, читава та немачка царевина, у ствари, само збија

шале. Да му се Карло Лотариншки смејао, да му се Беренклау увек ругао, да га је Комесар, у Печују, и сад, при повратку, добро опаучио и да ће га и данас маркиз Гвадањи сецати, смејући се грохотом кораку и поретку, заокрету и трчању његовог Славонско-подунавског полка.

Већ скоро дома, на осечком мосту, Исакович, тако, би разљућен још једном громопуцателно. Нападнут црним мислима, покуша да их растера, као што растериваше своје узнемирене псе, подвигнувши војсци колико га је грло доносило. Скочивши очајан, опкорачивши коња, загрме на скели, вичући пуку.

Војници потрчаше, залупаше бубњи, официри се поређаше. Кроз неколико тренутака већ, на мосту, састављеном од повезаних чунова, појави се Славонско-подунавски полк, у смакнутих редовима, који су, као две дуге змије, узалуд покушавали да се исправе.

Још сад! Још последњи пут, помисли Исакович, да их поведе и да их покаже! Довољно је било да, на коњу, успе да заузме војничко држање, па да заборави све непријатности и тегобе свог позива, зажеливши опет да се истакне. Одјурише са слугама далеко испред пука, он заљуља сав мост скоком свога коња, тако да је морао да застане.

Било је рано још. У мирном и сивом дану видео је утврђења на другој обали, прозоре казамата, топове, песковиту обалу са старим стаблима и стрме кровове градских кућа. Река, са ниског моста, чинила се много шира, зеленкасто жута, пуна песка. Острва у даљини, врбаци, тршчаци, све је било тихо, непомично, дубоко зелено. Спремајући се да баци, по обичају, корице, које су слуге морале одмах да дохвате, Исакович поче, лагано, да извлачи сабљу дохвативши грчевито балчак, окренувши се лицем према војницима. Језа, ледена језа пређе му по леђима.

То беше тај тренутак безмерног миља који је толико волео.

За час, насред реке што је протицала под балванима, тако близу, осети своју жалосну самоћу и засукавши брке, затуривши клобук, потеря коња и покуша да се не тресе као буре.

Пук је наступао за њим, грмећи својим кораком, као коњица, по мосту, према бедемима града.

И војници су знали да је то последњи преглед и журили су, разбарушени, неопрани, зарасли у браде, брке, перчине. Било их је који су ћопали на једну ногу, било их је гологлавих, па и босих. Ти

су са особитим уживањем газили у баре. Певаху, колико их је грло доносило.

Официри, окупљени око заставе, још се дотераше којекако, али војници, не само да не прикриваху своје одрпане гуњеве и распане туреве, већ су напротив хотимично истицали блато до колена, разбијене кундаке и своје ноге увијене крпама.

Газећи мокар песак, уђоше под капије града, под густо багрење, идући дуж високих зидина, зараслих травом из које су вириле топовске цеви. Гацајући по блату, видеше да се небо, иза дрвећа, ведри.

Ослушкујући њихов корак и команде официра, тресући се на коњу, опет пун перја и свилених трака, привезаних за грудњак од овнујске коже, Исакович је, полегавши скоро по врату коња, грабио, преко бедема, на главни трг у граду. Ту га је чекао, на једном великом балкону, пуном официра, маркиз Асканио Гвадањи, коме је имао да покаже све живе момке, да наброји мртве, и да ода сваку пошту и част, пре но што војнике отпусти кућама.

Последњи пут је, помисли, и доста је, а у Русији биће му свакако боље! Доста му је тог мотања на Рајни, тог вијања по Дунаву, тих туча по Италији, крајње је било време да увиди да му полковнички чин никад дати неће! Да тргује, није се родио! Боље да живи и са тим трговцима, него овако, скотски и узалуд! Да није био војник, давно би се био скрасио негде са женом и децом и жена му можда не би била ни умрла! А једини је то посао пријатан, тај посао војнички!

Усталом, и нашто та вечита жеља да се скраси, то вечито наваљивање његовог брата Арандела, кога је имао кроз три дана да опет сретне у Петроварадину? Зар га на дому чека нешто боље? Деца са којом није знао ни шта ће, ни куда ће! Село, које је имао чврсту намеру да насели више, на падину брда, док се не спреме за сеобу у Русију, куда је још увек био уверен да ће отићи! Баруштине, зимске вежбе у Петроварадину, можда позив у Беч, којег се бојао, и болест патријархова, о којој беше чуо, и због које се беше нарочито забринуо!

Јашући између бедема, ослушкивајући оштри одјек копита свога коња и коња његових слугу, Исакович испаде на градски трг изненада, и трже се кад угледа пред собом дуг ред топова, повезаних ланцима, војнике и официре.

Насред трга, на балкону, под огромним прозорима ђенералске зграде, шаренило се читаво брдо застава, перја, свилених трака, оклопа, клобука, шешира.

Ђенерал Гвадањи махао му је љутито рукавицама, желећи да Исакович почне да пролази свечаним почасним поретком, још са тог ћошка.

Збуњен, за трен ока заборавив све своје мисли, намере и јаде, Исакович, навикнут да се препадне пред старешинама, заузда коња тако јако, да се животиња пропе као луда и поче поигравати. Урлик-ну пуку заповест да потрчи. У свом хитању да поправи први утисак, Исакович више није чуо, ни видео. Не надајући се да га ђенерал, и војска, већ чекају, на тргу, заборавив наређења од синоћ, која су му јасно и разумно саопштена, збуни се као нека баба, па поче као пијан да командује и лево и десно, напред и натраг, изводећи пук трчећим кораком, уздуж и попреко, по тргу, у два реда и у шест реди, показујући га спреда и остраг, са обореним и високо издигнутим пушкама, са ножевима и пиштољима, клечећи и скачући, чак и лежећи на земљи, при чему пројури и сам на коњу дуж редова, витлајући сабљом и трзајући коња, пропевши се под балконом ђенераловим, заставши понизно, одајући почаст и дерући се: »Виват за графа Гвадањи; виват за графа Гвадањи.«

Док је маркиз Гвадањи, сав у перју и свили, крхао руке од очајања, видевши како Исакович шепртља, не држи одстојање и не зна ни команде.

Уосталом, нашто причати како се Славонско-подунавски полк, тог јутра, осрамотио?

Узме ли се у обзир да су трчећи официри успели да саберу и смире пук, који беше натрчао, сав задихан, чак на топове; кад се узме у обзир да су, иначе, Исаковичеви официри показали одлично држање, да су војници ударали ногама о земљу као будацима, онда се може рећи да се све добро свршило. Чак се ђенерал Гвадањи у многومه променио, када је чуо колико је пук на ратишту имао мртвих.

Уосталом, Исаковичу је било добро и да су га оковали. На дреку ђенералову није одговарао. Кад га одведеше горе на балкон, није се много извињавао. При ручку, у свечаној дворани команде,

међу кирасирима, прилично се поднапио, а пред вече, у приватном салону ђенераловом, рано је заспао.

Дуг ред утврђења, бедема, звоник, високи кровови кућа, жути огромни балкон, лик ђенералов, све је то пролазило кроз мозак Исаковичев, као кроз грозницу.

Целог тог дана парада, вежби, у Осеку, он је дрхтао од близине своје земље и оне кућице у којој беше са женом провео последњу ноћ. Да се жив враћа тамо, куд је мислио да се више вратити неће, сасвим га је раздражило. Сваки крај, сваки нагиб обале, све падине, пролазили су му кроз сећање, све бриге, сви послови. Пред његовим мислима, као пред муњама, јављаху се сабласне личности, миле и драге, и туђе и несносне. Мучила га је, што се више приближавао својој земљи, брига за слатким православљем. Исто толико и мисао на гроб женин који га је чекао. Желео је да све то што га код куће очекује, ту дреку и лелек избегне, желео је просто да се жив кући не врати. Да се враћа, чинило му се тако лудо.

Излазећи са опроштајног банкета, из куће маркиза Гвадањи, око поноћи, беше се по обичају, због болова у стомаку, растужио.

Ноћ, мокра, празан трг, фењери, сенке бедема, утврђења, сасвим га узнемирише. Једва се задржа да не клизне по степеницама и при том напору тела болови га сасвим опхрваше.

Капетан Антонович, који му се нађе, задржа га да не падне. У жељи да му каже што пријатно, он му спомену налог ђенералов да о трошку војничком даде израдити своју слику у Бечу, као спомен на војну, под Беренклауом. Тада га Исакович мирно погледа и каза му да само светиње треба да се продужују, а да његов лик треба да нестане. О свом трошку пак наручиће, како му је већ рекао, ако га што не спречи, у Бечу, слику св. деспота Штиљановића. Па нек она остане за њим, када њега више не буде било.

Јер сасвим стар и немоћан се осећао, при изласку из Осека, сутрадан, Исакович, враћајући се кући, без икакве жеље да даље живи.

Па ипак, свет који се беше стрчао код моста да види војску, гледао га је са дубоким поштовањем, које изазива у гомили јуначка старост.

Јашући, тежак, великог коња, мирног и крај страшне лупе бубњева, могао је, први пут, после дугог времена, да нехатно испружи огромне своје бутине и цеванице. Ослушкујући бат ногу својих војника, који су вичући певали песме о узећу Београда,

носећи рашчеречене јагање на леђима, послушкујући смех својих официра, који су, шале ради, прекрстили ноге на седлима и јахали пушећи, са исуканим сабљама и преврнутим клобуцима, добацујући млађим женама у светини, Исакович је јахао, опет сав у сребру, смирен и чист, са великим, ведрим очима, загледаним у даљину, и неодређеним осмехом на устима, кријући очајање.

Био је последњи пут леп у животу.

Док је пролазио међу бедемима, под огромним сводовима капија и јахао на мост, на воду широку, пред зелене врбаке и велика небеса, рука му је висила, држећи сабљу, без снаге.

Био је и то свршио. Сав умор од последњих, грозничаво проведених ноћи, од спремања и јахања, седе му као за врат на коња. Мокар мирис обала и врбака, загушљива топлота ниских и осунчаних облака, магла из дубина, густа као дим, све га је гушило и успављивало. Несрећа као да је била остала иза њега, пред њим је и сад била, као и при поласку, нека даљина. Био је миран. Надао се да ће прекосутра, пре мрака, стићи до Варадина, где је имао да распусти поједине делове пука, пре но што оде да се стави на расположење барону Енгелсхофену, команданту Темишвара, како му беше наређено.

Меланхолијом која се беше претворила у потпуно ћутање, упорно и старачко, и он је, као и отац му, кога је при свакој важнијој изреци спомињао, враћао се из рата.

Сеобе му беху досадиле и немир који се ни у њему, као ни у свим његовим људима које је водио, није стишавао. Предвиђао је да ће опет, ако напусти војску, са децом и братом, проћи скоро сва већа места тргујући. Па иако остане у војсци, премештаће га сваки час, да умирује тај свет који се селио.

Знао је да га и код куће, одсада, чекају само непријатности. Миран и самоуверен, предвиђао је све те године које ће још проживети, све догађаје, који се још могу десити, и све те људе, како ће се држати.

Сан и отежао, јахао је погнуте главе, по балванима и пречагама моста, према травулинама. Што је бивало топлије и јасније на небу, све му је било теже. Коњ га је одмерено клатио и то га потпуно ослаби. Оно што беше оставио за собом, дође му као да и није било, а смрт његове жене и скоро виђење с братом и плач мале деце, помешаше се пред њим, још једном, са маглом. Слуге и официри, пук и вика беху заостали мало иза њега и он осети самоћу.

Јашући путем, уз песковиту обалу, размишљајући о расподели старешина, о могућим премештајима у друге пукове, које су неки од официра желели, и које је требало, од ђенерала, да измоли, потпуно се успава.

Ето, помисли, довољно је одселити се, па да све што остављаш, буде као да није било. Загледан у далека брда, иза којих се опет помаљало Сунце, осети како на њему заблиста сребро. Уморан и празан, био је лак, као и да није имао тела. Осунчан после, просијан, осети се топал, а не тежак, као и да не јаше, као и да не постоји, у том невидљивом ветру, који га је пратио са леђа.

Затим потеря коња касом, кроз празнину.

Још једном, и као журећи се, пре него што опет буде стигао у близину Аранђелову, у своје насеље, у своје бриге, Вук Исакович поче размишљати о Русији. Још увек уверен да ће се одселити са децом и својим слугама тамо, грабио је да овако, несметан, још једном промисли како је то једино што га може спасти од свега тога, неизмерно бедног, ниског и тегобног што га на дому, и идућих година, чека. Отићи некуд и живети безбрижно, одвести и ове људе, да живе негде лако и пријатно, чинило се Вуку Исаковичу тако могуће. Негде је морало бити нешто светло, значајно, па треба отићи тамо.

Русија му се чињаше као неко надземаљско царство. Чуо је да су неки који су тамо из белог света дошли, постали богати и моћни. Да су одмах добили по један чин више. Да се тамо живи и ратује господски. Да су цркве дивне и слатко православље. Овде га је чекала само беда и непрекидна жалост, што га је чинила безумним, очајним, чудним. Овде га је чекало само бездано ништавило и празнина, што их је видео најпослед тако близу, пред собом и својом старошћу.

Од свег живота, размишљајући, виде у прошлости, светле, само оне чисте звезде и сребрне, шумске путање и траве, над којима се спуштала априлска магла, са обронака брда, којима се и сад ближио. Где је некад живео, у првим данима свога брака, са женом, чијем се гробу и чијој се деци сад враћао, а у будућности, само ту безграничну, завејану Русију, куд мишљаше да се одсели, да би једном већ лакше живео и да би се већ једном одморио и смирио.

Празно је било пред њим све и узалудно за навек за њим, што беше прошло. Ништа није постигао ни у овом рату, као ни остали, и све то његово ходање и сељакање само се једнако настављало. До дна међутим, у себи, осећао је да је немогуће да све то тако прође и

како га вуче глас неки, обећавајући му нешто ванредно, при свршетку.

Пред празним јазом, лудом провалијом, у којој виде живот свој и децу, женину смрт, братовљеву судбину, повратак својих војника, лелек и кукање што га чекаху, увиде да му је живот прошао и да га више поправити не може, као ни ниску судбину свих тих, који су били пошли са њим и који се сад враћају, у своје баруштине и блаштишта.

Па ипак је осећао да није рођен за сву ту неизрециво отужну досаду и празнину, у којој се нашао, и која га је терала на исте мисли, као у онај чамотињи под Штрасбургом.

Негде мора бити лакшег живота, ведрине догађаја, што се сливају као чисти и хладни, пријатни, пенушави слапови. Одселити се треба зато, отићи некуда, смирити се негде, на нечем чистом, бистром, глатком као што је површина дубоких горских језера. Живети по својој вољи, без ове страшне збрке, идући за својим животом, за који се беше родио. Идући нечем ванредном, што је, као и небо, осећао да све покрива.

У Петроварадину дочека Исаковича опет киша. Пљуштала је по бедемима, по води, по мосту, по дрвећу, тако да цео полк стиже прокисао и сав упрскан блатом.

Било је жена и стараца, који дотле изиђоше пред пук, носећи хлебове, ракију и пресвлаке, вриштећи и кукајући за мртвима. Развлачећи сламу и разапињући шаторе наспред улице, између зидина, војници су, напитки, певали, љубили се и грлили. У граду се говорило да ће пук, као и остали сербски пукови, бити распуштен и да ће сви бити расподељени међу остале пукове ћесарске, као и други обични сељаци, бескућници и слуге. Ко год није био задовољан тиме могао је да се спрема и да се сели у друге крајеве.

Надајући се да га у Петроварадину чека брат, Исакович се љутито вртео на коњу, кад чу да му брата нема, него да га братовљеве слуге чекају под градом, на води, код моста. Са великом шајком, у којој ће га одвести кући.

Уморан од кукања жена, пребројавања, прегледа и пописа оружја, сиђе пред вече на реку не слутећи ништа добро, сећајући се како је, на води, тамо у туђини, исто тако, једно вече, чуо да му је жена умрла.

Код моста наиђе на своје слуге, окупљене око неког човека што беше, сав прокисао, завијен у гуњеве, легао на мокар балван, у

води. Под зидинама утврђења, међу мрачним стубовима, у тами, једва је распознавао људе што му прилажаху.

Мрак је падао у мутљаг, пред њим, а киша је сипала са целог видика. Човек један, сав повијен и загрнут, диже се тад у мраку, и приђе му ћопајући. Био је то Ананија, Аранђелов слуга.

Имао је да му јави да Аранђел није могао доћи да га дочека, да неће моћи ни доћи, јер се преселио у своју кућу, у Будиму.

Уосталом, могу се видети и доцније, има времена. Деца су му добро, код куће, а оставио му је и новаца. Над гробом госпоже Дафине подигнут је кров.

Црква се већ зида.

Покојни Аркадија пак јавља се ноћу, у селу. Већ неколико њих видели су га како се гега, и чули су га, како певуши, кроз нос. Напада жену.

У стоку је ударио помор, а зид на његовој кући према брегу, препукао је и хоће да се сруши.

Када је, сутрадан, пред вече, посетивши прво гроб госпоже Дафине, Исакович стигао пред своју кућу, са својим слугама, врискале су и кукале жене толико за мртвима, да је морао побећи у кућу да се сакрије.

Киша је и то вече падала.

Све је било као и при његовом поласку. Магловити врбази испараваху се, облаци се спуштаху све наниже. Земља је била тамна влага, невидљива и кишовита.

Испрекидан лавез паса, познат му и увек исти, чуо је опет, и туп удар копита, у близини, као под земљом.

Уморан неизмерно, ћутљив, као занемео, разрогачених очију, лежећи заваљен, Исакович је унезверено гледао како га у полумраку обилазе Ананија и његова баба, његове кћери, доносећи сламе, уносећи чаброве са врућом водом.

Најпосле, кад изиђоше, виде како се око њега врти и сагиње најмлађа Ананијева кћи. Једно кукато и грудато девојче.

Утонуо, још обучен, у неки тежак полусан, јер је тог дана све до куће пио, он осети да је опет ту, код куће, у блаишту, над реком, што под брегом шуми, испунивши сву ноћ. Међу разливеним водама, рупама и јаругама. Над непрегледним врховима врбака, пуним шибља.

Кад после нареди да му припреме постељу, Ананија и цела његова породица стрча се да намешта перине, нагомила овнујске

коже и свилене пресвлаке. Опет остаде најмлађа најдуже, куката и грудата.

При слабој светлости жишка тад, Исакович виде њене голе ноге и бело месо под коленима, и онако стар, изнемогао, већ мртав како мишљаше, осети како сав задригну и набрекну.

Запрепашћен због тога, већ разголићен, приђе вратима и отргну их, чувши да ћерам зашкрипа.

Киша је падала, у тишини, пред кућом, у мраку, на утрини, под дудовима, код обора, на другом крају пољане. Осети опет недогледну влагу ритина, баруштина и трске.

Тада, кихнувши громко, неколико пута, заигравши по земљи, тако да се све затресло, врати се у мрак и врућину крај огњишта и тресну се на постељу, колико је дуг.

А кад она опет приђе, сагињући се, обилазећи око постеље, својим округлим бедрима и грудима, он се мукло накашља и прене-рази.

Узврпољивши се, рече јој да одлази. Осети како му се, као та киша, на неко семе у дубини земље, што клија, слива крв у глави на једну бљештећу, звездану тачку ума, последњу што му остаде чиста у мислима, непомична и непролазна, у будућности.

Ушепртљивши, погнувши главу, клобарајући, бајаги врло важно, сабљом, сребрним кићанкама, пиштољима што му лежаху чело главе, да не би гледао за њом, онако чврстом, Исакович је у себи збуњен понављао да сутрадан ваља рано устати, ићи патријарху, дознати новости, спремити се за Беч, спасавати војнике од нове сеобе и одузимања оружја, мислити на децу, ићи брату у Будим, ђенералу у Темишвар, куповати коње, кола, подићи ковачницу у селу, преместити капетана Антоновича, писати исцрпан извештај о повратку Славонско-подоунавског полка, а нарочито, нарочито спремати план, извидети могућност одласка у Русију, куда се још увек надао да ће отићи.

Напољу, међутим, киша није престала и свет је још стајао лелечући и кукајући за погинулима, око обора, испод дудова.

Тако се 1745, у почетку лета, Вук Исакович вратио са војне.

И док му се, у души, као у бескрајном кругу, једнако понављаху мисли о одласку, о одласку некуд, у Русију, над којом се у очајању, изнемогао, после толико месеци тумарања, и патње био наднео,

дотле му је, заспалом први пут опет код куће, телом дрхтало, као нека звезда, последње зрно некадање младости. Оно га је задржавало очајног, замуклог, сулудог већ од патње и туге, међу тим баруштинама и водама, што се исправаху над земљом, коју је од милоште звао Новом Србиом. Зрно, што је и у његовој старости сачувало у себи моћ да проклија и наднесе нова бића над времена и небеса, која ће се огледати у водама што се сливају и састају, ту, испод Турске и Немачке, огледати и надносити као мостови.

САДРЖАЈ

I БЕСКРАЈНИ, ПЛАВИ КРУГ. У ЊЕМУ, ЗВЕЗДА

II ОДОШЕ, И НЕ ОСТАДЕ ЗА ЊИМА НИШТА. НИШТА

III ДАН И НОЋ, ПРОТИЦАЛА ЈЕ ШИРОКА, УСТАЈАЛА РЕКА, И У ЊОЈ, ЊЕНА СЕН

IV ОДЕ ВУК ИСАКОВИЧ, АЛИ ЗА ЊИМ ОДЕ И ФРУШКА ГОРА

V ОДЛАСЦИ И СЕОБЕ НАЧИНИШЕ ИХ МУТНИМА И ПРОЛАЗНИМА, КАО ДИМ, ПОСЛЕ БИТАКА

VI ПРОШЛОСТ ЈЕ ГРОЗАН, МУТАН БЕЗДАН; ШТО У ТАЈ СУМРАК ОДЕ, НЕ ПОСТОЈИ ВИШЕ И НИЈЕ НИКАД НИ ПОСТОЈАЛО

VII ТУМАРАЛИ СУ, КАО МУВЕ БЕЗ ГЛАВЕ; ЈЕЛИ СУ, ПИЛИ СУ, СПАВАЛИ СУ, ДА НАЈПОСЛЕ ТРЧЕЋИМ КОРАКОМ ПОГИНУ, ЗАКОРАЧИВШИ У ПРАЗНИНУ, ПО ТУЂОЈ ВОЉИ И ЗА ТУЂ РАЧУН

VIII СНУЖДИВШИ СЕ, НАД ПРАЗНИНОМ ПОРОЂАЈА, ОНА УВИДЕ ДА ЈОЈ ДУШИ, НИ У ДЕЦИ, НЕЋЕ ОСТАТИ ТРАГА И УМРЕ, ЖЕЛЕЋИ ШТО НЕ МОЖЕ ДА ЗАСИТИ БАР ТЕЛО, РАЗДРАГАНА УЖИВАЊИМА

IX ЈЕДАН ОД ЊИХ, НАЈБЕДНИЈИ, САЧУВАО ЈЕ, И ПОСЛЕ СМРТИ, СЈАЈ СВОГ БИЋА, ТАКО ДА ЈЕ МОГАО ДА СЕ ВРАТИ И ДА СЕ ПОЈАВИ, ПРИ УЛАЗУ У СЕЛО, НА ДРУМУ, НА ИСТОМ МЕСТУ, ГДЕ СЕ РАСЦВЕТАН ЈАВЉАО, У ПРОЛЕЋУ, ПРВИ БАГРЕМ

X БЕСКРАЈАН ПЛАВИ КРУГ. У ЊЕМУ, ЗВЕЗДА

Милош Црњански
Сеобе I
Сабрана дела Милоша Црњанског
Просвета, Београд
1966.